

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN'DA YAYGIN İSLAM DİN EĞİTİMİ
(Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)

CENGİZ MÜRSELOV

DOKTORA TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU

KONYA – 2013

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Adı Soyadı	CENGİZ MÜRSELOV
Numarası	078102083003
Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe Ve Din Bilimleri/ Din Eğitimi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒
Tezin Adı	Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Erol Güngör
Konferans Salonu Altı 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA
Telefon: (0 332) 2010060/5437 Faks: 0 332 324 5510 www.konya.edu.tr E-mail: sosbil@konya.edu.tr

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Adı Soyadı	CENGİZ MÜRSELOV
Numarası	078102083003
Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe Ve Din Bilimleri/ Din Eğitimi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU
Tezin Adı	Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan başlıklı bu çalışma 07.10.2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından ~~yüksek lisans~~ tezi olarak kabul edilmiştir.
Doktora

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU	Danışman	
Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM	Üye	
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Üye	
Doç. Dr. Muhittin OKUMUŞLAR	Üye	
Doç. Dr. Hayri ERTEN	Üye	

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Erol Güngör Konferans Salonu Altı 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA
Telefon: (0 332) 2010060/5437 Faks: 0 332 324 5510 www.konya.edu.tr, E-mail: sosbil@konya.edu.tr.

Mavi Tükenmez Kalemle doldurunuz.
T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü
Tez Savunma Sınavı Tutanak Formu

I. Öğrenci Bilgileri

Adı:	CENGİZ	Anabilim Dalı:	Felsefe ve DİN Bil.
Soyadı:	MÜRSELOV	Bilim Dalı:	DİN EĞİTİMİ
Numarası:	078102083003	Sınav Durumu:	☒ I.Savunma Sınavı ☐ II.Savunma Sınavı
Danışmanı:	Prof.Dr. Mustafa Tavukçuoğlu	Programı:	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora

II. Sınav Bilgileri:

Tarihi	Saat	Süresi
09.09.2013	10.00	120 dk.

III. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

☒	Savunulan tezin Kabul Edilmesine,		
☐	Savunulan tezin Düzeltilmesine,		
☐	Savunulan tezin (*)Reddedilmesine,		
Salt Çoğunluk ☐	Oy Çokluğu ☐	Oy Birliği ☒	ile karar verilmiştir.

N.E.Ü. Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan ~~Yüksek Lisans~~ Doktora Tez Savunma Sınavı gerçekleştirilmiş ve adayın durumu bu tutanakla tespit edilmiştir.

IV. Tez İzleme Komitesi Üyeleri

Unvanı	Adı Soyadı	İmza
1	Prof.Dr. Mustafa Tavukçuoğlu	
2	Prof.Dr. Hüsamettin Erdem	
3	Prof.Dr. Mustafa Demirci	
4	Doç.Dr. Muhittin Okumuslar	
5	Doç.Dr. Hayri Erden	

Not:

Bu belge Tez Savunma Sınavı tutanakları ile birlikte tez izleme ve Tez izleme komisyon başkanınca Formu doldurularak birlikte Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne teslim edilmelidir.

(*)Tezi Reddedilen öğrenci, tez izleme komisyon başkanınca en az bir yıl içinde Lisansüstü tez izleme görevi gerektirir.

Neçmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. Erol Güngör Konferans Salonu Altı 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA
Tel: 0 332 324 5437 Faks: 0 332 324 5510 www.konya.edu.tr e-mail:sosbil@konya.edu.tr

ÖNSÖZ

Din, milli kültürü etkileyen en önemli unsurlarından biri olduğu için kültürü etkileyen diğer unsurlara da yön verebilme gücüne sahiptir. Tabii ki dinin kültür bazında etkili olması onun eğitim ve öğretimle mümkün olması anlamına da gelmektedir. Çünkü insanoğlu eğitilebilen bir varlıktır, gelişmesi ve değişmesi eğitimle mümkün olabilmektedir. Yani insanoğlu ihtiyaç ve gelişen ortama göre değişim evreleri geçirmeye uygun olarak yaratılmıştır.

İslam'ın Azerbaycan topraklarına yayılmasıyla yeni medeni karakter kazanan Azeri halkı Çar idareciliğiyle başlayıp Sovyet Rusya zamanında da devam eden dinsizleştirme ve Ruslaştırma siyasi ideolojisinin etkisinde kalmıştır. Bu medeni ve manevi yapıyı yıllardır değiştirmeye ve yok etmeye çalışan Sovyetler, "Bejnemilel medeniyet" düşüncesini yönettiği bölgelere kabul ettirebilmek için tehdit olarak gördükleri tüm dini mekânları ve eğitim-öğretim merkezlerini kapatmışlardır.

Bağımsızlıkla tüm baskı ve denetimlerden kurtulan Azerbaycan Cumhuriyeti din alanında halkına geniş imtiyazlar tanıyarak yurt dışından gelen sosyal ve dini teşkilatlara kapılarını açtı. Bu teşkilat sayesinde Sovyetler döneminde yıkılmış ve yok edilmiş camilerin hepsi olmasa bile yarısına yakını inşa edilerek eski günlerin canlanmasına milli-manevi duyguların yeşerip başaklanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda camiler birer ibadethane olmaları yanında vaaz, hutbe ve Kur'an öğretimi ile yetişkin ve çocukların dini bilgi ihtiyaçlarını karşılama yönüyle asli görevlerini yerine getirmeye başlamışlardır. Çünkü camiler geçmişten günümüze yaygın eğitim kurumlarının en önemli mekânları olmuşlardır.

Çalışmamızda bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yaygın İslam din eğitimi Zakatala ve Baleken bölgeleri dikkate alınarak hangi aşamalardan geçerek günümüze kadar geçirdiği süreci ve yaşananları ortaya koymaya çalıştık.

Çalışma iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde bağımsızlık sonrası devlet-din münasebetinde hukuki gelişmelerin ve "Dini İtikat Özgürlüğü/Hürriyeti" yasasının insanlara sağladığı yasal hakları yaygın din eğitimi açısından değerlendirilmiştir. Ülkedeki dini kurumların görevleri, sorumlulukları ve son olarak da Azerbaycan'da din görevlileri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde ise tezin esas bölümü olma sebebiyle Azerbaycan'ın Kuzey bölgesinde (Zakatala-Balaken) yaygın İslam din eğitim merkezi olan camilerinde Yaz

Kur'an kursları adı altında anket uygulanması yapılmıştır. Daha sonra aynı yapılan anket çalışmasının bulgu ve yorumlarına yer verilmiş, Azerbaycan'da yaygın İslam din eğitiminin fert, toplum ve din eğitimi açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bilimsel temellere ve araştırmanın sınırlı realitesine uygunluğu bakımından konuyla alakalı 1(bir) ana ve 11(on bir) alt hipotez geliştirilmiştir. Tespit edilen eksiklikler, ihtiyaçlar ve gereksinimler öneriler kısmında ilgililere bir teklif halinde sunuldu. Araştırma, özellikle yasal çerçeveye uygun olması için bölgelerde "Devlet Kurumu İşi üzere Dini Komitesi" tarafından resmen kayıta alınmış camilerde yapılmıştır.

Çalışmamız sırasında kendilerine teşekkürü borç bildiğimiz hoca ve büyüklerimiz vardır. İlk başta araştırma konusunun belirlenmesinde ve her safhasında büyük yardımlarını, tavsiyelerini ve fikri desteklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU'na sonsuz teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Anketlerin uygulanmasında maddi ve insani yardımlarından dolayı Azerbaycan'daki Gençliğe Yardım Fondu'nun idare heyetine ilgileri sebebiyle teşekkür ederim. Aynı zamanda yarım kalan tezimin tamamlanmasında maddi desteklerini esirgemeyen Kimse Yok Mu Vakfı kurum ve yöneticilerine, eserin baştan sona okuyup gerekli düzeltmeleri yapan değerli Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim görevlisi arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırmanın verilerinin sonuçlarını SPSS programında uygulanmasıyla ilgili yakinen yardımcı olan akademisyen hocalarımızdan Doç. Dr. Adem Şahin hocama teşekkür ederim. Diğer yandan araştırma sürecinde karşılaştığımız sıkıntılara katlanarak ve manevi gayretleri ile bana destek olan eşim ve çocuklarıma teşekkür ederim.

Cengiz Mürselov

Konya 2013

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Cengiz MURSELOV	
	Numarası	078102083003	
	Ana Bilim / Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Din Din Eğitimi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora ☒
	Tez Danışmanı:	Prof. Dr. Mustafa Tavukçuoğlu	
	Tezin Adı	Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)	

ÖZET

Bu araştırma, Azerbaycan'ın Zakatala ve Balaken bölgelerindeki yaz Kur'an kurslarında yapılmakta olan Kur'an öğretiminin mevcut problemlerini tespit edip, çözüm önerileri sunmayı amaçlayan bir alan araştırmasıdır. Bu araştırmayı gerçekleştirmek için esasen anket, gözlem ve mülakat metoduna başvurulmuştur.

Araştırma giriş, iki bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmayla ilgili teknik bilgiler sunulmuştur. İlk bölümde, bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da devlet-din ilişkilerinin hukuki çerçevesi ele alınmıştır. Araştırmamızın esasını oluşturan ikinci bölümde ise Zakatala ve Balaken bölgelerindeki yaygın İslam din eğitiminin önemli bir unsuru olan cami eğitiminin etkinliklerine yer verilerek araştırmayla alakalı yorum ve bulgulara yer verilmiştir. Daha sonra Azerbaycan'daki yaygın din eğitimi faaliyetlerinin fert, toplum ve Din Eğitimi bilimi açısından değerlendirilmesi yapılmıştır. Sonuç ve öneriler kısmında ise bulgulara ilişkin yorumlar ve araştırmaya yönelik geliştirilen bazı öneriler yetkililerin dikkatine sunulmuştur. Son olarak, araştırmada kullanılan anketlerin ve Dini Komite'den alınan izin belgesinin örnekleri eklenmiştir.

Araştırma sonucunda, öğrencilerin ilgi seviyesinin yüksek olmasına rağmen, Zakatala ve Baleken'deki yaz Kur'an kurslarının derslik, ğretim araç-gereci ve materyali açısından fiziki ve eğitsel düzeyinin yeterli olmadığı ve kurs öğretmenlerinden azımsanmayacak bir kısmının pedagojik altyapısının olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Zakatala ve Balaken, Yaz Kur'an Kursu, Yaygın Din Eğitimi, Alan Araştırması, Azerbaycan'da Din Eğitimi.

T. C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Cengiz MURSELOV		
	Numarası	078102083003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Din Eğitimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora	☒
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa Tavukçuoğlu		
Tezin İngilizce Adı	Informal Islamic Religious Education in Azerbaijan (Example of Summer Quranic Courses of Zakatala and Balaken Regions)			

SUMMARY

This study is a field study, aiming to identify the current problems of teaching the Quran in the summer Quranic courses of Zakatala and Balaken regions in Azerbaijan and aims to offer a solution. The essential methods of this research are questionnaire, observation and interview.

The research consists of introduction, two chapters, and conclusion. The introduction presents technical information, about the research. In the first chapter, the legal framework of the state-religion relations in Azerbaijan, after the independence are studied. The next chapter which is the basis of this research, focuses firstly on the educational activities in the mosques that are the significant elements of the informal Islamic religious education in Zakatala and Balaken regions of Azerbaijan, secondly on the comments and findings of the research and lastly on the evaluation of the aforementioned education in terms of individual, society and the science of Religious Education. In the conclusion, the comments on the findings and a number of suggestions for the research to attention of the authorities. Finally, the examples of the questionnaires, utilized in the research and the permission letter from the Religious Committee are supplied.

In the result of the research, it is assessed that the physical and educational levels of the summer Quranic courses in Zakatala and Balaken are inadequate with regards to the classrooms, training tools and education materials and that a considerable number of training teachers do not have a pedagogical background, in spite of the high interest level of the students.

Key Words: Azerbaijan, Zakatala and Balaken, Summer Quranic Courses, Informal Religious Education, Field Study, Religious Education in Azerbaijan

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	II
DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	III
ÖNSÖZ	V
ÖZET	VII
SUMMARY	IX
KISALTMALAR	XIV
TABLolar LİSTESİ	XV
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
3. Araştırmanın Hipotezleri	5
4. Araştırmanın Sınırları	7
5. Araştırmanın Yöntemi	8
5.1. Araştırmanın Modeli.....	9
5.2. Evren ve Örneklem	10
5.3. Veri Toplama Tekniği.....	11
5.4. Verilerin Analizi	12
5.5. Anketlerin Uygulanışı.....	12
I. BÖLÜM	13
AZERBAYCAN'DA DİNİN HUKUKİ ÇERÇEVESİ VE TEŞKİLAT	
YAPISI	13
1. Azerbaycan'da Devlet-Din Münasebeti	13
2. Azerbaycan'da Din Eğitimi Düzenleyen Yasalar	17
2.1. Yasalarda Din Seçimi ve Vicdan Hürriyeti.....	17
2.2. İnanç ve İbadet Hakkı.....	19
2.3. Din Eğitim-Öğretimi Hakkı	20
3. Bağımsızlıktan Sonra Devlet-Din İlişkilerinde Resmi Kurumlar ve	
Görevleri	24
3.1. Kafkas Müslümanları İdaresi	25
3.2. Dini Kurumlar İş Üzere Devlet Komitesi	28

3.3. Dini İcmalar.....	33
4. Azerbaycan'da Caminin Kuruluşu ve Görevlileri.....	36
4.1. Mescid ve Cami Kavramları.....	36
4.2. Bağımsızlıktan Sonraki Dönem.....	39
4.3. Azerbaycan'da İslam Din Görevlileri.....	52
4.3.1. Şeyhülislam	52
4.3.2. Kadı/Müftü.....	55
4.3.3. İmam	57
4.3.4. Ahund.....	61
4.3.5. Molla	62
4.3.6. Müezzin.....	65
II. BÖLÜM.....	70
ZAKATALA VE BALAKEN BÖLGESİNDE YAZ KUR'AN KURSLARI İLE İLGİLİ BULGU VE YORUMLAR.....	70
I. KURSA KATILAN ÖĞRENCİLER HAKKINDA GENEL BİLGİ....	70
1. Yaz Kursları Hakkında Genel Bilgi	70
2. Ankete Katılanların Kişisel Bilgileri.....	74
2.1. Ankete Katılanların Yaşı.....	74
2.2. Ankete Katılanların Doğum Yeri	77
2.3. Ankete Katılanların Cinsiyeti.....	77
3. Ankete Katılanların Ebeveynlerinin Sosyal Durumu	78
3.1. Ebeveynlerin Tahsili.....	79
3.2. Ebeveynlerin İşİ.....	82
3.3. Ebeveynlerin Dini Sorumluluğu.....	84
3.4. Ebeveynlerin Kursu Takibi.	86
4. Ankete Katılanların Kursu Katılım Bilgileri.....	87
4.1. Kursu Gelmelerini İsteyen Şahıslar	87
4.2. Kursu Gelme Sebebi	89
4.3. Kursu Devam Süresi	91
4.4. Kursu Gelmekten Memnun Olma Durumu	92
4.5. Kursu Katılmadan Önce Dini Bilgi Becerisi.....	93
4.6. Kursta En Çok Sevilen Ders/Kursta Okutulan Dersler.....	95

5. Ankete Katılanların Kurstan Memnuniyeti ve Beklentileri.....	96
5.1. Memnuniyet Durumu.....	96
5.1.1. Kur'an Kerim Öğretmeniyle İlgili Sebepler	96
5.1.1.1. Kur'an Kerim Öğretmeninin Sevilen Yönleri.....	97
5.1.1.2. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Pedagojik Becerisi.....	101
5.1.1.3. Kur'an Kerim Öğretmeninin Öğrenci Arasındaki Münasebeti	103
5.1.2. Kursta İlgili Sebepler	105
5.1.2.1. Kurstaki Dersleri Sevme Durumu	105
5.1.2.2. Kursta Ders Harici Aktiviteler	107
5.2. Ankete Katılanların Kurstan Beklentileri.....	110
5.2.1. Kurstan Beklentileri Bulamama.....	111
5.2.1.1. Kur'an-ı Kerim Öğretmeniyle İlgili Sebepler.....	111
5.2.1.1.1. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Sevilmeyen Yönleri... ..	111
5.2.1.1.2. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Derse Geç Gelme Durumu.....	114
5.2.1.1.3. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Giyim-Kuşama Karışması.	116
5.2.1.2. Kurslarla İlgili Sebepler.....	118
5.2.1.2.1. Kursun Bina Türü	118
5.2.1.2.2. Kurslarda Beğenilmeyen Diğer Durumlar	120
5.2.1.2.3. Sınıfların Fiziki yapısıyla İlgili Sebepler	121
5.2.2.1.3.1. Diz Üstü oturarak Ders Yapmak.....	124
5.2.2.1.3.2. Sınıfların Kalabalık olması.....	125
5.2.2.1.3.3. Sınıfların sıcak, karanlık ve rutubetli olması.....	127
5.2.2.1.3.4. Derslerin Çok Zor Olması	128
6. Kurslarda Öğrencilere Yönelik İhtiyaçlarının Karşılanması.	129
6.1. Kursta Talep Edilen İhtiyaçlar.....	129
6.1.1. Yeteri Kadar Tenefüs Olsun.....	131
6.1.2. Oyun Yerleri Olsun.....	131

II. KURSLARIN BAŞARISINI DEĞERLENDİRME.....	134
1. Fert Açısından Yaygın İslam Din Eğitiminin Değerlendirilmesi	134
2. Toplumsal Açından Yaygın İslam Din Eğitiminin Değerlendirilmesi.....	143
2.1. Kültürel Açından Yaygın İslam Din Eğitimi Değerlendirme	147
3. Din Eğitimi Bilimi Açısından Değerlendirilmesi.....	163
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	173
1. Sonuç	173
2. Öneriler	179
BİBLİYOGRAFYA	184
EKLER.....	201
EK.1. Azerbaycan Dini Kurumlar İşi Üzere Devlet Komitesinin İzin Belgesi.	201
EK.2. Azeri Türkçesiyle Anket.....	202
EK.3. Anadolu Türkçesiyle Anket	207

KISALTMALAR

ACDİÖHK	Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun
ACDKİDKK	Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlar İş Üzere Devlet Komitesi Kanunu
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
BDÜ	Bakü Devlet Üniversitesi
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İşler Ansiklopedisi
DKİDK	Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi
Edit.	Editör
GYF	Gençliye Yardım Fondu
Haz	Hazırlayan
Hip.	Hipotez
Hz.	Hazreti
KMİ	Kafkas Müslümanları İdaresi
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
Neşr.	Neşriyatı
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi Vesellem
S.B.E.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sy	Sayı
t.y.	tarihi yok
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	Tercüme
vb.	Ve başkaları
Yay.	Yayınları
y.y.	Yayın yeri yok

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Kursa Katılanların Yaş Durumu.....	74
Tablo 2: Ankete Katılanların Doğum Yeri.....	77
Tablo 3: Ankete Katılanların Cinsiyeti.....	77
Tablo 4: Ebeveynlerin Tahsili.....	79
Tablo 5: Allah İnancı.....	81
Tablo 6: Ebeveynlerin İşi.....	82
Tablo 7: Ebeveynlerin Dini Sorumluluğu.....	84
Tablo 8: Ebeveynlerin Kursu Takibi.....	86
Tablo 9: Kur'an Kursuna Gelmenizi Kim İstedi.....	87
Tablo 10: Kursa Gelme Sebebi.....	89
Tablo 11: Kursa Gelme Amacınız.....	91
Tablo 12: Kursa Devam Süresi.....	92
Tablo 13: Kursa Gelmekten Memnun Olma Durumu.....	92
Tablo 14: Kursa Katılmadan Önce Dini Bilgi Becerisi.....	93
Tablo 15: Kursa En Çok Sevilen Ders.....	96
Tablo 16: Kur'an Kerim Öğretmeninin Sevilen Yönleri.....	99
Tablo 17: Kurstaki Bir Sorunu/Problemi Öğreticiye Söyleyebilme.....	100
Tablo 18: Kur'an Kerim Öğretmeninin Pedagojik Becerisi.....	102
Tablo 19: Hata İşlediğinizde Öğretmen Nasıl Davranır.....	105
Tablo 20: Kurstaki Dersleri Sevme Durumu.....	106
Tablo 21: Kursta Ders Harici Aktiviteler.....	108
Tablo 22: Kurslarda Düzenlenen Aktiviteleri Beğenme Durumu.....	109
Tablo 23: Kur'an Kerim Öğretmeninin Sevilmeyen Yönleri.....	113
Tablo 24: Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Derse Geç Gelme Durumu.....	115
Tablo 25: Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Giyim-Kuşama Karışması.....	117
Tablo 26: Kursun Bina Türü.....	119
Tablo 27: Kursta Beğenilmeyen Diğer Sebepler.....	120
Tablo 28: Kursta Hoşa Gitmeyen Durumlar.....	123
Tablo 29: Kursta Talep Edilen İhtiyaç Durumu.....	130
Tablo 30: Katılımcıların Dine Karşı Tavrı ve Düşüncelerinde Değişme Durumu... 146	
Tablo 31: Öğrencilerin Allah'a İnanmasına Etki Eden Faktörler.....	153

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Komünist Sovyet rejiminin ateist din karşıtı tebliğatının senelerce saldırısına maruz kalan Azerbaycan halkının kaybolma teklükesi yaşayan milli-manevi değerleri ve din anlayışı, bağımsızlıktan sonra bu değerlerin tekrar yükselmesine hizmet eden yaygın İslam din eğitim faaliyetleri konu olarak seçilmiştir. Araştırmamızda Kur'an-ı Kerim öğretimini merkeze alan “Yaz Kur'an kurslarının”, hızla gelişen din eğitimi prensipelri içerisinde Azerbaycan'ın kuzey bölgesindeki İslam Din eğitim-öğretimine ne gibi katkılarının olduğu incelenmiştir. Ayrıca araştırmamızda mevcut Kur'an kurslarının geçmişte ve günümüzde hangi sıkıntı ve sorunlarla karşılaştığını tespit edip, yaz Kur'an kurslarının öğrencilere nasıl daha faydalı olabileceği konusunda teklifler sunulmuştur.

Bunun için de yaygın İslam din eğitim-öğretiminin merkezi olan camilerin özellikle bağımsızlıktan sonra Azerbaycan halkının yeniden İslam'la tanışmasında nasıl bir fonksiyon üstlendiği incelenmiş, İslam düşüncesiyle yeni tanışan genç nesillerin hem kişilik hem de ahlak yönünden neler kazandığını araştırmaya çalışılmıştır.

Bağımsızlıktan sonra insanların dinlerini hiçbir engelle karşılaşmadan öğrenbilmeleri, dinleriyle tanışmaları ve manevi boşluklarının bir an önce telafi edilebilmeleri için kapalı camiler onarıldı ve yenileri inşa edilerek insanların hizmetine sunuldu. Yaşanan onca, Sovyet işgencesi ve din karşıtı propogandalardan sonra Azerbaycan'daki camilerin tekrar hizmete açılmaları ve yenilerinin inşa edilmesi adına büyük bir başarı olarak kabul edilebilir. Ne var ki, bu ilk dönemde ülkede yeterli din eğitimcisinin olmadığından dolayı camilerdeki eğitim-öğretim işleri Türkiye, İran, Sudan ve Katardan gelen hocalara bırakmıştır. Kurs öğretmenlerinin yabancı olması bir bakıma derslerin anlatılması, öğretilmesi ve işlenişi bakımından birçok sıkıntıyı doğurmuştur.

Netice olarak ilk zamanlarda camilerde açılan bu Kur'an Kurslarında “dil, anlatım ve anlayış” sorunlarının yaşandığı bir gerçektir. Ancak ülkedeki yüksek din eğitimi fakültelerinden yetişen din eğitimcileri sayesinde günümüzde yabancı din eğitmeni

sorunu çözülmüştür. Nitekim günümüzde Yaz Kur'an kurslarında bu üniversitelerden yüksek İslam eğitimi almış öğrenciler ve cami görevlileri (imam) tarafında ders verilmektedir.

Bugün kuzey bölgesindeki yaygın eğitim kursları, Zakatala bölgesinde 45 ve Balaken'de 65 cami mevcuttur. Camilerin 31'i Zakatala'da ve 8'i Balaken'de Dini Komitenin kaydından geçerek faaliyette bulunmaktadır.¹ Aynı zamanda bölgede yaygın İslam din eğitim faaliyetleri Zakatala'da 42 ve Balaken'de ise 9 icma tarafından desteklenmektedir.²

Araştırmamız konusu itibariyle Azerbaycan'nın Kuzey bölgesindeki yaygın İslam din eğitimi kursları olduğundan amacımız “ yasal çerçeveye” de dikkat ederek, kurslarda sürdürülmekte olan din eğitimini derinlemesine araştırmak, varsa problemlerini tespit edip, bu problemlere çözümler üretmek, kursların nasıl daha planlı, programlı ve öğrenci merkezli olabilirliliği konusunda öneriler sunmaktır. Bu nedenle araştırmamızda şu problemlere cevap aramaya çalıştık:

a) Yaz Kur'an kursuna gelen öğrenciler günlük hayatta kendilerine yetecek dini bilgiyi öğrenebiliyorlar mı?

b) Öğrenciler, yaz kursuna zorla mı yoksa severek mi geliyorlar?

d) Eğitimin genel amacı bireyin karakter ve bilgi gelişimi desteklemek, yaşadığı toplumda, çevresiyle mutlu yaşamasını sağlamaktır. Acaba Kuzey bölgesinde düzenlenen Yaz Kur'an Kursları bu anlamda bireye bir şeyler kazandırabiliyor mu?

e) Yaz Kur'an Kurslarının verimliliği açısından, acaba Azerbaycan'daki camiler fiziki ve teknik açıdan eğitime uygun mudur?

f) Yaz Kur'an Kurslarında eğitim- öğretimi olumsuz yönde etkileyen unsurlar var mı? Var ise bunlar nelerdir ve bu eksikliklerin giderilmesi için girişimler var mıdır?

g) Yaz Kur'an Kurslarında öğretmenin eğitim açısından yeterliliği ve öğretmen- öğrenci ilişkileri eğitim-öğretimi nasıl etkilemektedir?

---

¹ www. scwra. gov.tr

² Cemiyet ve Din gazete, 24-30 Ocak 2013, s. 4.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Her araştırma belli hedeflere ulaşmak için yapılır. Bunun için araştırma kapsamında konuda var olan eksiklikler veya geliştirilmesi gereken alanlar tespit edilerek, yeni görüş ve bakış açıları üretilir, olay ve olgulara yeni yaklaşımlar kazandırılır.

Azerbaycan'daki yaz Kur'an kurslarında şimdiye kadar yaygın İslam din eğitimi hakkında planlı ve programlı bir araştırılmamış olması, buradaki kurslarda yapılan eğitimin, eğitim-öğretim prensiplerine uygunluğunun ve yeterliliğinin tespiti muhtaç olması ve aynı zamanda hocam Prof. Dr. Mustafa Tavukçuoğlu'nun desteği bu konuda araştırma yapma isteğimizi pekiştirmiştir

Araştırmanın temel amacı, 2011 yılında Azerbaycan'ın Kuzey Bölgesinde yaygın İslam din eğitimi adına, camilerde açılan yaz Kur'an kurslarında yürütülmekte olan İslam din eğitim-öğretim faaliyetlerinin yeterliliğini tespit etmek, aksayan yönleri varsa bunları belirtmek, sorunları ortaya koymak ve geleceğe ışık tutabilecek çözümler üretip öneriler sunmaktır. Bu doğrultuda yaygın İslam din eğitiminin daha verimli ve kalıcı olması için yaz Kur'an kurslarında var olan problemlerin sebeplerini araştırıp, tespit ettikten sonra bunlara, Azerbaycan Cumhuriyeti yasası ve değerleriyle uygunluk içerisinde birtakım çözüm örnekleri sunmayı amaçlanmaktadır.

Uzun süredir devam edegelen Yaz Kur'an kurslarındaki yeniden yapılanma ve gelişmenin rastgele değil; ilmi, planlı, programlı ve Azerbaycan'ın ahlaki ve manevi değerlerine uygunluk içinde gerçekleşmesi şarttır. Çünkü ilk zamanlarda bazı ekonomik ve siyasi nedenlerle yurt dışından getirilen yaz Kur'an kursu materyalleri herhangi bir değişim yapılmadan uygulanmıştır. Bu da tabii ki kursa katılan öğrenciler için eğitim-öğretim açısından bazı sıkıntılar oluşturmuştur. Ancak son zamanlarda Azerbaycan'ın adetleri ve ahlaki değerleri düşünülerek hazırlanan yaz Kur'an kursu materyallerinin bu kursların fert ve toplum üzerindeki verimliliğinin artıracakı düşünülmektedir. Yapılan yasal düzenleme ve eğitim-öğretimdeki yeni gelişmeler öğrenci merkezli Yaz Kur'an kurslarının oluşturulmasına yöneliktir. Bu nedenle öğrenci merkezli eğitim sisteminde

kullanılacak olan Yaz kurs materyalleri “nasıl daha iyi öğretebiliriz/eğitebiliriz” düşüncesiyle öğrencilerin yaş ve ilgi alanları dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Araştırmamızın önemi, Azerbaycan’ın Kuzey Bölgesindeki Yaygın İslam Din Eğitimi alanında ilk olmasından ve bu süreçte gözden kaçan ama önemli olan hususları tespit ederek ilgili makamların dikkatini konuya çekmeye çalışmasından kaynaklanmaktadır.

Araştırmamızda konum itibariyle Azerbaycan’ın Kuzey bölgesini (Zakatala ve Balaken) şehirleri seçmemizin en önemli nedeni, bu bölgelerdeki illerin Sovyet işgaline karşı İslam dinini en fazla müdafaa eden illerimizden olması ve aynı zamanda İslam dininin bu bölgede barışın, kardeşliğin ve dostluğun oluşmasında en etkin faktörlerden biri olmasıdır. Hatta Veli Hulufu 1929 yılında bir kitaba yazdığı önsözde, bu bölgede hâkim ideolojinin İslam olduğunu ve “İslam dininin burada özel bir rol oynadığını” vurgulamıştır.³

Kuzey bölgesini incelediğimizde oruz dörde yakın değişik etnik grubun burada yaşadığı görülmektedir. Tarihte bu kadar fazla etnik grubun ancak İslam dininin sağladığı kardeşlik anlayışı altında bir arada yaşamaları ve toplanmaları mümkün olduğu söylenebilir.

Bu konuyu araştırma amacımızın bir diğer önemli sebebi de aile ve okulda yeterli din eğitimi alamayan çocukların yaz Kur’an kurslarında, Kur’an-ı ve dini bilgileri ne kadar öğrenebildiklerini tespit etmek ve öğrendikleri temel dini bilgileri hayatlarına ne kadar kazandırabildiklerini ortaya koymaktadır. Ancak bu zamana kadar Azerbaycan’ın Kuzey Bölgesindeki yaz Kur’an kurslarının eğitim-öğretim durumu ile ilgili yapılmış bir araştırma yok gibidir. Tüm bu konulara ışık tutması bakımından araştırmamız önemlidir. Ne var ki, Azerbaycan’da yaygın din eğitimiyle alakalı ilk araştırma olması hasebiyle eksikliklerinin olması da kaçınılmazdır.

---

³ Cahangir Soltanov “Zakatalanın Tarihi–Siyasi Hayatının Muayyen Dönemlerinde İslam Faktörü” *BİU’ nin Zakatala şubesinin İlmi Mecmuası*, sy 3, Bakü 2008, s 117.

3. Araştırmanın Hipotezleri

Sovyet hükümeti Azerbaycan'da kendi kimliğini kabul ettirmek ve kendi düşüncesini destekleyen bir toplum yapısını oluşturmak için ilk aşamada toplumun manevi değerlerine saldırmıştır. Dini ibadetlerden soyutlanan insanların zamanla ibadet hayatı deforme olmuş bazı hurafelerle ibadetlerin yeri doldurulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda bu süreçte dini temsil edecek toplum, kurum ve kuruluşlar olmadığından dini inançlar sadece akıllarda kuru bilgi olarak kalmıştır.

Bağımsızlıkla beraber, Azerbaycan devleti bireyler inançlarını yaşaması konusunda hem yasal hem de sosyal girişimlerde bulunarak dini inanç konusunda Sovyet döneminden kalan izleri silmeye çalışmıştır. Girişimler sonucunda neredeyse camisiz şehir, kasaba veya köy kalmamıştır. Bu sırada ifade etmek gerekir ki, dini pratik alanındaki yaşanan hızlı gelişmeleri, dini eğitim-öğretim alanındaki gelişmesine aynı hassasiyet gösterilmemiştir.

Açılan Kur'an kursları herhangi bir değişime göstermeden uzun süre olduğu hal üzere devam etmiştir. İhya edilen ya da yeni inşa edilen cami ve cami çevrelerinin yaygın din eğitim alanında öğretici-öğrenci ilişkileri, mekan kullanımı, araç-gereç yetersizliği ve eğitim-öğretime uygunsuzluk gibi konularda sorunlar yaşadığı görülmüştür. Yaz Kur'an kurslarının yaz tatilinde sıcak havada yapılması, kursu bitirenlere mezun olduğuna dair bir belge verilmemesi ve kursa devam mecburiyetinin olmaması, kursu verimsiz kıldığı gibi kursa gönüllü gelişlerin, öğrencilerin başarısında ya da dini bilgileri daha kolay öğrenmelerinde etkili olmadığı da iddialarımız arasındadır. Kurslarda eğitim ve öğretim alanlarında gelişimin olmaması bu alanda yeniliklere ihtiyaç olmadığı anlamına gelmemelidir.

Her incelemede olduğu gibi aktif gözlemlere girişmezden önce, araştırmacı incelediği sınırlı realite için hipotezler ve varsayımlar belirlemek zorundadır.⁴ Hipotez/varsayım, test edilmemiş ama cevaplandırmayı bekleyen önermelerdir. Böylece, tüm bu sorun ve eksikliklerden hareket ederek, araştırmada ana hipotez olarak; Kuzey

---

⁴ Amiran Kurtkan, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul 1978, s. 153-154.

Bölgesinde var olan yaz Kur'an kurslarının gelişen ve değişen modern eğitim şartlarına paralel olarak gelişemediğini, bu nedenle yaz kursuna gelen öğrencilerin kurslara isteyerek ve severek gelmelerine rağmen bazı sorunlarla karşılaştıklarını, ancak bu sorunların halli durumunda kurslarda eğitim-öğretim faaliyetlerinden daha verimli sonuçlar elde edilebileceği varsayılmaktadır. Diğer taraftan, yaz Kur'an kursu derslerinin camilerde yapılması nedeniyle cami kurslarının sınıflarda olduğu gibi modern araç-gereçlerle donatılmasında ve düzenlemesinde maddi sıkıntılarla karşılaşılacağı varsayılmaktadır.

Test edilecek diğer 11 alt hipotezi aşağıda sıraladık;

1. Kuzey bölgesinde yaz Kur'an kurslarına, kızlara göre erkek öğrenciler tarafından rağbetin daha fazla olduğu varsayılmaktadır.

2. Kuzey bölgesinde ebeveynin tahsil durumunun orta ve orta üstü olmasından dolayı ailelerin eğitim farkı götmeden çocuklarını yaz Kur'an kurslarına gönderdikleri varsayılmaktadır.

3. Kendi istek ve iradeleriyle Yaz Kursuna katılan öğrencilerin en çok öğrenmek istedikleri şeyin Kur'an-ı Kerim'i okumak olduğu varsayılmaktadır.

4. Kurs öğreticilerinin öğrencilere yönelik samimi ilgi ve yakınlıklarının öğrenciler üzerinde olumlu izlenimler bıraktığı varsayılmaktadır.

5. Yaz Kur'an kurslarının öğrenciyi kişisel gelişim ve ahlak bakımından terbiye ettiği gibi aynı zamanda milli değerleri de aşıladığı varsayılmaktadır.

6. Kurs binalarının iç ve dış mekân tasarımının eğitim-öğretim ihtiyaçlarına göre düzenlenmemiş olması, binaların yeterince araç-gereçle donatılmamış olması, öğrencilerin yerlerde bağdaş kurarak oturması öğrenci başarısını etkilediği varsayılmaktadır.

7. Yaz Kur'an kurslarında yeterli araç-gereç olmaması nedeniyle kurs öğreticilerinin derslerde genellikle tahrir (anlatım) ve ezberletme metodunu kullandıkları varsayılmaktadır.

8. Yaz Kur'an kursları esnasında düzenlenen yarışmalar, geziler, piknikler ve diğer sosyal etkinlikler dersleri ve kurs ortamını öğrencilere sevdirmektedir. Bu faaliyetlerin öğrencilerin başarısını ve kurslara katılımını artırdığı varsayılmaktadır.

9. Derslerde, "Elifba" dışında el kitabının bulunmamasının işlenen derslerin verimliliğini olumsuz etkilediği varsayılmaktadır.

10. Kurs öğretmenlerinin kendilerini mesleki yeterlilik bakımından yeterli gördükleri halde pedagojik formasyon eksikliği sebebiyle öğrencilere sert davranabilmektedirler. Bunun da öğrencilerin kurs başarısını olumsuz etkilediği varsayılmaktadır.

11. Yaz Kur'an kurslarında camilerde öğrencilerin ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik oyun yerleri, bilgisayar odaları ve kantin olmamasının kursta eğitim-öğretimi olumsuz etkilediği varsayılmaktadır.

4. Araştırmanın Sınırları

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan hukuki özgürlüğe kavuşmakla beraber insanlarda dini özgürlüğe ve serbest dini düşünceye kavuşmuştur. Dini inanç özgürlüğü yasasının sağladığı kolaylık sonucu Azerbaycan'ın tüm şehir ve kasabalarında cami ve yeni ibadet evleri açıldı. Üniversitelerde yüksek din eğitimi gören fertlerin yetişmesi, ilerleyen zamanda ülkedeki yabancı öğretmenlerden bu görevleri devir aldılar. Artık ülke kendi yüksek eğitimli öğretmen kadrosuyla bu görevleri üstlendi.

Sovyetlerde olduğu gibi 2001 yılına kadar ülkedeki yaygın ve örgün İslami dini eğitim alanındaki tüm atamalar ve eğitim-öğretim müesseselerinin İradi İşleri Kafkaz Müslümanları İdaresi tarafından yürütülürdü. Ancak 2001 yılından itibaren ülkedeki tüm Din İşlerinin İdaresi ve yönetimi DKİDK'ye teslim edildi. Bu seneden sonra Azerbaycan'da var olan din işleri DKİDK'nin belirlediği yasalar çerçevesinde hizmet verdi. Daha sonra ülkede faaliyette bulunmak isteyen tüm dini icma ve kuruluşlar belirlenen yasalara harfiyyen uymak zorundadır. Yasalara uyarak DKİDK kurumunun kontrolünden geçen İslami ve gayri İslami kuruluşlar Kutsal metinlerini öğretmek için "Kutsal Kitapları Öğretme" yasası dâhilinde, vakıflar, dindarlar ve dini kurumlar,

camilerde ve cami çevrelerinde yaz kursuna uygun yerlerde kurslar düzenleyebilirler.⁵ Kutsal Kitapları Öğretme yasasında kurslara katılma yaş sınırı 14 olarak kabul edilmiştir.⁶ Bu yaş sınırı yasada kadın ve erkekler ayrımı yapılmadığından her iki grup için yaş sınırının aynı olduğunu düşünüyoruz.

Zakatala ve Balaken bölge halkları Sovyet idarecilerine karşı çıkararak dini değerlerin korunması için çok gayret etmişlerdir. Bağımsızlıktan sonra 1992 yılından itibaren itikat hürriyeti ile tüm baskılar ortadan kaldırılmıştır. Tanınan inanç ve ibadet hakkıyla Zakatala ve Balaken bölgesinde açılan yaz Kur'an Kurslarının bölge çocukları üzerine ne gibi etki merakı bizi bu araştırmaya sevk etti. Fakat Zakatala ve Balaken etnik gruplarının çokluğu ve bu etnik gruplar arasındaki kültür zenginliği farklı toplum katmanlarını temsil etmelerine rağmen dini konularda müttefiklerdir. Deneklere tektek ulaşmak, bölgede çalışma yapabilme kolaylığı ve araştırmanın güvenilirliği nedeniyle Zakatal ve Baleken bölgesindeki yaz Kur'an Kursu kursu öğretmenlerinden anketimizi uygulanabilirliği için yardım aldık. Deneklerin verdiği cevaplar doğru olarak kabul edilmektedir.

Araştırma, Zakatala ve Balaken merkez olmak üzere onlara bağlı köy ve kasabalarda camilerdeki yaz Kur'an kurslarıyla sınırlıdır. Özellikle araştırmamızda Din Kurumları İşleri Üzere Devlet Komitesi tarafından belirlenen yasalara uygunluk arz eden camilerdeki Yaz Kur'an kursu öğrencileri anket deneyine tabi tutulmuşlardır.

5. Araştırmanın Yöntemi

Bilimsel araştırmalarda yöntemin büyük önemi vardır. Bilimsel bir araştırmanın yarısı doğru konu seçmekse, diğer yarısı da doğru yöntem kullanmaktır.⁷ Bir araştırmanın bilimselliği büyük ölçüde onun kullandığı metoda bağlıdır.

---

⁵ Dini tedris müesseselerini yalnız dini merkez ve idareler kura bilirler. Dini tedris müesseseleri Azerbaycan Cumhuriyeti kanun vericiliği ile muayyen edilmiş kurala muvafik vali makamı tarafından verilen rıza lisansı esasında faaliyet gösterir. *ACDİÖHK*, Madde. 10, s.10.

⁶ *ACDİÖHK*, Madde. 6, s.6; "Mukaddes Kitapları Öğrenme Kurslarının Faaliyetine Nezaret", *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Mayıs-Haziran 2020, s.52-54.

⁷ Halil Seyidoğlu, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, İstanbul 2003, s.58

Bu başlık altında araştırmada seçilen model ve yöntemler, çalışma alanı, bilgi toplama araç ve gereçlerine ilişkin bilgiler açıklanacaktır. Böylece araştırmada Tarama (İlişkisel) modeli, kütüphane çalışmaları yapılmış, resmi görevlilerle mülakat (görüşme), gözlem ve anket çalışmalarından faydalanılmıştır. Araştırmanın sonucunda ise durum tespiti karşılaştırma ve değerlendirmeler yapıp önerilerde bulunulmuştur.

5.1. Araştırmanın Modeli

“Araştırmada model, araştırmanın konusunu tespitten sonuçların sunulmasına kadar gerçekleştirilen faaliyetler bütünüdür”.⁸ Araştırma yaparken bilginin bilimsel kriterlere uygunluğu o araştırmanın bilimselliğine delalet eder. Araştırma ise “bilginin bulunması, geliştirilmesi ve gerçeğe uygun olup olmadığının kontrol edilmesi için harcanan cabadır”.⁹ Bu nedenle araştırmamızda sebep-sonuç ilişkisinde bilgileri sistematik bir şekilde sunmak için araştırma tekniğinden faydalandık.

“Azerbaycan Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala-Balaken) ana başlığı altında yaptığımız araştırmada genel olarak betimleme (tasvir) yöntemi takip edilmiştir. Araştırmanın amacı, var olan durumu olduğu gibi inceleyerek, yaz Kur’an kursunda din eğitim ve öğretiminin verimliliğini tespit ve çıkan sonuçları değerlendirip yorumlama olduğunda araştırmada model olarak, betimleme yönteminin “Tarama (ilişkisel)” Model uygulanmıştır. Kullanmış olduğumuz bu yöntemin gereği olan tarama işi genellikle anketler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Çünkü tarama modeli araştırmalarda olayların, objelerin, varlıkların, kurumların, grupların ve çeşitli alanların mevcut durumlarını, şartlarını ve toplumun özelliklerini (inanışlarını, görüşlerini, davranışlarını) gerçekteki görünüşleriyle tasvir etmekte ve ilişkileri bulmaya çalışmaktadır.¹⁰ Aynı zamanda

---

⁸ Zeki Arslantürk, *Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yayınları, 6 Baskı, İstanbul 2004, s.39

⁹ J. Francis Rummel, *Eğitimde Araştırmaya Giriş*, (Çev; R. Taşcıoğlu, Mesleki ve Teknik Eğitim Kitapları, Ankara 1968, s.19

¹⁰ Saim Kaptan, *Bilimsel Araştırma Teknikleri*, Ankara, 1973, s.177.

mevcut durumla alakalı herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası içerisine girmez.¹¹

Diğer yandan konunun tarihi boyutu ve yasal temelleri araştırıldığı için çeşitli kaynaklardan istifade edilmiştir. Buna göre araştırmanın teorik bölümü dokümantasyon metot ve teknikleri kullanılacak, uygulamalı araştırma kısmı ise tarama ve anket modeli uygulaması gerçekleştirilmiştir.

5.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın hedef kitlesi Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlar İşi Üzere Devlet Komitesi İdaresinin denetimi altında Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresine bağlı, Zakatala ve Balaken bölgesindeki Yaz Kur'an kurslarıdır. Araştırmanın örnelemi, Zakatala ve Balaken şehirlerine bağlı köy ve kasabalarında yaz dönemlerinde 10 Haziran- 2 Eylül arasında açılan kurslar seçilmiştir. Yaz aylarında açılan yaz Kur'an Kurslarıyla sınırlı olan bu çalışma 897 öğrenci üzerinde anket uygulanmıştır. Öğrencilerin 698-i erkek, 199'da kız öğrencilerdir.

Zakatala ve Balaken şehir merkez olmak üzere bunlara bağlı köy ve kasabalar dahil olmak şartıyla bölgede tahmini olarak 215 bin nüföza sahiptir.¹² Aynı zamanda bölgede 43 etnik toplulukların varlığı, 110 camii¹³ ve bir medresenin olması ve bu zamana kadar kuzey bölgesiyle alakalı böyle bir çalışmanın yapılmamış olmama nedeni buraların iyi bir örnekleme olabileceği tez araştırma nedenleri arasındadır.

---

¹¹ Mustafa Tavukçuoğlu, *Avrupa'da Türk Ailesi ve Din Eğitimi*, Mehir Vakfı Yay, Konya2000, s.15; Kaptan, a.g.e., s. 8-9; Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s.8.

¹² www.stat.gov.az/source/demography/ 12.02.2012

¹³ Ancak günözmöze bölgede 31 Zakatala ve 8 Balaken olmak üzere toplam 39 cami hizmete açıktır. Bkz. Cemiyet ve Din gazete, 24-30 Ocak 2013, s. 4.

5.3. Veri Toplama Tekniği

Bu alışmamız Zakatala ve Balaken bölgesindeki yaz Kur'an kurslarının eğitim-öğretime uygunluğu ve öğrencilerin memnuniyetini belirleyen faktörleri tespit için anket uygulanmıştır.

Araştırma ile ilgili anket soruları oluşturulurken Zakatala İlahiyat Camisindeki görevlilerle, camilerinin Kur'an kursu hocasıyla ve şahsım tarafından öğretmenlik yaptığımız medresedeki birçok hocayla görüşülüp sorular ihtiyaa yönelik hazırlanmıştır. Hazırlanan sorular bölgedeki öğrencilerin düzeyine uygunluğu açısından bilirkişilerce gözden geirilmıştir. Tespit edilen anket sorularının uygulanabilirliğini kontrol etmek için 20 ğrenci üzerinde n anket uygulaması yapılmıştır. Daha sonra anket uygulamasında sorunların yaşanmaması için haftada bir defa merkezi (Zakatala) camii lojmanında toplanan cami eğiticilerine anketin nasıl uygulanacağı hakkında bilgi verilip uygulamayla gsterilmıştir. Anketler cevaplandırıldıktan sonra ğretmenlerinin kontrolünde geri toplanmıştır.

Konunun özelliğine göre bazen araştırma tekniklerinden bir kaçını bir arada kullanmak mümkün olduğundan araştırmamızda gözlem ve yüzyüze görüşme tekniklerine mracaatettik. nk alan araştırmalarında, örneklemenin temel niteliğini artırmak için anketin yanı sıra gözlem tekniğine de ihtiyaç vardır.¹⁴ Bu nedenle araştırmada gözlem tekniği kullanıldığı için inançlar, görüşler, davranışlar ve eğilimler üzerinde durulmuştur. Araştırmacının bütün önyargılardan uzak olarak birey ve toplumun davranışlarını çıplak gözle seyrederek tespitte bulunması konuyla ilgili objektif bir sonuca ulaşmasını sağlar.¹⁵ Bu nedenle bizde birçok cami kursuna katılarak kurslar hakkında genel bilgi toplamaya çalıştık.

Anket formlarında açık uçlu sorular sorulmuştur. Bu tür sorulara anketlerde yer vermemizin başlıca amacı, deneklerin Yaz Kur'an kurslarından asıl bekledikleri şeyi bulup bulmadıklarını öğrenmektir. Bu nedenle deneklerin seçeneklerle sınırlandırılmamaları için "başka" seçeneğine yer verilmiştir.

---

¹⁴ Tavukçuoğlu, a.g.e., s.16.

¹⁵ Tavukçuoğlu, a.g.e., s.16; Kaptan, a.g.e., s.178.

5.4. Verilerin Analizi

Araştırmaya konu olan anketlerdeki bilgiler ham veriler olup, çoğu zaman tek başlarına fazla bir şey ifade edememektedirler. Bunun için anketlerdeki bilgilerin tek tek toplanarak belli metot ve tekniklere tabii tutulması gerekir. Elde edilen verileri yorumlamada yüzdelik tekniğinden yararlandık. Elde edilen veriler bilgisayara yüklendikten sonra SPSS 15. programı vasıtasıyla düz tablolara dönüştürülerek yorumlanmıştır.

5.5 Anketlerin Uygulanışı

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da İslam dini tebliği için komşu ülkelerden sosyal yardım altında çok sayıda teşkilat faaliyet göstermeye başladı. Gelişen zaman için de ülke ekonomik olarak kalkınması ve siyasi hâkimiyeti kontrolü altına alması sonrasında bu teşkilatların faaliyetlerini denetim altına almaya başladı. Çünkü bu teşkilatlar ülkedeki dini gelişimden sorumlu olan KMİ'den bağımsız hareket ediyordular. Bu da ülkede dini tahribatların yaşanmasına sebep olmuştur. Nitekim 2001 yılında Azerbaycan devleti ülkedeki dini teşkilatları kontrol altına almak ve siyasi denetimi kendi elinde toplamak için DKİDK'yi kurdu. Komite reisi Rafik Aliyev ülkedeki tüm dini teşkilat ve icmaların yasalar çerçevesinde hizmet etmeleri için devlet kaydı yaptırmaları şartını getirmişti.

İslami ve diğer dini kurum ve kuruluşlar DKİDK'den izin alarak hizmet faaliyetlerinde bulunabilecek yasal zemine oturtulmuşlardır. Biz de araştırmamızda Zakatala ve Balaken'de mevcut Kur'an kurslarında anket uygulayabilmek için DKİDK'den izin aldık. Aksi takdirde denekler anket uygulamasına katılım sağlamazlar, bölge poliside illegal işlemden dolayı hakkımızda yasal işlem açabilme yetkisine sahiptir.

I. BÖLÜM

AZERBAJCAN'DA DİNİN HUKUKİ ÇERÇEVESİ VE TEŞKİLAT YAPISI

1. Azerbaycan'da Devlet-Din Münasebeti

Devletler tarihi incelendiğinde dinin, devlet ve toplum hayatında ne gibi değişiklikler gösterdiğine şahit oluruz. Azerbaycan Sovyet idaresi yönetiminde olduğu dönemlerde devlet her ne kadar dinle ilgilenmediğini ve devletin dinden ve din işlerinden ayrı/uzak olduğunu söylese de bu söz ve vaatler sadece yasalarda kalmıştı.¹⁶ Sovyetlerin tek bir amacı kendi ideolojisinin kölesi olan “Sovyet insanı” yetiştirmekti.¹⁷ Bunun için de gerektiğinde İslam adından faydalanarak kendisine yandaş arayışına başvurmuşlardır. Komünist yöneticileri ihtiyaçları doğrultusunda kendi istikrarlarını kurmak için Hıristiyan ve Müslüman din adamlarının kendi propagandaları doğrultusunda kullanmaktan çekinmediler. Ancak görüldüğü gibi, son 70 yılda bütün imkanlardan sonuna kadar faydalanılsa da Sovyetler Birliğine yararlı insan tipi yaratamamışlardır. Burada unutulmaması gereken faktörlerden biri din aleyhine alınan kararların tüm baskı ve engeller insanların düşüncelerinde istnilen sonuca ulaşmamış olmalarıydı. Tüm zorluklara karşı varlığını devam ettirmeye çalışılan dini bilgi ve dini duygu Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde yeniden kalkınmasına hız kazandırmıştır. Yapılan yasal değişiklikler ve alınan yeni kararlar yasaları külliye değiştirmek yerine bu yasalardaki Sovyet yönetimi özelliği taşıyan karar çıkartılarak yeni değişikliğe gidilmiştir. Bu çalışmalara yönelik atılan ilk adımlar, milli devlet sembolleri kabul edilmiş ve inaç konusunda “Dini İtikat Özgürlüğü” hakkında yeni yasal düzenlemeler yapılmıştır.

---

¹⁶ 19 Mayıs 1921 senesi Sovyetler Büyük Konsey'inde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk Anayasa'sının 4.maddesinde şöyle deniliyordu: “*Vatandaşların vicdan hürriyetini temin etmek amacıyla, din devletten ve eğitim dinden ayrılır. Ama vatandaşa dinî ve anti-dinî tebliğ hürriyeti verilir*”. Bkz. SB Anayasa'sı, Madde.4, Mehemmet Balayev, “*Vicdan Azaldığı ile Bağlı Beynelhalk Prensipler ve Azerbaycan Tecrübesi*”, *Devle ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Noyabr- Dekabr, 2009, s.115-116.

¹⁷ Bir adıyla Ruslaştırma siyaseti, temel amaç Azerbaycan halkını fikirde, yaşantıda ve kültürel olarak Rus idarese yararlı bireyler olmalarını sağlamaktı. Bkz. Abdulla Ehedov, *Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1991, s.56-57

Azerbaycan'daki yeni anayasal süreç zor şartlar altında başlamış ve uzun süre devam etmiştir.¹⁸ 1991'de yeni bir Anayasa oluşturmakla görevli bir komisyon kurulmuş, fakat siyasi istikrarsızlık bu komisyonun çalışmasını engellemiştir. Ancak 1992'de yeni Anayasayı hazırlamak amacıyla gönüllü uzmanlardan oluşan bir gruba, daha sonra Cumhurbaşkanı ile Parlamento Başkanının ortak tasarrufları sonucu resmi bir statü kazandırılmıştır. Bu grubun hazırladığı Anayasa tasarısı, Ekim 1991 tarihli Bağımsızlık Aktin'den esinlenilmiştir.¹⁹ Yeni Anayasa 12 Kasım 1995 yılında halk oylaması-referandum yoluyla kabul edilmiş ve 27 Kasım'da yürürlüğe girmiştir. Yeni yasanın 18. maddesi “Din ve Devlet”, 48 maddesi ise “Vicdan Özgürlüğü/Hürriyeti” ile alakalı yasalardır. Alınan kararlar uluslararası insan hakları metinlerine uygunluk arz etmektedir.²⁰ Devlet-din ilişkisinde yetki ve sınırını belirleyen 18. maddesinin temelleri şunlardır:

I. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din devletten ayrıdır. Bütün dini inançlar kanun karşısında eşittir.

II. İnsan onurunu küçük düşüren veya hümanist prensiplere aykırı dinlerin yayılması ve propagandası yasaktır

III. Devletin eğitim sistemi dünyevi niteliktedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasında, Azerbaycan Cumhuriyeti “demokratik, hukuki, laik ve üniter bir devleti” olduğu vurgulanmıştır.²¹ Böylece dinin devletten ve devletin dinden ayrı olması Anayasada da yerini bulmuştur. Görüldüğü gibi yasalarda devlet-din işleri ve yaptırımları birbirinden ayrılarak devlet laiklik ilkelerini

---

¹⁸ Anayasal süreçle ilgili bkz: Alesker Aleskerov, *Azerbaycan Anayasasındaki Devlet Sistemi ve Temel Öğeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi, İstanbul, 2000; Levent Gönenç, “Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. XXXVII, Sy,14, Ankara, 1998, s.207-208.

¹⁹ *BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı* (Çev; Ergun Özbudun ve Levent Köker), Ankara 1993, s.29.

²⁰ Mehemmet Balayev, “Vicdan Azaldığı ile Bağlı Beynelhalk Prensipler ve Azerbaycan Tecrübesi”, *Devle ve Din*, Noyabr- Dekabr, 2009, s.115-116; Emine Keskiner, “Bir İnsan Hakları Meselesi Olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXVIII, Sy, 1, Yıl, 2010, s. 9;

²¹ *Azerbaycan Cumhuriyetin Anayasa*, Azərneşr, Bakü, 1994, Madde 7, s. 6.

benimsemiştir. Laik bir devlet olan Azerbaycan yasalarında belirttiği gibi dünyevi bir devlettir. Devletin dinden ayrı olması veya dünyevi devlet düşüncesi, dinsiz bir devlet, dinsiz bir cemiyet veya dine karşı mübareze eden bir devlet anlamında değildir. Devletin dinden ayrı olması devletin idari konularda dini hükümlerle değil de dünyevi hükümlerle idare edilmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Azerbaycan cumhuriyetinde din ile devlet arasında sıkı bir emektaşlık/ortaklık vardır. Uzun yıllardır İslam, Azerbaycan halkının milli şuurunu manevi değerlerle bütünleştirerek milli ve manevi değerlerin kurucusu olmuştur. Merhum Haydar Aliyev, dinle devletin sıkı dostluğunu ve Azerbaycanlıların İslam değerlerler terbiye edilmesini zaruri saymıştır.²² Dünyevi devlet olması hasebiyle din devletten ayrılmıştır.²³ Çünkü bu tüm demokratik devletlere has bir özelliktir. Ancak herhangi bir din resmi din olarak kabul edilmemekle birlikte, dinler arasında tolerantlık esastır.²⁴

Aslında dinin devletten ayrılması siyasi ideoloji bakımındandır. Aksi takdirde din ve devlet bir toplumun veya bir cemiyetin esasını oluşturan önemli unsurdur. Ayrıca Anayasanın 18. maddesi dinlere değil, insanlara ve adalete önem verilmesinin açık örneğidir. Devletin görevi vatandaşların hak ve hürriyetine engel olan şeyleri ortadan kaldırılarak adaleti sağlamaktır. Devlet hiçbir din karşısında ayrımcılık yapmadan kendi faaliyetini yürütmelidir.

Taninan dini serbestlik aynı zamanda İslam'la beraber diğer dini ideolojilerin de ülkede yayılmasının kapısını açmıştır. Azerbaycan bu yasal serbestlikler sayesinde birçok dini teşkilatın ilgisini çekti. Bu nedenle 1990-1996 yılları arasında ülkede denetimsiz yüzlerce değişik dini kurumlar tarafından ibadet yerleri açılmıştır. Bütün bu gelişmeler sonucunda Azerbaycan din-devlet münasebetini ciddi manada değişiklikler yaşandı. Kısa zamanda ülke tarihinde ilk defa dini teşkilatların inkişafı için yasal girişimler yapıldı. 20 Ağustos 1992'de 29. maddeden oluşan "Dini İtikat Azatlığı Hakkında Kanun"

---

²² el-Fellah, a.g.e., s.87.

²³ Musa Guluzade, "Müstegil Azerbaycan Respublikasında Devlet-Din Münasebetleri", *Devle ve Din*, Noyabr, 2006, s.96.

²⁴ Tolerantlık, ülkedeki tüm dini icma ve kuruluşlar barış ve sulh içinde dini düşünce ve ibadetlerini serbest yaşamalarıdır. Bkz. <http://www.azerbaijan.az/portal>. "Azərbaycanda Tolerantlıq" 20.Haziran.2012.

kabul edildi.²⁵ Kararname de 1992 yılından günümüze kadar bazı sebepler nedeniyle 1997, 2001, 2002, 2003 ve 2009 yıllarında değişiklik ve ilaveler yapılmıştır.²⁶ Kanunnamenin V. maddesinde Dini İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanun din-devlet ilişkisi temelleri şu şekilde beyan edilmektedir:

I. Azerbaycan Cumhuriyet’inde din ve dini kurumlar devletten bağımsızdır

II. Devlet kendisine ait olan herhangi bir işin yerine getirilmesini dini kurumlara havale etmez ve onların faaliyetine karışmaz.

III. Bütün dinler ve dini kurumlar kanun karşısında eşittir. Bir din ve dini kurumlar için diğerlerine oranla herhangi bir üstünlük veya sınırlar tespit edilmesine yol verilmiyor.

IV. Dini kurumlar sosyal hayatta iştirak etmek, hatta sosyal birliklerle beraber basın-yayın vasıtalarından istifade etmek hukukuna sahiptirler.

V. Dini kurumlar siyasî partilerin faaliyetine iştirak etmez ve onlara maddi yardımda bulunamazlar.

VI. Din adamı Devlet teşkilatlarının terkbine girdiğinde veya devlette bir göreve geldiğinde din adamlarının dini faaliyetleri durdurulur.

VII. Dini kurumlar Azerbaycan Cumhuriyet’inin kanunlarına göre hareketeder ve mesuliyet taşırlar”

VIII. Dini Kurumlar cinayet yolu ile kazanılmış para ve diğer emlakların legalleştirilmesi ve terörücülüğün malileştirilmesinin karşısı alınması maksadıyla devlet tarafından belirlenen şartları yerine getirmesi gerekir.²⁷

Laik bir devlette bireyle devlet münasebeti ideolojik ve dini bakımından değil daha çok hukuk yönünde olur. Buradaki laiklik anlayışı dini dışlayan değil de haklının manevi yaşantısını düzenlemek ve temini için onu koruyup gelişmesine imkân sağlayan bir anlayıştır. Haydar Aliyev bir konuşmasında dünyevi(laik) devlet ve din düşüncesini şöyle izah etmiştir. “Azerbaycan anayasasında din hürriyetini, vicdan hürriyetini ilan

---

²⁵ Dini İtikat Azatlığı Hakkında” *Azerbaycan Respublikasının Kanunu*, Bakü 1992.

²⁶ *Devlet ve Din İctimai Fikri Toplusu*, Haziran-Ağustos, 2009, s.5.

²⁷ *ACDİÖHK*, I, Madde. 5, s. 5-6.

etmiştir, biz ise devlet gibi bunun temin olunmasının garantisini kendi üzerimize almışız. Evet, onun için de bizim devletimiz dünyevi (laik) devlettir. Ancak, biz dinden ayrı değiliz.”²⁸

Burada laik devlet vatandaşının iç ve dış güvenliğinin temini için adaletle hüküm etmekle mükelleftir. Birey yaşantısı ve dini düşüncesiyle devlet bütünlüğüne zarar vermediği müddetçe istediği dini ideolojiyi destekleme veya desteklememe arzusunda serbesttir. Laik devlete din hürriyeti esastır.²⁹ Birey, toplumun dini değerlerini isterse öğrenir ve bu değerler doğrultusunda yaşar.³⁰

Sonuç olarak, Azerbaycan devletinin yasasındaki laiklik anlayışı, “devlet bünyesinde var olan bütün dini kurumlara eşit muamele eder. Kanun karşısında biri diğerinden kesinlikle üstün değildir. Dini kurumlar varlıklarını devam ettirmek isterlerse devletin dünyevilik, devletçilik prensibini desteklemeli ve dini tekebbüre ve dini radikalizmden uzak durmalıdır.”³¹

2. Azerbaycan’da Din Eğitimi Düzenleyen Yasalar

2.1. Yasalarda Din Seçimi ve Vicdan Hürriyeti

Laiklik idari yönetimine sahip olan Azerbaycan cumhuriyeti kişisel özgürlük anlayışı nedeniyle bireye din seçiminde serbestlik tanımaktadır. Laik, düşünce (din serbestliğinin) herhangi bir zorlama yapmadan bireyin hür irade ve kendi isteği doğrultusunda dinini yaşama ve yaşatma hukukunu ona vermiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşına tabii hakkı olan dini seçime serbestliğini laiklik ilkesine uyarak sunmuştur. Çünkü vicdan hürriyeti insanın cemiyet ve şahsi karşısında kendi faaliyetlerini, emellerini, hareketlerini ve davranışlarının manevi göstergesidir.

Vatandaşının manevi inancının teminatını “Din ve Vicdan Hürriyetini Anayasa’nın 48. maddesinde şu şekilde güvence altına almıştır”.

I. Herkesin vicdan hürriyeti vardır.

---

²⁸ *ACDKİDK Bülteni*, No.1, s.1.

²⁹ Kamil Kaya, *Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul 1998, s.66–67.

³⁰ Abbas Çelik, *Din Eğitimize Tarihsel Yaklaşım*, Ekev Yay, Erzurum 2001, s.5.

³¹ Rafik Aliyev, *Devlet ve Din*, İrşad Neşriyatı, Bakü, 2004, s. 8-9.

II. Herkesin dini alakasını serbest tespit etmek, herhangi dine tek veya diğerleriyle beraber inanmak veya hiç bir dine inanmamak, dini alakalı düşüncesini ifade etmek ve tebliğ hukuku vardır.

III. Dini törenlerin yapılması, kamu düzenini bozmadığı takdirde veya genel ahlaka aykırı değilse serbesttir.

IV. Dini itikat ve inanç, hukuka aykırı hareketlere hak kazandırmaz”³²

18 Mart 2009’da Anayasanın 18. maddesinde belirli değişiklik yapılmasına rağmen 48. maddeye herhangi bir ilave yahut çıkartma yapılmamıştır.³³ Bu maddeler Azerbaycan cumhuriyetinde “Devlet-din münasebetine” genel hatlarıyla özetleyen maddelerdir.

Laik ve demokratik hukuk düşünce yapısına sahip Azerbaycan anayasası vatandaşının cemiyet için de din, vicdan, ibadet, söz hürriyeti, hukukun ve yasaların korunması için bazı zaruri durumlarda gerekli yasal sınırlamalar koyabilir ve bu yetiye sahiptir. Örnek, Bir zamanlar ecnebiler ve vatandaşlığı olmayan şahıslar tarafından dini tebliğatin yürütülmesi mümkün iken, daha sonra bazı (1996’da yabancı dini teşkilatların asıl amaçlarından saptıkları ve bazılarının iç yüzünün basına yansımaları devlet tarafından hoş karşılanmaması nedenler yüzünden yasaklanmıştır.³⁴

Ahlaki değerlerin ve dini değerlerin yeniden halka doğru öğretilmesinin temini (Ebeveynler veya onları temsil eden şahıslar, karşılıklı rıza esasına göre çocuklarını dini inancına uygun olarak eğitebilir)³⁵ ve dini inançlarını, vatandaşlık hürriyetini koruması için hukuki, dünyevi ve demokratik kanunlar kabul etmiştir.

Anayasa’nın 71. maddesinde insan haklarının hürriyetlerinin teminatı şu şekilde izah edilmektedir. “Hiç bir hâlde kimse din, vicdan, düşünce ve inancını açıklamaya

---

³² Anayasa, Madde.4, s. 4.

³³ Mehemed Balayev, *Vicdan Azadlığı ile Bağlı Beynelhalk Prinsipler ve Azerbaycan Tecrübesi*, Devlet ve Din, Noyabr-Dekabr, 2009.s. 119 .

³⁴ ACDİÖHK, Madde.1, s.4; Azerbaycan gazetesi, “Din Perdesi Altında Zererli Tebliğat Aparanların Qarşısı Alınmalıdır”, 11 Mayıs, 2001; Yunusov, *Azerbaycan’da İslam*, s.198,199.

³⁵ ACDİÖHK, I. Madde.4, s.1.

mecbur edilemez ve bunlar için suçlanamazlar”.³⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasının İnzibati Hatalar Mecellesinin 5. maddesi³⁷ ve Düşünce ve İfade Özgürlüğü 47. maddesi³⁸ kararı anayasanın 71. maddesini destekler mahiyettedir.

2.2. İnanç ve İbadet Hakkı

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan hükümeti Sovyetler tarafından yok edilmeye çalışılan milli adetler, kültürel ve dini değerler bilhassa devlet tarafında ilgi merkezine alınmıştır. Komünizm devrinde tehditler ve represiolar³⁹ korkusu ile kısıtlanan ve gizlenen itikat, inanç ve ibadet duygusu bağımsızlık döneminde yeniden canlandı. İbadete izin verilmekle beraber yeni ibadethaneler açıldı. Bu dönemde İslam dini adına legal şekilde faaliyet gösteren dini teşkilatlar ve dini müessesler açıldı.⁴⁰

Ferdin resmi ve gayri resmi hiçbir tazyike ve zorlamaya uğramadan ibadet serbestliğinin tanınması inanç hürriyeti ile mümkündür.⁴¹ Bir başka anlamda, inanç ve

---

³⁶ Anayasa, Madde. 71, s.38.

³⁷ “İnsan ve vatandaş hukuklarına ve azatlıklarına hürmet edilmesi ” Anayasa, Madde.5, s. 43.

³⁸ “Herkesin düşünce ve ifade özgürlüğü vardır. II. Hiç kimse kendi düşünce ve inancını açıklamağa veya düşünce ve inancından dönmeye zorlanamaz. III. Irki, milli, dini, sosyal kin ve düşmanlığı teşvik etmeye ve propaganda yapmaya izin verilemez”. Anayasa, Madde 47, s. 35.

³⁹ *Represiya-represiya kurbanları*, Sovyet idaresine karşı gelen şahıslara karşı uygulanan bir ceza şeklidir. Müddehimler mahkemeye çağrılarak kendilerini savunmalarına fırsat verilmeden haklarında Sibiryaya sürgün kararı verilir. Bazende müddehime işkenceler vererek işlemedikleri suçları üzerlerine almaya zorlanırdı. kişilerdir. Makeme süre 10-15 dakika sürüyordu. Yasal olarak “ Sosyal bakımdan tekliteli” veya “halk düşmanları” ilan edilen kişiler beş yıl müddeti ile Sibiryaya sürgün edilirdi. Sadece 1936 yılına kadar Azerbaycan’da 500.000 Azeri Türki katledilmiştir. Bu süreçte temel prensiplerden biri de “Güllelen sin ve tüm malına-mülküne devlet adına el konsun”. Şahsın suçu ispatlanmasa bile eğer bu damgayla göz altına alınmışsa bu yeterli sebep idi. Ancak yasada kurbanın suçunun neliği açıklanmamaktadır. Bkz. Yılmaz Altuğ, *Biraz Hirriyet (Sovyet Rusya’da Aydınların İnsan Haklarının İhlaline Karşı Mücadelesi)*, Boğaiçi Yayınları, İstanbul 1974, s. 87; Seyfeddin Qendilov, İshak Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, Eğitim Bakanlığı, Çarşoğlu, Bakü, 2002, s.147; Şeyhulislam Allahşükür Paşazade, *Kafkas’ta İslam*, Bakü 199, s.157; Yasin Aslan, *Bugün Azerbaycan’da Pantürkizm ve Panislamizm*, Baysay, İstanbul 1990, s.72; Kulam Sadik, Saday Kuliyeve, *1937 ilin Represiya Kurbanı Büyük Evliya Ağa Mirbağır Ağa*, Bakü 2007, s. 26,114.

⁴⁰ Musa Guluzade, “Müstakil Azerbaycan Respublikasında Devlet-Din Münasebetleri”, *Devle ve Din İctinai Fikir Toplusu*, Noyabr-Kasım, 2006, s. 96.

⁴¹ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yay, 3 Baskı, İstanbul 1977, s.101.

ibadet hürriyeti din ve vicdan hürriyetinin zaruri sonucudur.⁴² İbadet ve inanç insanın manevi istirahatının huzur ve kuvvet kaynağıdır. Bir bakıma ruh mutluluğu dinde yani maneviyatta aranmaktadır.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti bu anlamda Dini İnanç Özgürlüğü Hakkında beyan ettiği Kanunnamenin I. II. ve IV. maddelerinde vatandaşına bazı haklar tanıdı: “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin her bir vatandaşı dinle olan münasebetini özgür şekilde belirler, herhangi inancı taşımakta kendi başına, başkaları ile beraber dine girebildiği gibi, hiç bir dini kabul etmeyebilir. Vatandaş, dininin getirdiği dini muamelelerine yerine getirmekle ve onu tebliğ etmekle özgürdür. Ama buna karşılık hiç kimse kimseye zor kullanamaz. Bununla beraber, Azerbaycan Cumhuriyeti’ni uluslararası hukuk normlarına esasen fertlerin dini kimliklerine bakmayarak sosyal adâleti ve beraberliğini korumalıdır. Devlet, dinin gerektirdiğine ilişkin devletin gerektirdiğini ve devlet karşısında olan görevlerini belirler. Şahısların dini inancından aslı olmayarak toplumda düzenin korunmasına nezaret eder”⁴³

Bu maddeler dâhilinde Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşının inanç ve ibadet hakkını hukuki yasalarla güvence altına alarak onların inançlarını serbestçe yaşamasını sağlamıştır. İbadet serbestliği din hürriyetinin çeşitli yönlerinden sadece biridir ve fert için değeri biçilmez bir haktır.

2.3. Din Eğitim-Öğretimi Hakkı

İnsan duyan, düşünen, dinleyen ve inanan sosyal bir varlıktır. Sosyal varlık olma hasebiyle onda inanma melekesi vardır ve sadece ona hastır. İnançın düzgün şekilde bütünleşmesi doğru dini prensiplere tabi olmaktan geçmektedir. Din, yapısı ve dış görünüşü itibariyle içtimai bir müessese ve cemiyetin vazgeçilmeyen bir realitesidir.⁴⁴ İster iptidai ister modern zamanda din seçiminde özgür olan insan, cehalet ve taassuptan kurtulabilmeli ve doğru dini itikada sahip olmaak için sağlıklı bir din

---

⁴² Kaya, a.g.e., s.72–73.

⁴³ ACDİÖHK, I, Madde.1. 2. 4, s.3-7.

⁴⁴ Başgil, a.g.e., s.75

eğitimi ve öğretimini kapsayan bir eğitim ve öğretim hürriyetine ihtiyaç duymaktadır.⁴⁵

Azerbaycan, Cumhuriyeti Dini İnanç Özgürlüğü Hakkındaki Kanunnamenin VI. maddesinde dini eğitim-öğretim hakkının insanlara bir vatandaş hakkı olarak şu şekilde sunmuştur:

“Azerbaycan Cumhuriyeti’nde eğitimin dinden ayrı olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte ilahiyat, din idraki, dini felsefi dersler, mukaddes dini kitapların esasları ve bunlardakileri tanımak, eğitim kurumlarının ders programlarına dâhil edilmiştir. Vatandaşlar istedikleri dilde ferdi veya başkaları ile birlikte din eğitimi alabilir. Dini kurumlar kendi nizamnamelerine uygun bir şekilde vatandaşların dini eğitimi için, eğitim kurumları ve grupları oluşturabilir, bu eğitim için onların yetkisine verilmiş olan mülkleri de kullanabilirlerdi”.⁴⁶

Milletlerin eğitim ve öğretim sistemleri, kendi inançları, manevi ve sosyal değerleri, ortak gelenekleri, ideolojileri ve ulaşmak istedikleri şart, imkan ve hedeflerini esas almaktadır.⁴⁷ Çünkü milli terbiyenin kültür ve ahlaki boyutlarını düşünmeksizin uygulamaya konan fikir, görüş ve uygulamaların cemiyette/toplumda kapanmayan yaralar açabilir.⁴⁸

Eğitim kurumları bir toplumun en temel kurumlarından biridir. Temel eğitimin gayesi, kişinin kalbini temiz bir maya ile yoğurarak, devletine, milletine ve onun maddi, manevi değerlerine bağlı şuurlu birer birey/vatandaş olarak yetiştirmektir. Bu bilgileri doğru şekilde bireyin kalbine aşılamak, o aşkı kazandırmak planlı, programlı ve doyurucu bir din eğitim ve öğretimi ile mümkündür.⁴⁹ Akıllıca yapılan din eğitimi sosyal adâleti, paylaşmayı, iyilikleri ve dayanışmayı desteklediği gibi, her türlü kötülüklerin, fuhuş, içki ve kumar alışkanlıklarının azalmasına da yardımcı olur.

---

⁴⁵ Kaya, a.g.e., s.75–76.

⁴⁶ ACDİÖHK, I, Madde. 6, s. 6-7.

⁴⁷ Cemal Anadol, *Türkiye’de Din ve Vicdan Hürriyeti*, Burak yayınevi, İstanbul, 1998, s.107.

⁴⁸ Mehmet F. Bayraktar, *Türkiye’de Yaygın ve Örgün Dini Eğitimin Meseleleri, Milliyetçiler IV.Hilmi Büyük Kurultayı Tebliği(24-25-26 Nisan 1987)*, İstanbul 1988, s.213; Anadol, a.g.e., s.112

⁴⁹ K.Abdurrahman a.g.e., s.238-254.

Cemiyette kardeşlik duygusunu, insan sevgisini, hayvan ve tabiat sevgisini vb. önemli doğal beşeri değerleri bireylere kazandırır.⁵⁰

Din eğitimi bu anlamda, insana Allah inancını öğreterek hayatın değerini, üstünlüğünü ve ferde hayatını düzene koymayı ve düzenli kullanmayı öneriyor. Sosyal hayatta gruba iyi ve doğru olan hedefleri gösteriyor. Eğitim kişinin yetişmesi, gelişmesi, topluma uyması bakımından ferdi, sosyal ve siyasî bir müessesedir. Eğitim hem bir oluş, hem de bir sonuçtur.⁵¹

Anayasasının 18. maddesini I. fırcasında “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde din devletten ayrılır. Bütün dini inançlar kanun karşısında eşittir”, ifadesi “eğitimde dünyeviliği” esaslandığını amaçlandığını söylemesine rağmen kanunnamede din eğitimi vazifesini dini kurumların iş faaliyetleri içerisinde yetki ve görevi dini kurumlara verilmiştir. Karardan sonra Azerbaycan cumhuriyetinde halkın manevi eksikliklerinin giderilmesi amacıyla dini eğitimi veren talim ve tedris kurumları açmada canlanma yaşandı. Kısa sürede hem örgün hem de yaygın din eğitimi alanında gelişmeler oldu. Ülkenin değişik bölgelerinde özellikle merkezi özelliğe sahip şehirlerde (Gence, Mingeçevir, Lenkeran, Göyçay, Ağdaş, Şamahı v.b), din eğitimi veren yeni medreseler ve üniversiteler açıldı.⁵² Bunlara ilave, Azerbaycan’ın diğer bölgelerin’de Kafkasya Müslümanları İdaresine bağlı dini medreseler, Kur’an kursları açılmıştır. Bunların faaliyeti için her türlü yardım ve kolaylık sağlanmıştır. Ayrıca Kafkas Müslümanları İdaresine bağlı İslam Üniversitesi de bağımsızlıktan kısa süre sonra yüksek dini eğitim vermeğe başlamıştır.⁵³ Bu tarihlerde Azerbaycan’ın bütün bölgelerinde, ilçe ve köylerinde insanların ibâdetlerini yerine getirilmesi için camiler yapılmıştır. Bu çabalarla Azeri halkının dinini sağlam ve dürüst bir şekilde yaşaması amaçlanmıştır.

---

⁵⁰ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul 1997, s.71-72.

⁵¹ Ayhan, *Din Eğitimi* ., s.19.

⁵² Yunusov, a.g.e, s.187.

⁵³ Namik Abbasov, *Muası Şerâitte Azerbaycan Devletinin Medeniyet Siyaseti Ve Manevi Değerlerin İnkişaf Amilleri*, Bakü 2008, s.296.

1992 yılında Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye Diyanet Vakfı ile anlaşarak Bakıda Bakı Devlet Üniversitesinde İlahiyat Fakültesini kurdu.⁵⁴ Burada dini talim ve tedrisi Diyanet Vakfı'nın Türkiye'den gönderdiği hocalar veriyordu. Bu girişimlere 5 Nisan 1993'de yenisi eklendi. Milli Eğitim Bakanlığın kararıyla tüm üniversitelerde "Dinşünaslık" dersi okutulmaya/uygulamaya konuldu. Kısa zamanda ders hakkında nazari doküman hazırlanarak sunuldu. Dersliklerde din bilimlerinin mahiyeti, din-toplum ilişkisi, dinlerin tarihi ve dinler tarihinin konusu muhtevaları anlatılıyordu.⁵⁵ 1993 yılında Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü bünyesinde dinler tarihi ve teorisi branşı üzere doktora programının konulması Din eğitimi alanında en büyük başarılı girişimlerden biriydi. Bu nedenle enstitünün bünyesinde din eğitimiyle alakalı komisyon kurulmuştur.⁵⁶

Bağımsızlığın AHC (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti) hâkimiyeti döneminde Azerbaycan'da tam dini itikat azaldığı zamandı. Bu dönemde orta (lise) ve ali tahsil (üniversite) okullarında din derslerinin verilmesi zorunlu olması gerekliliği düşüncesi benimsenmiştir.⁵⁷ Ancak, siyasi makamın el değiştirmesi ile bu fikirler sadece düşüncede kaldı.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan ekonomik ve sosyal alanlarda hayli mesafe kat etmesine rağmen okullarda din eğitimi gerekliliği hakkında ne yazıkki bazı problemler nedeniyle çözüme kavuşmamıştır. Din eğitiminin gerekliliği hakkındaki görüşler üzerinden 15-20 seneye aşkın bir zaman geçmesine rağmen bazı sorunlar halen bir çözüme kavuşturulamamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Eğitim Bakanlığı din eğitiminin devlet okullarındaki gerekliliğinin farkındadır. Ancak, konuya engel teşkil eden sebeplerin başında yeterli öğretmen kadrosunun olmamasına bağlanmaktadır.⁵⁸ Son zamanlarda Devlet Üzere Dini Kurumlar komitesi, gençlerin inanç sapmalarına teşebbüs

---

⁵⁴ Vasim Memmedaliyev ve Malik Garayev, "İlahiyat Fakültesi", *BDÜ İlahiyat Fakültesi ilmi dergisi*, Sy. 1, s.16

⁵⁵ C.Gurbanov, *Nazari Dinşünaslığa Giriş*, Bakü 1994, s.4.

⁵⁶ Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sy, 25, Ankara, 2001, s.30-31.

⁵⁷ Yunusov,a.g.e., s.185.

⁵⁸ Nüreddin Mehdiyev, "Azerbaycan'da İtikat Azadlığı", *Gutp Dergisi*, No.1, 9 Mart 2001, s.10-11.

etmemeleri için, dini bilgilerle donanmaları ve tanışmalarına yönelik yaygın din eğitimi üzerine çeşitli sempozyumlar ve oturumlar düzenlenmektedir. Bölge ve icmalar nezdinde yapılan yaygın İslam din eğitimi oturumları dini komite tarafından denetlenmekte ve desteklenmektedir. Ayrıca komitenin “ Devlet ve Din içtimaı fikir” adlı dergisi ve “Cemiyet ve Din” adlı gazeteyle dini içerikli sohbet ve bilgilerle ülke insanlarına ulaşarak halkın dini konularda haberdar olmalarını sağlamaktadırlar. Özellikle çıkarılan/yayınlanan gazete ve dergiler din hakkında gelişen yenilikleri, dini içerikli konular ve ülkedeki dini alanda alınan kararları yayınlamaktadır.

3. Bağımsızlıktan Sonra Devlet-Din İlişkilerinde Resmi Kurumlar ve Görevleri

Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Azerbaycan siyasi, kültürel ve manevi değerlerde dini varlığın eksikliği hissiyle beraber dine devlet seviyesinde saygı duyuldu. Bundan dolayı toplumun huzur ve refahının temini ve manevi boşluğun doyurulması dini gerekliliğe ihtiyacı giderilmeğe çalışıldı. Duyulan ihtiyaç sebebiyle inanç özgürlüğü, din-devlet münasebeti gibi konularda yeni kanuni düzenlenmelere gidildi.

1992 yılında “dini itikat serbestliği hakkında” kanununun kabulü ve anayasanın 18. ve 48. maddeleri, Azeri halkına inanç alanında tanınan en büyük özgürlük olmuştur. Bu maddelerde yıllardır din ve vicdan hürriyetinden mahrum edilen halkın din-devlet münasebeti ve insan hukuki hürriyeti genişletilerek uluslararası hukuk normlarına uygunluğu sağlanmıştır.⁵⁹ Devlet ve din ilişkilerinde sosyal realite olan din ve toplum münasebetinin anlamlı ve olumlu ilişkilerin oluşması için devletin-din işlerini alt kurumlar üstlenmektedir.

Bu anlamda Azerbaycan Cumhuriyeti’nde din ve devlet ilişkilerini tanzim eden ve vatandaşların dini konulardaki ihtiyaçlarını iki yönetim birimiyle bu görevi üstlenmiştir. Bunlar:

1. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu yanında Dini İşler İdaresi adıyla görev yapan, Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesidir.

---

⁵⁹ Keskiner, a.g.m., s. 9.

2. Sovyetler döneminden beri var olan ve halkın dini ihtiyaçlarını karşılayan Kafkasya Müslümanları Dini İdaresidir.

Ayrıca devletin dini kurumlara olan tavrını belirleyen Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Yasa'nın 5. Maddesine de baktığımız zaman dinin ve dini kurumların devletten ayrı olduğunu anlarız. "Azerbaycan Cumhuriyetinde din ve dini kurumlar devletten ayrıdır. Devlet kendisine ait olan herhangi bir işin yapılmasını dini kurumlara havale etmez ve onların faaliyetine karışmaz.

Bütün dinler ve dini kurumlar kanun karşısında eşittir. Bir din ve dini kurumlar için diğerlerine göre herhangi bir üstünlük veya sınırlandırmalar söz konusu değildir ve yasaktır.

Dini kurumlar sosyal hayata katılmak, ayrıca sosyal birliklerin yanı sıra medyadan faydalanma hakkına da sahipler. Dini kurumlar siyasi partilerin faaliyetlerine katılmaz ve onlara maddi yardımda bulunmazlar. Devlet organlarına alındığında veya herhangi bir göreve geldiğinde din adamlarının din adamı gibi faaliyeti hemen durdurulur. Dini kurumlar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kanunlarına uyarlar ve sorumluluk taşırlar."⁶⁰

Anlaşıldığı üzere dini kurumlar benimsedikleri dini benliğe bakmayarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasa kanunları ve devletin belirlediği kurallara uydukları sürece varlıklarını devam ettirebilir ve faaliyetlerini de serbestçe yürütebilirler. Bu kanunlara aykırı bir durum söz konusu olmadığı süresince devlet bu kurumların iç ve dış işlerine müdahale etmez.

3.1. Kafkas Müslümanları İdaresi

Kafkas Müslümanları İdaresi, 1944 yılında kurulmuş olan dört büyük dini idareden biridir. Azerbaycan ve özellikle Kafkasya'da Sünnî ve Şîa Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılamak ve onları temsil etmek amacıyla kurulan bir müessesedir.⁶¹ Merkezi Baküde olan kurumun, idari başında Şeyhülislam

---

⁶⁰ ACDİÖHK, I. Madde. 5, s. 5-6.

⁶¹ Akiner, Shirin, *Sovyet Müslümanları*, (Trc; Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu), İnsan yay, İstanbul 1995, s.108; Halis Albayrak, "Azerbaycan'da Din", *Türk dünyasının Dini Meseleleri (Kutlu Doğum Haftası: 1997)*, TDV yayınları, Ankara 1998, s.136.

bulunmaktadır. Geleneğe göre şeyhülislam Şii, yardımcısı olan müftü ise Sünnî asıllı olması gerekir. Bu Çarlık Rusya'sından kalan bir gelenektir. Ayrıca aynı geleneğe göre KMİ yönetim kurulunun yedi üyesinden dördü Şii, üç tanesi de Sünnî üye olması gerekir.⁶² Bölgelerdeki mezhep farklılıklarının idaresini şeyhülislam, diğer görevleri ise müftüler yönetmekteydiler.

İdare'nin başında oturan Şeyhülislam dini toplulukların temsilcileri olan kadılar şurasının üyeleri tarafından seçilir.⁶³ Kurum, devlet prensiplerine bağlı olarak ülkede dini hayatın oluşmasında ve yaşanmasında etkin rol üstlenir. Diyebiliriz ki, bütün dini yapılanmalar ve faaliyetler bu kurum tarafından gerçekleştirilmektedir.⁶⁴ Bu dini kurum hiçbir şekilde iktisadi faaliyetlerde bulunamamakta ve yönetime ait şer'î hüküm çıkarma yetkisi de olmamaktadır. Kurum kendisinin kabul ettiği yönetime göre idare edilir ve işlerini bu yönetime göre yürütmek zorundadır. İdare, semavi dünya dinlerinin uluslararası ve bölge kuruluşları ile hoşgörü ilişkisi kurarak millî, ırkî, dini farklılığa yol vermeden diğer dinlerin ve milletlerin örf-adetlerine saygıyla yaklaşır.⁶⁵

KMİ'si Sovyetler zamanında yapamadığı dini faaliyet sorumluluğunu bağımsızlıktan sonra rahat bir şekilde yerine getirmeye başlamıştır. Yıllardır yasaklanan veya herhangi bir sebeple engellenen dini bilgiler halka açıktan anlatılmaya başlandı. Yasaklanan mübarek gün ve geceler kutlanarak, özellikle dini (Ramazan ve Kurban) bayram günleri de tatil ilan edilmiştir. Dini idare, Azerbaycan bölgesinde dini ve cemaat teşkilatlarının merkezi ve yöneticisi olduğundan devletten herhangi bir mali destek alamamaktadır.⁶⁶ İdarenin temel gelirleri, Müslümanların bağışı, cemiyetlerin katkıları, idaresindeki mescidlerden toplanan sadakalar, camilerin vakıf arazileri, dini yayın kitaplarından toplanan paralar ve bazı ziyaretgâh dediğimiz

---

⁶² Ehedov, *Azerbaycan'da Din*., s. 78.

⁶³ *Kafkas Müslümanları İdaresinin Nizamnamesi*, Madde. 4, Bakü 2009, s. 4; H. Albayrak a.g.e., s.137.

⁶⁴ “*Azerbaycan'da dini kurumların tarihi dini merkezi olan Kafkas Müslümanlar İdaresinde birleştiğini ve buradan idare olduğunu bilinmektedir*”. ACDİÖHK, II, Madde. 9, s. 4.

⁶⁵ *KMİ. Nizamnamesi*, Madde 1,s. 2.

⁶⁶ Yunusov, a.g.e., s.186.

mekânlarında toplanan gelirlerdir.⁶⁷ Sovyet yönetiminde olduğu gibi günümüzde de, İslam'la ilgi yaygın ve örgün eğitim-öğretim faaliyetleri, rehberlik ve idare edilmesi, İslam dini eğitim hocalarının tayini ve görevden alınması, camilere ve ziyaretgâhlardaki görevlendirme ve görevden alınması, Kur'an kurslarının açılması ve yüksek dini eğitim müesseselerinin kurulması, yetenekli öğrencilerin yurt dışında İslam ülkelerinin çeşitli Üniversitelerinde okutulması vb. işlerin yetki ve idaresi KMİ'si tarafından yürütülmektedir.⁶⁸ Dini idare uluslararası ilişkilerde önemli fonksiyon icra etmekte, ülke dışında geçirilen dini bilgi şöleni ve konferanslara iştirak etmekle beraber Azerbaycan'da da benzer toplantıları tertip edebilme hukukuna sahiptir. Ülke dışındaki özek kurum ve kuruluşlarla ilişki kura bilmektedir. Özellikle ziyaretlerin teşkili (Hac, Meşhed, Kerbala gibi dini yerlerin ziyaretinin yapılması), dini kutlamalar ve onlarla alakalı törenlerin yapılması bu kuruma aittir. Kısaca, KMİ'si görevlerini ve faaliyetlerini "din hizmetleri, din eğitimi, sosyal barış ve kardeşliği koruma" gibi özetleyebiliriz.⁶⁹

Tarih sayfalarını incelediğimizde geçmişten günümüze kadar KMİ'de on iki şeyhülislam görev yapmıştır. Bunlar:

1. Ahund⁷⁰ Muhammed Hüseyinzade -23 yıl (1823-1846), 2. Ahund Fazıl İravani-25 yıl (1847-1872), 3.Ahund Ahmet Hüseyinzade-11 yıl (1873-1884), 4.Ahund Hasen Tahirzade-8 yıl (1885-1893), 5. Ahund Abdülislam Ahundzade-13 yıl (1894-1907), 6. Muhammedhesen Mövlazade-1 yıl (1908-1909) Şeyxulislam temsilcisi, 7. Ahund Muhammed Pişnamazzade-9 yıl (1909-1918), 8.Ahund Ağa Alizada-12 yıl (1918-1920) ve (1944-1954), 9.Ahund Mir Möhsün Hekimzade-11 yıl (1955-1966), 10. Ahund Aliğa Süleymanzade-9 yıl (1968-1976), 11. Ahund Mir

---

⁶⁷ KMİ. Nizamnamesi, Madde.7, s. 6; Ehedov, *Azerbaycan'da Din.*, s.86-87.

⁶⁸ KMİ. Nizamnamesi, s. 2-7.

⁶⁹ Abbas Gurbanov, *Azerbaycan'da Şeyhülislamlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2001, s.102

⁷⁰ Ahund, *Farsca "alim", "dini rehber" ve "muallim"* manasındadır. Bkz. Ziya Bünyadov, *Dinler, Tarikatlar, Mezhepler*, Bakü 1997, s.36.

Gazanfer İbrahimov-2 yıl (1977-1979), 12. Ahund Hacı Allahşükür Paşazade (1980).⁷¹

Ahund Hacı Allahşükür Paşazade, 1980-i yılında Kafkas Müslümanlar İdaresinin başkanı seçilen Allahşükür Paşazade 31 yaşında şeyhülislam görevine başladı.⁷² Böylelikle o, KMI'nin on ikinci şeyhülislamı adını alarak Kafkas Müslümanları İdaresinin Kadıları Şurasının Sediri seçildi.⁷³ Aynı zamanda şeyhülislam Hacı Allahşükür Paşazade 1986'ı yılında Bakıda geçirilen "Müslümanlar Sulh Uğurunda Mübareze" mevzusunda Uluslararası İslam Konferansının sebebçisi ve onun daimi faaliyet gösteren komisyonun sediridir.⁷⁴ Bağımsızlıktan sonra Şeyhülislam makamında büyük değişiklikler oldu. Merkezi Bakü'de olan Kafkas Müslümanlar İdaresi 1989⁷⁵ yılının sonu 1990 yılının başlarından itibaren Rus Sovyet Riyaset heyetinden bağımsız faaliyet göstermeye başladı.

3.2. Dini Kurumlar İş Üzere Devlet Komitesi

Din alanında hizmetlerin genişlemesi nedeniyle KMI'nin dini işlere yetişememesi nedeniyle, hukuki yetkiye sahip bir kurula ihtiyaç duyuldu. Bu nedenle Azerbaycan'ın merhum cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 21 Haziran 2001 tarihli 512 fermanı ve anayasanın 48. maddesini uygulanması doğrultusunda Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu yanında Dini İşler İdaresi temeli üzerine Dini Kurumlar İş Üzere Devlet Komitesi kuruldu.⁷⁶ Bir ay sonra 21 Temmuz 2001 yılında DKİDK faaliyeti hakkında "Esasname" kabul edildi.⁷⁷ Esasnamede dini icma ve teşkilatların nezareti ve kayda alınması, hatta kayıtlarının silinmesi gibi bilgiler bulunmaktaydı. Kurum bu

---

⁷¹ Heyet, "Bizim Bir Şeyximiz Var" Sumqayıt-1999, s.10.

⁷² Oktay Salamzade, İki Sahil, "Kafkas Şeyhi Hakkında Söz", 7 Ağustos, 1999, Sy, 46, s.5

⁷³ El-Fellah, a.g e., s.7.

⁷⁴ El-Fellah, a.g e., s.7.

⁷⁵ Allahşükür Paşazade 25 Temmuz 1989 yılında ZKMI'nin IX kurultayında ikinci kes Şeyhülislam vazifesine tayin edilmiştir. Bkz. Rafail Nağıyev, *On İkinci Şeyhülislam*, Bakü 2000, s. 4.

⁷⁶ V. İsmayılova, "Azerbaycan Ayrı Seçkiliye Karşıdır", Azerbaycan, 30 Eylül 2002, s.5; Yunusov, a.g.e., s.202

⁷⁷ Yunusov, a.g.e., s.203

kanunnameye uyarak cumhurbaşkanının dini faaliyetle ilgili belirlediği siyaseti uygulamakla mükellefi.⁷⁸

Komite devletin resmi temsilcisi olarak din-devlet ilişkilerini hukuki yönden yürütülmesi görevini üstlenmiştir. Bu işleri yaparken DKİDK'nin ilk başkanının bildirdiği üzere komite "Azerbaycancılık, Laiklik ve Milli-Manevi Değerler"⁷⁹ üç düsturu temel edinmiştir.

Komitenin kurulma amacı, vicdan hürriyetinde belirtilen hususları hayata geçirilmesini sağlamak ve bunları uygulamalı olarak topluma kazandırmaktı. Bununla beraber Din hürriyetinin korunması, dini kurumların Azerbaycan Cumhuriyeti yasalarınca devlet kontrolünde tutulması, bu kurumlar arasında dini konularda anlaşmazlıkların giderilmesi, devleti bütünlüğünü bölmek, dinler arasında taassubu, fanatıklığı⁸⁰ ve ayrıca bazı olumsuz problemleri engelleyerek çözümlenmek Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesinin görevlerindendi. Bir bakıma devletin din konusundaki resmi tutumunu yansıtan, dini faaliyet gösteren kurum ve şahısların faaliyetlerini takip eden ve devletin dinle ilgili politikasının uygulamasına yardımcı olan bir kurumdur.⁸¹ Komite aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer merkezi icra organları, yerel icra organları, yerel idari organları, dini faaliyetlerle alakalı olan hukuki ve fiziki kişilerle karşılıklı faaliyette/ilişkide bulunarak⁸² dinle alakalı sorunların çözümlenmeye çalışma yetkisi vardır. Dini inanç hürriyetini hayata geçirmek ve onun denetimi, dini kurumların Azerbaycan kanunlarına göre resmiyete alınmasını ve yeni kurumların nizamnameye uygunluğu ve kanuni ilavelerinin düzenlenmesine yardımcı olur. Ayrıca dini merkezlerden, dini müesseselerden ve diğer dini kurum ve kuruluşlardan bilgiler alarak bilgi bankasını tesis ederek devlet organlarına ulaştırırdı. Düzenlenen uluslararası konferanslara dini teşkilatların katılımına ve yabancı dini

---

⁷⁸ *Din ve Devlet*, İctimai Fikir Toplusu, Kasım 2006, s.41.

⁷⁹ R. Aliyev, *Devlet*, s.6.

⁸⁰ Anayasanın 47 maddesinin 3 fırcası. "Irki, milli, dini, sosyal kin ve düşmanlığı teşvik etmeye ve propaganda yapmaya izin verilemez". yasaklamıştır. Bkz. R.Aliyev, *Devlet*, s.9.

⁸¹ H. Albayrak, a.g.e., s.136

⁸² Elsever Samadov, *Azerbaycan'da Din Eğitimi*, Marmara Üniversitesi S.B.F. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s.71

kurumlarla ilişkide bulunmalara yardım etme gibi mühim görevler de komitenin esas görevlerindendi.

Bununla beraber komite, eğitim müesseselerinin yaygın ve örgün dini eğitimi programlarını denetleme ve onlar hakkında görüş verme yetkisi vardır. Ayrıca dini cemiyetlerin kayıt işlemleri, faaliyetlerinin yasalara uygun olup olmadığının denetlenme ve yasaların izin verdiği ölçüde müdahalede bulunma yetkisi vardı. Mukaddes yerlerin ziyareti götürülmesi ve bu alanda çıkan problemlerin çözümünde devletlerarası anlaşmaların sağlanması gibi görevleri üstlenir.⁸³ Komite faaliyetlerini devlet bütçesinden sağladığı imkânlarla yürütmektedir. Kendisi herhangi bir kuruma maddi destek sağlamamaktadır. Komitenin müdür ve müdür yardımcısı cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Komite yetkileri dâhilinde aşağıdaki fonksiyonları hayata geçirmekle mükelleftir:

1. Dini kurumların tahsis belgelerinin ve nizamnamelerinin kanun taslaklarına uygunluğunun tahlilini yapar ve onları resmîyete alır, dini kurumların kanuna uygun kurulmasına yardım eder. Dini kurumların devlet resmîyetine alınmasını basın yayın organları vasıtasıyla aydınlatır. Yani, dini kurumların tesislerinde kanuna uygunluk gözetilmektedir. Komite bu kurumun toplumda tanınmasını da sağlamaktadır.

2. “Dini inanç özgürlüğü hakkında” Azerbaycan Cumhuriyeti’i kanununun ve diğer kanun taslaklarının taleplerine uygunluğunu kontrol eder. Kurum ve teşkilatların Anayasa’nın 48. maddesine uymasını denetler. Yani teşkilatların ve sivil toplum kuruluşlarının dini itikat serbestliğine önem vermeleri ve dini itikatta zor kullanmamalarını kontrol eder.

3. Devlet organları tarafından çözümü talep olunan problemlerde dini kurumların yetkileri dâhilinde yardımcı edilir. Yani herhangi dini teşkilatın veya kurumun problemleri olursa, devletçilik prensibine bağlı olarak problemin çözümünde yardımda bulunulur.

4. Dini kurumların faaliyetiyle ilgili münakaşalı problemlerin çözümünde devlet tarafını temsil eder.

---

⁸³ *Azerbaycan Cumhuriyeti Din Kurumlar İşleri Üzere Devlet Komitesi Kanunu*, Bakü, 2009, s. 25.

5. Bölgelerde dini durumu öğrenmek için yerli icra organlarıyla devamlı ilişki içerisinde. Dini gelişmeleri takip ederek, bunların zararlı ve faydalı yönlerini araştırır. Zararlı yönleri olursa, komite bu konuda hemen girişimlerde bulunur.

6. Devlet-din ilişkilerinin kurulması ve uygun kanun taslaklarının icrasının denetiminin hayata geçirilmesi ile ilgili zamanla ülke ve bölge seminerleri yapmaktadır. Bu seminerlerde ülkedeki veya bölgedeki dini durum arz edilerek, problemler ortaya koyulur. Çözümü için öneriler ileri sürülür.

7. Kendi yetkileri dâhilinde yabancı ülkelerin bazı organları ve uluslararası teşkilatlarla işbirliği yapar. Genelde yabancı ülkelerin dini kurum ve teşkilatlarıyla ilişki kurmaktadır. Bu işbirliği sayesinde ilişkiler kurulur ve birbirlerinin tecrübelerinden faydalanılır.

8. Dini ayinlerin icrası ile ilgili vatandaşların ve dini kurumların haklarının müdafaası probleminin devlet organları tarafından müzakere edilmesine iştirak ederler. Örnek olarak Muharrem ayında (Muharremlikte) sosyal çevrenin rahatının bozulması gibi problemler ortaya çıkmaktadır. Bu problemlerin çözülmesinde komite yakından iştirak etme hakkına sahiptir.

9. Dini ayinlerin icrası ve dini kurumların faaliyeti hakkında hukuki anlaşmaların hazırlanmasında ve müzakeresinde, dini problemlere ait kanun taslaklarına resmi teftiş reyinin verilmesinde iştirak ederler. Komitenin yetkilerine ait kanun taslaklarını, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Cumhurbaşkanı'nın emir ve karar çıkarmalarının, diğer hukuki anlaşmaların projelerini hazırlar, tespit olunmuş tarzda uygun organlara takdim ederler.

10. Uluslararası tedbirlere iştirak eder ve kendi yetkileri ölçülerinde Azerbaycan Cumhuriyeti'ni temsil ederler. Özellikle dini konulu konferanslarda devleti temsil ederler.

11. Dini kurumlar tarafından kanunların ihlal edilmesi halinde yetkili devlet organları karşısında problemin çözülmesi yönünden önlem alınmasını ister. Yani, herhangi bir kurum kanunu ihlal ederse komite bu kanun ihlaline göre bu kurumun kanun karşısında izahat vermesini talep eder.

12. Yabancı ülkelerdeki mukaddes yerlere ziyaretlerin teşkilinde ve uygun belgelerin hazırlanmasında dini merkeze ve kurumlara yardım ederler. Örneğin, hac ziyaretlerinde hacı adaylarının belgelerinin hazırlanmasında KMİ'ne ve başka dini kuruma yardım eder.

13. Uluslararası tedbir ve görüşmelerde dini kurumların iştirakini temin eder ve böyle tedbirlerin ülkede hayata geçirilmesine yardım ederler. Bununla komite dini kurumların dini hayatın yapılanmasındaki faaliyetlerini daha da canlandırmağa ve dini kurumlarla komite arasındaki ilişkileri daha da güçlendirmeğe çalışmaktadır.

14. Yabancı ülkelerin din eğitimi müesseselerine öğrenci gönderilmesi işine iştirak ederler. Devletin uygun bulduğu İslam ülkelerine dini eğitim almak için öğrenci gönderilmesi işinde ve bu ülkelerin uygun kurumlarıyla görüşerek birçok problemleri çözmekte yardımcı olmaktadır.

15. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına tanıdığı hakları Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kuruluşlarla İş Üzere Devlet Komitesi yerine getirmede ve bütün din eğitimi ile ilgili kanuni ve hukuki işlemleri ve dini eğitim müesseselerini, dini kuruluşların faaliyetlerini devlet adına denetimde tutma yetkisine sahiptir.

16. Komite kendi görevlerini ve fonksiyonlarını merkezi ve yerli icra organları, emniyet ve diğer devlet organları ile karşılıklı olarak hayata geçirir.⁸⁴

Ülkede dini eğitim adına yapılan eğitim-öğretimde ve diğer sosyal alanlardaki faaliyetlerde çıkan problemler yüzünden DKİDK idaresi ve KMİ idari komiteleri anlaşamadılar.⁸⁵ Tartışmalar ve problem nedeniyle her iki kurum arasında ciddi anlamda fikir ayrılığı yaşanmıştır.

DKİDK'in komitesi en çok sorun yaşadığı kurum KMİ'da şeyhülislamlığıydı. Anlaşamalarının en başlıca nedeni, yasal uygulamalarda/yaptırımlarda dini cemiyetlerin hem Şeyhülislamlığa, hem de DKİDK'e tabi olmasıydı. Kurumları arasında yaşanan sorunlar onların etkili dini faaliyette bulunmalarına mani olmuştur. Zamanla sorunların mahkemeye varması 2006'da Rafik Aliyev'in cumhurbaşkanı İlham Aliyev

---

⁸⁴ ACDKİDK, s. 3-26.

⁸⁵ KMİ-si ve DKİDK-si arasında yaşanan sorunlar. Bkz. Yunusov, a.g.e., s.172-217

tarafından görevden alınmasıyla sonuçlandı. Aynı yıl Azerbaycan anayasasının 109. maddesinin 5'ci fırcası fermanı ile cumhurbaşkanının dini kurumlar ve milli azınlıklarla ilgili eski müsteşarı Hidayet Orucov, DKİDK başkanlığına atandı.⁸⁶

Göreve başlayan Hidayet Orucov, devlet organları ve KMİ'si başkanı şeyhülislamlıkla anlamlı ve barışık ilişkiler kurmuştur. DKİDK başkanı Hidayet Orucov verdiği beyannameinde KMİ'nin ülkede ve Kafkas bölgesinde İslam ananesinin korunmasında ve yeniden yayılmasında çok emeği olduğunu vurgulamıştır.⁸⁷

31 Mayıs 2012 yılından itibaren Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in yayınladığı bildiriye "Azerbaycan Cumhuriyetinin Yasınının 109. maddesinin 5-ci şikkını rehber edinerek şu karar alınmıştır: Elşad Hüseynoğlu İskenderov Azerbaycan Cumhuriyetinin Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesinin sediri tayin edilmiştir".⁸⁸

3.3. Dini İcmalar

Dini itikat özgürlüğü yasasının 8. maddesinde Azerbaycan cumhuriyeti dâhilinde dini işler de sorumluluk taşıyan kurumlardan biri de "Dini icma/icmalar" olduğu bildirilmiştir. Bu icma/icmalar dindar insanların gönüllü olarak bir araya gelerek teşkilat oluşturdukları yerli dini kurum/kurumlardan oluşmaktadır.⁸⁹ İbadet ve diğer dini vecibelerini yerine getirmek için bir araya gelen gönüllü insanların bu faaliyetleri uygulayabilmeleri için belli bir kitleye sayıya (yasada bu sayı 10 kişi) ihtiyaçları vardır.

Dini icmaların ilk temeli aslında Sovyetler zamanına kadar uzar. Söylediğimiz gibi Sovyetler bireysel ibadetin hem evde hem de camide yapılması yasaklanmıştır. Toplu ibadet için dini icmalar oluşturarak toplu ibadete izin vermişlerdir.⁹⁰ Bağımsızlıktan sonra kurulan icmalar Anayasanın 18 ve 48. Maddeler esasında kurudu. Ancak icmaları yönetimi ve dini tebliğ alanlarında yaşanan sorunlar nedeninden 1996 yılında " Dini İtikat Huriyyet Hakkındaki" kanuna yeni 8 ve 9. maddeler ilave edildi. İlaveden sonra

---

⁸⁶ *Devlet ve Din*, Kasım 2009, s. 39

⁸⁷ *Devlet ve Din*, Kasım 2009, s. 50

⁸⁸ <http://www.scwra.gov.az/>, 20 Haziran 2012.

⁸⁹ ACDKİDKK, Madde 8, s. 8.

⁹⁰ Akil Hacıyev, "Çeçmiş SSRİ'de Devlet-Din Münasebeti", *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Kasım 2006, s.175

tüm Müslüman icmalar KMİ'ne, gayrimüslim icmalar ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ananevi icmalara ve dışarıda faaliyet gösteren dini merkezlere bağlı olabilecekleri gibi bu bağıllığı değiştirme hukukuna da sahip olmuşlardır.⁹¹

Ülkedeki dindarların sayılarının belirlenmesi, dini tebliğatta bulunan yetkili şahısların tespiti ve ruhani vasfını/sıfatını almak isteyenlerin dini merkezlere müracaat şartı koşuldu. Bu nedenle Dini icmaların kayıta alınma zarureti doğdu. Dini icmalarla alakalı nizamnamenin 12. maddesi tamamen değiştirilerek 13.14. ve 15. maddeleri nizamnameden çıkarıldı.⁹² Bu kararla dini icmalar kayıttan geçmek için nizamnamenin belirttiği şartlara harfiyen uymak zorunlu oldu.⁹³ Belirtilen şartlara uymayan dini icmalar Devlet Komitesinin mahkemeye müracaatı ve muvafık icra hakimiyeti (valilik) organının müracaatı esasında mahkemenin kararı ile icmayı kapatarak faaliyetlerine son verilir.⁹⁴ İcmalar belirlenen şu şartlara uymak zorundadırlar: Aksi takdirde faaliyetleri durdurulur. 1. Dini kurum faaliyet veya hedefindeki amacı yahut tebliğ ettiği dini talimin mahiyeti ve esas prensipleri, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasına ve kanunlarına zıt olduğunda. 2. Kurulan dini kurumun dini kurum olarak tanınmadığında. 3. Takdim olunmuş belgeler Azerbaycan kanunlarına zıt olduğunda veya sunulan bilgiler tutarsız olduğunda.⁹⁵ Daha sonra bu şartlara; 1. Dini itikadı ve dini hayat tarzına zorlamak ya da zorla kabul ettirmekle tehdit etmek, aynı zamanda ırkı, milli, dini, sosyal adavet ya da düşmanlık ortamı oluşturmak maksadı ile tebliğ etmek, dini itikadını yaşamaya, dini merasimleri tatbik etmeye veya dini merasimlere katılmaya mecbur, insan karakterini alçaltan veya insan kişiliğini zıt olan dinin (dini cereyanları) yayılması veya tebliğ edilmesi. 2. İçtimai tehlikesizlik veya içtimai kanunların bozulması. 3. Terörü, teröristi malileştirilmesine, tahribata ve zorla cinayet amellerine yönlendirilmesine. 4. Dünyevi tahsil görmesine mani olmak. 5. Dini kurum üyelerinin ve diğer şahısların dini kurumun hayrına kendi emlakinden imtina edilmesine tahrik ya da mecbur edilmesine. 6. Zor

---

⁹¹ACDKİDKK, s. 8-9.

⁹² ACDKİDKK, s.11.

⁹³ Yunusov, a.g.e., s.198.

⁹⁴ ACDKİDKK, s.14; *Devlet ve Din*, Mayıs-Haziran 2009, s. 98-99.

⁹⁵ *Devlet ve Din*, Mayıs-Haziran 2009, s. 98-99.

tatbik etmekle veya diğer kanunsuz amellerle şahsın dini kurumdan çıkmasına mani olmak. 7. Şahısları kanunla muayyen edilmiş vazifelerin yapmasına ve kanunsuz davranışlara tahrik etmek. 8. Devlet kaydına alınması için talep edilen malumatlarda veya belgelerde yapılmış değişiklikler hakkında bilgilerin muvafık icra hâkimiyeti organlarına takdim edilmesi taleplerine amel edilmemesi.) yenileri eklenerek madde sayısı dokuza çıkarılmıştır.⁹⁶

Dini kurumun belgelerinde herhangi bir değişiklik veya adres değişikliği olmuşsa bu bilgi 20 gün içeresinde DKİDK'ne yazılı bir belgeyle bildirmesi gerek. Var olan ya da kurulan yeni din icmaların DKİDK'de kayıt kabul şartları şöyledir:

1. Dilekçe(Erize)

2. Dilekçeye No:1 ilave, icmanın dini talimin esasları, dinin ve icmanın kurulma tarihi, onun faaliyetinin metotları, icmanın ananelere, nikâha, talim terbiyeye münasebeti, icma temsilcilerinin hukuki ve vazifelerine koyulan sınırlılıkları hakkında bilgiler mevcuttur.

3. Dini icmanın nizamnamesi.

4. Protokol

5. Devlet rüsumun ödenmesi hakkında belge (dekont)

6. Tesiscilerin şahsiyetini tasdik eden belgelerin fotokopisi

7. Hukuki adresi tasdik eden belge

8. Dini merkeze (idarenin) takdimi.

İstenen belgeler tamamlandıktan sonra 15 gün içeresinde Müslüman dini icmalar KMİ'ne göndermeleri gerekir. Dini kurumların tahsis belgeleri daha sonra DKİDK'ne gönderilerek burada incelenmeye tabi tutuluyor.⁹⁷

DKİDK'si kurulduktan sonra idarenin başısı Rafik Aliyev ilk iş olarak, bir zamanlar dini icmaların yeniden kayıta alınma konusunu gündeme getirdi. Onun emri ile tüm dini icmalar 1 Ekimin 2001 yılında ve 31 Aralığa kadar kayıtan geçmesi gerekiyordu. Bu sırada Azerbaycan da 1300'den fazla mescid, 50'den fazla kilse,

---

⁹⁶ *Devlet ve Din*, Kasım-Aralık 2009, s.150-151.

⁹⁷ *Devlet ve Din*, Mays-Haziran 2009, s. 100-101.

sinagog ve ibadet evleri, 500'den fazlada ziyaret mekanları faaliyettedir.⁹⁸ Yıllara göre DKİDK'den kayıttan geçen dini icmalar farklılık göstermektedir. Bazı yıllarda komitenin belirlediği nizamnameye uymayan icmalar kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir.⁹⁹

Dini icmalar genelde cami ve onun etrafında teşekkül ederler. İcmaların, yeni ya da eski camilerin açılması, işlevsellik kazanması, hizmetlerinin düzenli, planlı ve devlet kontrolünde yürütülmesine katkı sağlamaktadır. İslam dinine ait ibadet mekânlara KMİ'si tarafından atanan imamların bölge valiliğine bilgi vermeleri zorunludur.¹⁰⁰ 2009 yılına kadar camilere imamlar KMİ'si atanırken 20 Temmuz 2009 Azerbaycan Cumhurbaşkanı kararıyla bu yetki DKİDK'ye verildi.¹⁰¹ Bu icmaların rehberi ve icma üyeleri bulunmaktadır. Genelde bu icmalar şehir, kasaba ve köylerde cami etrafında oluşturulur. Eğer köye ve ya kasaba büyük ise o yerde merkezi mescitlere bağlı birden fazla icmalar açılabilmesi de mümkündür.

4. Azerbaycan'da Caminin Kuruluşu ve Görevlileri

4.1. Mescid ve Cami Kavramları

İlk günden itibaren Müslümanlar dini vecibelerini öğrenmek, öğretmek ve biraraya gelip toplu ibadet etmek için “mescide” toplanmışlar. Ama daha sonra “bir araya toplayan, birleştiren, kaynaştıran”, anlamına gelen “cami” kelimesi de bu mabedler için kullanılmıştır. Ancak “cami” kelimesi başlangıçta sadece Cuma namazı kılınan büyük mescidlere “el-mescidü'l-cami” kelimesinin kısaltılmış olduğu dikkat çekicidir.¹⁰² Bu iki ıstılah, zamanla birbirlerinin yerine kullanıldığı gibi bazen de bir arada (Mescidü'l Cami) şeklinde de kullanılmıştır.¹⁰³ Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamberimizin (s.a.v)

---

⁹⁸ Yunusov, a.g.e., s.203.

⁹⁹ Yunusov, a.g.e., s.203-204.

¹⁰⁰ ACDKİDKK, s. 8.

¹⁰¹ Devlet ve Din, Temmuz-Ağustos 2009, s.6.

¹⁰² Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, “Cami”, *DİA*, c.VII, İstanbul 1993, s.46.

¹⁰³ Fahri Kayadibi, *Yaygın Din Eğitiminde Cami ve Görevleri*, Diyanet Yay, Ankara 2000, s.35.

hadislerinde¹⁰⁴ ve diğer İslam kaynaklarında¹⁰⁵ cami kelimesi yerine mescid anlamında namaz kılınan yer tabiri kullanılmaktadır.

Gerçek olan bir şey var o her iki yerde Müslümanların ibadet etmeleridir. Dolayısıyla namaz kılınıp için de Allaha ibadet edilen tüm yer ve mekânlara mescid olarak anılmıştır. Bu bakımdan cami-mescid ayrımına girilmeksizin her ikisinde de Cuma namazı kılınması bu iki terim arasındaki anlam farkını ortadan kaldırmıştır.¹⁰⁶

İslamın ilk dönemlerinde Azerbaycan'da Arap ordu komutanları tarafından yapılan ibadet yerlerine mescid kelimesini kullanmışlardır. Ayrıca bölgenin İslamlaşması ve dini bilgi edinmeleri için her mahalleye inşa edilen ibadethanelere mescid diye hitapedilmiştir.¹⁰⁷ Bölgelerde inşa edilen mescidler bölge halkının ilim-irfan ve medenileşmesinde büyük katkıları olmuştur. Özellikle halka ulaştırılmak istenen hükümler, vekıfnameler, fetvalar ve fermanlar mescidde hutbeler vasiyatısıyla aktarılmıştır. Hatta Azerbacan'da bazı ictimai ve iktisadi bildirilerinin halkın öğrenmesi ve bilmesi için taş lövhelere yazılarak mescitlerin bir köşesin de halkın dikkatine sunulmuştur. Milli yadaştan silinmemesi için önemli tarihi ve ekomonik malumatlar camilerin kitabe ve mibarelerine kazıtılmıştır.¹⁰⁸ Bunla beraber mescidler taş yazılarla beraber resmi belgelerinde korunduğu yerler olmuşlardır. Tüm bu bilgilere isnad ederek, Azerbaycan tarihin de mescidlerin eğitim-öğretim, tarih, sanat, bilgi, bildiri, mimari ve milli kültürün topluma aktarıldığı sosyal paylaşımın olduğu bir yer olduğu düşüncesine sevk etmektedir. Ancak çok üzülere belittelim, Stalin Represiya döneminde mescidlerde, medreselerde, kütüphanelerde ve tarihi belgelerin korunduğu yerlerin hepsini yakıtılarak yok ettirmiştir.¹⁰⁹ Bunla yetinmeyen Sovyet idarecileri ülkedeki mescidleri dağıdarak ve kapatırıp dağılmasına göz yumarak mescidlerdeki tüm tarihi bilgilerin yok olmasına ya da yok edilmesine fırsat vermişlerdir.

---

¹⁰⁴ Buhârî, Salat 55; Müslim, es-Sahihu'l-Müslim, Mesacid,3.

¹⁰⁵ Taberi, *Tarihü't-taberi*, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Dârü'l-Maârif, Kahire (t.y.), c. I, s.240.

¹⁰⁶ Güç, a.g.e., s.221.

¹⁰⁷ Teymur Bünyadov, *Azerbaycan Etnografyası*, Şark-Garp Neşriyat, Bakü 2007, c. II, s.28.

¹⁰⁸ Ehedov, *Azerbaycan'da Din*., s.34-35.

¹⁰⁹ Ehedov, *Azerbaycan'da Din*., s.36.

Unutmamalıyız ki Azerbaycan Müslümanlaştıkça yeni din ülkenin ahalisini bir çatı altında birleştiren en büyük güç olmuştur.¹¹⁰ Bu gücü Atest Sovyetlerin halkın kalbinden silemediği tek manavi duygudur din.

Azerbaycan halkı günlük hayatında ve yazılmış eserlerde ibadet yerlerine “came mescidi”¹¹¹, “Cüme Mescid”¹¹² ya da “Mescid”¹¹³ kelmelerini çok kullanmaktalar. Bu aynı İslam’ın ilk dönemlerinde ibadet mekânların mescid ve daha sonrada cami isimleriyle anıldığını ve hatta zaman bu iki kavram eş anlamda anlamda/anlamalarda kullanılmasına¹¹⁴ benzemektedir. Ancak günümüzde bu kavramlardan sadece yaygın olanı ve günlük konuşmalarda çok kullanılanı Mescid kelmesidir. Özellikle insanlar ibadet için mescide gittiklerinde “Cüme Mescide/Mescidine gittik” tabirini yoğun olarak kullanırlar. Bizce bunun iki sebebi olabilir. İlki, Cuma günü Müslümanların ibadet maksadıyla mescide toplanmaları, ikinci ise Sovyetler döneminde ibadet yerlerinin kitabelerinin yok edilerek sadece “mescid” olarak hitap edilir olmasıdır. Tabi ki buda zamanla insanların hafızasına bu şekilde kazınmasına neden olmuştur. Ancak araştırma yaptığımız ve aynı zamanda görev yaptığımız kuzey bölgesindeki birçok eski mescidlerin Sovyetler tarafından yok edilmeyen kitabelerinde جامع lafzının yazılı olması dikkatimi çekmiştir. Bu nedele kuzey bölgesindeki mevcut mescidlerin kitabelerinden örnekler verdik. İsimlerini verdiğimiz mescidler kuzey bölgesinde halen mevcuttur.

بنی جامع استاد محمد نبی و عباس علی ابن عزیز النخوی

بناه و عمره جماعة علیاباد فی-۱۲۹۳

Aliabad mescid kitabesi 1876 inşa edilmiştir.

ابن ممد یوزباشیا (یوزباشی) فی قریتهم اقصى المساجد مسجد وارخیان... فی ۱۳۰۲

¹¹⁰ Heyet, *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, Azerbaycan SSR Elmler Akademisi Neşriyatı, c. II, Bakü 1960, s.908.

¹¹¹ Ehedov, *Azerbaycan'da Din.*, s.33-38.

¹¹² Şamil Fetullayev-Figarov, *Azerbaycan'ın Kadım Mescitleri*, Devlet ve Din, Kasım 2009, s112-121; Sadik- Kuliye, a.g.e., s.50.

¹¹³ *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, “Mescid”, c.VI, Bakü 1982, s.529; Heyet-AMEA, *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*, c. III, Şark-Karp Neşriyatı, Bakü 2006, s.350.

¹¹⁴ Şükrü Keyifli, Yaygın Eğitimle Alakalı Bilgiler, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi Sy. XVII, İzmir 2003, s.109; İlhan Yıldız, “Ahmet Akseki’ye Göre Cami Ortamında Din Eğitimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları*, Sy. 5, İstanbul 1998, s.159.

Behmetli mescid kitabesi miladi 1885 inşa edilmiştir.

و إن المساجد الله تعالى
الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام...
اما بعد فله دبر جماعة لا يبيح على...

Lahic mescid kitabesinin tarihinin yazılı kısmı Sovyetler zamanında kitabenden koparılmıştır. Bu nedenler mescidin ne zaman yapıldığı hakkında bir bilgiyle karşılaşmadık.

4.2. Bağımsızlıktan Sonraki Dönem

Sovyetlerin son dönemlerinde 1989'da, Karabağ savaşında Rusların Ermenileri desteklemeleri halk nezdinde Hristiyan-Müslüman savaşı adıyla Sovyet hükümetine karşı tepki uyandı. Tepkiler, Karabağ savaşına milli ve dinsel özelliklerde kattı. Bu özellikler belki Azerbaycan halkının geçmiş inancına dönmesini tetikleyen sebeplerden ilkiydi. Baskı ve haksızlıklara yıllardır sabretmeye zorlanan halk artık yeter diyerek özgürlük seslerini duyurdular. Özgürlük için sokaklara dökülen halk 20 Ocak 1990 yılında Sovyet askerleri tarafından çok sayıda Azerbaycan vatandaşını vahşice katletti. Katliamın sebebi canlanan milli şuuru yok etmektir.¹¹⁵ “Kara Ocak” kurbanları Azerbaycan'a hem milli hem de dini bağımsızlığı kazandırmıştı. Sovyetlerden itibaren bağımsızlık savaşında öldürülenlere ilk defa bu faciadan sonra “Şehit” sıfatıyla İslami terimler kullanılmıştır. Bağımsızlık için ölümü bile göze alan Azeri halkı 18 Ekim 1991 bağımsızlığını ilan etti.¹¹⁶ 1990-1993 yılları arasında Azerbaycan'da nerdeyse din eğitim-öğretim faaliyetlerinin yaygınlaşması sonucunda “din eğitimi adına” büyük patlama yaşamıştır. Ülkeye yakın ve uzak komşu ülkelere gönüllü din öğretmenleri geldi.

Ülkedeki dini duyguların canlanması/canlandırılmasının ilk teşebbüsleri Azerbaycan Halk Cephesi parti yöneticileri tarafından olmuştur. Onların politik girişimleri sonrası 1991'de cami sayısı 84'e yükselmiştir. İktidara gelen AHC kendi

¹¹⁵ Nazile Abbaslı, *Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi*, Beyaz Balina yay, İstanbul, 2001, s.103.

¹¹⁶ Muharrem Zulfukarlı, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, y.y., Bakü 2002, s.32; Gabil Hüseyinli, “Azerbaycan'da Siyasî Partiler ve Siyasal İlişkiler”, *Avrasiya Dosyası*, c.VII, Sy. 1, İlkbahar 2001, s.163.

kararnamesine “Medeniyet ve Din” başlığı altında yeni değişimlere giderek riyal/hakiki İslami tanınması ve bilmesi için yasal girişimlerde bulunmuştur. Bağımsızlıkla Azerbaycan’da din-toplum ilişkilerinde önemli gelişmeler oldu.

Ebülfes Elçibey 1992 yılın Haziranında ilk defa Sovyetlerden bağımsız Azerbaycan cumhuriyetini kendi iktidarında kurdu. Yönetime geçen AHC hâkimiyeti Azerbaycan’ı İslam Konferansının üyesi yaparak ülke tarihinde ilk defa dini teşkilatların ve cemaatlerin inkişafı için 20 Ağustos 1992’ yılında “Dini İtikat Azatlığı Hakkında Kanun” kabul etti.¹¹⁷ Bu kararla yıllardır bastırılan dini duygular ve dini inanca bağı görüşlerini ifade etme artık serbestçe, polis korkusu taşımadan yaşanacaktır. Yeni yasa dini özgürlük adına bir devrimdi. Ancak yasa dışı güçlerin Azerbaycan’da din alanını dışarıdan manipüle etmek hakkı tanımıştır.

Sovyetlerden kurtularak AHC yönetimine giren Azerbaycan dini itikat serbestlik altında dini refah dönemini yaşıyordu. Devlet idarecileri dini gelişim ve öğrenim adına alınan kararların bir an uygulamaya geçmesi neticesinde Azerbaycan’da bağımsızlıktan sonra, dini serbestlik sağlanmış, dini eğitim veren kurumların sayısı artmış, serbest değişim süreci toplumun dini hayatını yeniden biçimlendirmiş ve ülkede dindarlaşma sürecini hızlandırmıştır.

Azerbaycan Sovyetler döneminde din eğitim-öğretimi veren yetişmiş âlimlerini, fikir adamlarını ve münevverlerini kaybettiğinden bu alanda kurumsal dayanaklarından mahrumdu. Bu arada ülke ekonomik, sosyal ve siyasi sıkıntılar yüzünden halkla ilgilenemedi. Demokratik din aylayışı nedeniyle bu dönemde Azerbaycan toprakları İslam ve Batı (Baptis, Kirişnacı) ülkelerinde birçok gönüllü dini teşkilatların dine yönelik ilgisi sebebiyle ülkeye akın ettiler.¹¹⁸ Din eğitiminde tanınan bu yetkinin olumlu tarafı olduğu gibi olumsuz tarafları da olacaktır. Kimliğinden ve dinin ne olduğuna bakmayarak dini tebliğ serbestliğini fırsat bilip hedeflerinden şaşan yabancı dini teşkilatların bazılarının faaliyetine son verilecektir.¹¹⁹ 1993 tarihinden itibaren yabancı

---

¹¹⁷ *Azerbaycan Anayasası*, mad. 48 (I, II).

¹¹⁸ Taştan, “Azerbaycan’da Sosyal-Kültürel”, s.32.

¹¹⁹ H. Albayrak, a.g.e., s.138-139,141; Yunusov, a.g.e., s. 224.

din adamları yaygın din eğitimlerine devamı için Azerbaycan Adliye Bakanlığında izin almak şartıyla hizmetlerine izin verilmiştir.¹²⁰ 1993-1994 yılında ülkedeki mecburi göçkünlerin düşergelerinde (çadır köyü, çadır kampı) Suudi Arabistan, Kuveyt'ten, Pakistan'dan ve Türkiye'den olan Sünni din misyonerleri aktif faaliyete başlamışlardır. 1993 yılında faaliyete başlayan Arap teşkilatlarının 1994 yılında teşkilat sayıları 15'e ulaştı. Araplara ait "İslam İrsinin Dirçelişi"(İİD) 2002 yılına kadar Azerbaycan'da merkezi şehirlerde 62 cami (39 merkezde, Göyçay şehrinde 9, İsmayılı şehrinde 7, Ağdaş şehrinde 7 ve kuzeyde 17 cami, Haçmaz şehrinde 9, Qusar şehrinde 4 cami) inşa etti.¹²¹ Yapılan camilerin bünyesinde Kur'an ve Arapça kursları açılmıştır. 1993 yılından itibaren bu kuruluşların faaliyetleriyle Zakatala, Kuba, Kusar, Haçmaz ve ülkenin büyük illerinde Bakü, Gence ve Sumgayıt'ta da Vahabi düşüncesinin temellerini atmışlardır.¹²²

Ülkede diğer din eğitimi yükünü sırtlanan ve Azeri halkının manevi alanda kalkınmasına yardım eden kardeş Türkiye'den Diyanet Vâkı ve Çağ Öğretim kurumları¹²³ gelir. Ülkeye ilk defa 1992 yılında ayak basan devlet ve özel dini teşkilatlar İslam'ı doğru öğretmek, insanlara ibadeti öğretmek ve İslam'ın riyal taraflarıyla öğretilmesi için tüm imkânlarını seferber etmiştir. İsimlerini zikrettiğimiz kurumların ülkenin yaygın İslam eğitimi adına büyük katkıları olmuştur. Özellikle Diyanet Vakıf'ının girişimleri sonucunda BDÜ'de İlahiyat Fakültesini açılmıştır.¹²⁴ Ayrıca DİB tarafından TDV'nin inşa ettiği camilere İmamlık ve Kur'an öğreticiliği görevlerini yapmak için Türkiye'den bu yerlere imamlar görevlendirerek insanların manevi yönden bilinçlenmesini ve ibadetlerini yapabilmeleri sağlanmıştır.¹²⁵ Camiye gelenlere isteye bağlı olarak temel İslami bilgiler öğretilmekteydi. Özellikle Diyanet Vâkı tarafından

---

¹²⁰ Yunusov, a.g.e., s. 187.

¹²¹ Yunusov, a.g.e., s.211-212.

¹²² Samadov, a.g.t., s.80.

¹²³ Bu kurum genelde Eğitim işleri ile uğraşan bir kurumdur. Bu nedenle Bakü merkez olmak üzere ülkenin değişik şehir ve kasabalarında irili-ufaklı 13 Özel Türk liseleri adıyla tanınan okulları bulunmaktadır 1996 yılından faaliyete başlayan "Kafkas" Üniversitesi bu kurum tarafında kurulmuştur. Kaliteli eğitim faaliyetinden dolayı halk tarafında baya ilgi ve rağbet kazanmıştır.

¹²⁴ MEMMEDELİYEV Vasim ve GARAYEV Malik, a.g.m., s. 16.

¹²⁵ Haydar Aliyev, *Müstegilliyimiz Ebedidir*, 26-cı kitap Mart 2000-Nisan 2000, Azer Neşir Bakü 2008, s. 432-433; Taştan, "Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel", s.32.

inşa edilen camiler Diyanet başkanı Mehmet Nuri Yılmaz ve Şeyhülislam Allahşükür Paşazadenin katılımlarıyla halkın hizmetine açmışlardır.¹²⁶ Bu gelişmelere binaen Diyanet başkanın özel girişimleri ile dini eğitiminin okullarda derslik olarak okutulması ve Bakı Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerini Azerbaycan'da inşa edilen camilere imam olarak yetiştirilerek kendi memleketlerinde hizmet etmeleri doğrultusunda girişimleri çok dikkat çekicidir. Hatta Diyanet başkanı bu isteğini merhum Haydar Aliyev'le görüşürken ondan istirham etmiştir.¹²⁷ Diyanet Vâkfi tarafından Azerbaycan'da Camisi olmayan şehir (Quba, Qusar, Ağdaş, Yevlah, Mehdiabad) ve kasabalarında (Leki kasabası,) inşa edilen camilere iki imam (hem ahund hem de imam) tayin edilmiştir.¹²⁸ Camiler iki imam tayin edilmesinin asıl sebebi ülkedeki Şii ve Sünni mezheplerinin kardeşliği güçlendirerek birbirlerine yaklaşımlarını sağlamaktı. Resmi bilgilere göre, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı bugüne kadar Azerbaycan'da 8 cami inşa etmiştir.¹²⁹

Bağımsızlık döneminden itibaren Azerbaycan'ın milli ve manevi kalkınması için sosyal ve eğitim alanlarında aktif faaliyette bulunan Türk derneklerden bir diğeri Aziz Mahmut HÜDAYİ Vakfına bağlı Gençliğe Yardım Fondudur. GYF fondu bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan halkının dini inançlarının düzgün inkişafı için yaygın din eğitim alanlarında hayli geniş çaplı bir çalışması olmuştur. Genliye Yardım Fondu Bakü ve ülkenin kuzey bölgesindeki Şeki, Zakatala, Göyçay ve Ağdaş şehir ve kasabalarına inşa ettikleri cami ve yaygın eğitim müesseseleri sayesinde halkın yanlış din yozlaşmalarına mani olmuştur. Sınıra (Gürcistan sınırına) yakın kuzey bölgesindeki köy ve kasabalardaki insanları Hıristiyan tuzaklarından koruyarak ülkeyi parçalanmaktan korumuştur. Şuana kadar GYF ülkede 18 cami inşa ederek halkın hizmetine sunmuştur.¹³⁰ Türk derneklerden olan “Çağ Öğretim İşletmeleri Azerbaycan'da daha çok örgün eğitim alanlarında büyük değişmelere imza atmıştır. Bu

---

¹²⁶ H.ALİYEV, *Müstegilliyimiz.*, s. 432-433.

¹²⁷ H.ALİYEV, *Müstegilliyimiz.*, s., s.435.

¹²⁸ H.ALİYEV, *Müstegilliyimiz.*, s. s.433.

¹²⁹ Dini Kurumlar İş Üzre Dövlət Komitesinin Bülleteni, Sy. 7, 2003, s.24.

¹³⁰ Yunusov, a.g.e., s.212.

başarıların önemlilerinden biri Azerbaycan'daki lise veya kolejlerinde 7-8-9-10 ve 11 sınıflarda milli manevi şuurun oluşması için "Maneviyat" adlı derslikler konmuştur.¹³¹

Netice olarak incelemelerimiz sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'ne ait teşkilatlar Arap ve İran teşkilatlarından farklı olarak Azerbaycan'da büyük problemle karşılaşmayarak kendi faaliyetlerini sürdürmüşler/sürdürmektedirler. Bizce bunun en başlı sebebi var olan kurum ve teşkilatlar Azerbaycan Cumhuriyeti kanun ve yasalarına bağlılıkla beraber milliyetçilik, taraftarlık(fanatizm) ve milli çıkarlarını yaptıkları hizmete/hizmetlere karıştırmamış olmalarıdır.

Ülkede din öğretimi ve eğitiminin yaygınlaşması ile beraber dini otorite ve dini bilginin kaynağı vb. meselelerde sorunlarla karşılaşılacaktır.¹³² Problemlerin üzerinden uzun süre (19-20 yıl) geçmesine rağmen bu gibi sorunlar yıllardır sürekli gündem konuları olmuştur. Çünkü bazıları maneviyatla maddiyatı bir birine karıştırmıştır.

1992 yılındaki "Dini İtikat Azatlığı" yasasıyla değişik amaçlar için eskiden dindarların elinden alınarak devlete hizmetine sunulan cami, kilise ve diğer dini mahiyetli mekânlar iade edildi. İade edilen mekânlar artık hiçbir baskı ve engelle karşılaşmadan kendi amacı doğrultusunda hizmet edebilecektir. Devletin ve şeyhülislamın destek ve teklifleri doğrultusunda Azerbaycan'da İslam din eğitim alanında canlanma yaşandı. Bu halin aktifleşmesi üzere köy ve kasabalardaki İslam eğitiminin gerçekleştirilmesi için eskimiş/dağılmış camilerin onarılması ve yenilerinin yapılması yaygınlaştı. Kısa zamanda ülkede kayıtlı cami sayısı 230'a yükselirken kayıtlı olmayan cami sayısı da 900'ü bulmuştur. 1993 yılına geldiğimizde artık kayıtlı cami sayısı nerdeyse 300 geçmişti.¹³³ 1998 yılında ise bu sayı 1000'i aşmıştır. Özellikle cami inşasında hızla ilerleyen teşkilatlar inşa ettikleri camilerin hemen yanında, din eğitimi için medreseler de inşa etmişlerdir.¹³⁴ Bu zamana kadar yaygın İslam din eğitimi özel evlerde, hücrelerde, camilerde ve cami çevresinde yapılıyordu. Yani dini bilgi almak isteyen genç ve yetişkinlere ayrılmış özel odalar, mekânlar yoktu. Yıllardır bastırılan din

---

¹³¹ Nazim Elekberov, Adil Bayırlı, Ehsan Gubalı, *Maneviyat 1*, Bakü 2004.

¹³² el-Fellah, a.g.e., s.27.

¹³³ N.Abbasov, *Muasır Azerbaycan*, s.296; Yunusov, a.g.e., s.187.

¹³⁴ Ehedov, *Azerbaycan'da İslam.*, s.44.

duyguları insanları sanki Sovyetlerden intikam alırcasına genç-yaşlı demeden herkes bu eğitim kurumlarına akın ediyordu. İslam dini duygusu insanlara o kadar güçlü tesir etmiştir ki ateist düşüncesi Allah inancını insanların manevi duygularından silememiştir.¹³⁵ Bu anlamda Sovyet yöneticileri yıllarca uğraşmalarına rağmen istedikleri sonuca ulaşamamışlardır.

Yurt dışından gelen din hocaları ilk başta halka kelme-i şahadet, kelme-i tevhit, İmanın şartlarını ve Kur'an-ı Kerim okumayı öğretiyordular. Bu süreçte gözlemler çerçevesinde, dini değerlere kitlesel dönüşler yaşanmakta ve belli ölçülerde dini hayatta artış gözlenmiştir. İslam'ın tebliğ ve takdir ettiği manevi değerleri sayesinde bozulan ahlâk normlarının ve davranış kaidelerinin yeniden eski manasına geri döndüğü görülmüştür.¹³⁶

1993 yılında iktidara gelene Haydar Aliyev genç devletin siyasi ve iktisadi esaslarını kurmakla beraber, Azerbaycan halkının milli-manevi irsini ihtiva eden “dil, din, adet-anane” unsurlarının üzerinde çok durmuştur.¹³⁷ Milli-manevi değerlerimizin öğrenilmesini, korunup saklanılmasını ve inkişaf ettirilmesini kendisine esas vazifelerinden saymıştır. Hatta Aliyev bir keresinde ANS TV’de Cumhurbaşkanı seçileceği takdirde Azerbaycan’ın toplumsal hayatında dini değerlerin güçlenmesi için çalışacağını beyan etmiştir.¹³⁸ Bir millet ancak bu duygularını muhafaza edebildiği sürece hür olur diyen Haydar Aliyev bütün hayatı boyunca manevi-ahlaki ve dini değerlerimizin, adet-ananelerimizin gelişmesi için gayret etmiştir.¹³⁹ Vaktiyle yasaklara maruz kalan halka milli ve dini bayramlar, adet-ananeleri geri verilmiştir. O İslam’ın halk nezdinde ne kadar yüksek değerlere sahip olduğunu bildiği için ona hürmetini her vecihle sergilemiştir. Bunun için elinden geldiği kadar Müslümanların yandaşlığını

---

¹³⁵ Rafik Aliyev, *Dinin Esasları*, İrşad, Bakü, 2004, s.3.

¹³⁶ Şeyhülislam Allahşükür Paşazade, *İslam’ın Ahlâk Nazariyesi, Prensipleri ve Esas Değerleri*, İslam Araştırmaları, İrşat İslam Araştırmaları Merkezi, Bakü, 2001, s.7.

¹³⁷ N. Alışova, *Milli-Manevi Değerlerin Kütüphanelerin Rolü*, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü 2011, s.8.

¹³⁸ Behram Hasanov, *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan’da Din*, Marmara Üniversitesi, S.B.E. Basılmamış doktora tezi, İstanbul 2007, s.201.

¹³⁹ el-Fellah, a.g.e, s.22.

kazanmaya çalışmıştır. Dini merasimleri ve adetlerin de laikince kutlanması için her türlü imkânı sağlamıştır.¹⁴⁰ Bundan sonra o, “Ramazan ve Kurban bayramı” günlerini resmî tatil ilan etti.¹⁴¹ 1994 yılının Temmuz ayında umre yapan Aliyev¹⁴² dinî bayramlarda, mevlit ve aşure gibi dinî günlerde halkın arasına çıkmaya, önemli ziyaretgâhlarda ve camilerde sık sık görünmeye başlamıştır. Bu duruma halkla beraber resmi ruhanisınıf ile dindarlar çok sevinmişlerdir. Teze Pir mescidindeki çıkışında "Dinimiz müterakki dindir ve İslam bunu asırlar boyu ispat etmiştir. Bu dinin umum beşer ehemmiyeti" vardır.¹⁴³

Ayrıca Haydar Aliyev'in siyasi uğraşlarından diğeri Azerbaycan'da uğurlu devlet ve din münasebetlerinin kurulması, mescidler, kiliseler, sinagoglar ve başka ibadet yerlerinin inşası teminini sağlamaktı. Hatta bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren dinle devlet arasında emektaşlık ilişkilerinin güçlenmesi, ülkedeki muhtelif dinler ve mezhepler arasında hakiki toleranslık ilişkilerinin yaratılması için gayret etmiştir.¹⁴⁴

Aliyev samimi bir Müslüman olduğunu ispat için Umre ve diğeri dini vecibeleri içeren film çektilererek devlet kanallarında yayınlanmasını sağlamıştır.¹⁴⁵ Her davranışıyla halkın kalbinde taht kurmaya çalışan merhum Aliyev Sovyet zamanında yol yapım bahanesiyle 1933 yılında patlatılıp tamamen yıkılmış¹⁴⁶ “Bibi heybet” ziyaretgâhı üzerinde 1994 yılında bir cami yapılması için talimat vermiştir.¹⁴⁷ Daha sonra Sovyetler döneminde halkın manevi duygularının yoğun yaşadığı bazı önemli pirlere ziyaret etmiştir.¹⁴⁸ Bu mekânlar halkın çok önem verdiği yerler olmuştur. Hatta Sovyetler

---

¹⁴⁰ Alışova, a.g.e., s. 8.

¹⁴¹ Yunusov, a.g.e., s.190.

¹⁴² el-Fellah, a.g.e., s.97; Musa Guluzade, *Dinimiz Dünen ve Bu Gün (1920-1995)*, Azerbaycan Esiklopediyası, Bakü 1996, s.145-146.

¹⁴³ el-Fellah, a.g.e., s.8.

¹⁴⁴ el-Fellah, a.g.e., s.8.

¹⁴⁵ Yunusov, a.g.e., s.190.

¹⁴⁶ Altay Göyüşov, “Azerbaycan'da Sovyet Hâkimiyetinin İslam'a Münasibette Yürüttüğü Devlet Siyaseti”, *Gütb Dergisi*, Sayı 1(1), Haziran 2004, s.7; Nimet Meşedihamım, *Azerbaycan'da Pirlere*, Azerbaycan Devlet Neşiryatı, Bakü, 1992, s.34-37.

¹⁴⁷ el-Fellah, a.g.e., s.38.

¹⁴⁸ Azerbaycan, “Eziz Bayramlarımızı Üreyimiz İstediği Kimi Qeyd Etmeyimiz Böyük Xoşbəxtlikdir”, 10 Nisan, 1998; Alışova, a.g.e., s.9.

döneminde camilerin kapılarına kilitler vurulup insanların manevi duygularının yok edilmeye çalışıldığı zamanlarda halk bu yerleri ziyaret ederek bir tür dini ihtiyaçlarını karşıladıklarını ve kendilerini manevi yönden temizlediklerini düşünmüşlerdir.¹⁴⁹ Bu bir bakıma insanları inanç konusunda sapmalarına ve inançsızlaşmalarına zemin hazırlamıştır. Denetlenmeyen bu yerler zamanla insanların dini ibadet düşüncesiyle çok tercih ediler yerlerin başında gelmiştir.¹⁵⁰ Özellikle bu yerlere giden insanların Allah ve onun Resulünü bildikleri için bu yerleri ziyaret ettiklerini bildirmişlerdir. Bu da bizlere inançlı insanların bu yerleri ziyaret ettiğini gösteriyor.

Merhum Haydar Aliyev Azerbaycan halkının bu mili manevi değerleri korumasında önemli değere sahip olan bu yerleri düşünerek “İslam dinin Azerbaycan’ın milli-manevi değerlerinin çekirdeği olduğunu vurgulayarak, Müslümanlığıyla da kıvanç duyduğunu ve milli- manevi değerlerin dini değerlerden ayrı olmadığını bildirmiştir.¹⁵¹ Bu nedenlerle değişik tarihlerde milli-manevi değerlerin korunması hakkında düzenlenen konferanslara “1-2 Ekim 1998 yılında Muasırlık ve din manevi değerler”, “1998 Aralık Kafkas’ta İslam Sivilyasyası/medenileşme ve İslami değerler ve milli manevi terakki problemi”, “13 Ağustos 2001 Milli manevi değerlerin korunup saklanması, inkişafına dair beyanatlarla” konferanslara katılarak ülkedeki din eğitimi faaliyetlerini takip ettiğini/edildiğini göstermiştir.

Bu süreçte dini teşkilatlar Azerbaycan’ın değişik şehir ve kasabalarında yaygın İslam din eğitim amaçlı çok sayıda mescid, medrese ve ibadet evleri yapmasına ve yapılmasında büyük maddi destek sağlamışlardır. Ancak 1995 yılından itibaren ülkedeki İran menşeli dini teşkilatlar hümanist (insani) ve yaygın din eğitim adıyla açtıkları cami ve medreseler de Şii taassupcuları, Suudi menşeli dini teşkilatlarda Vahhabi taassuplu insanlar yetiştirdikleri için bazı Arap teşkilatlarının faaliyetleri 1998 yılında devlet

---

¹⁴⁹ Taleh Hacıyev, “Sovyetler Dövründe Azerbaycan’da Mukaddes Mekânlar”, *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Mart-Nisan, 2009, 2/16, s. 38.

¹⁵⁰ M.A. Balayev, *Müqaddeslere Perestiş Geçmişin Zererli Qalıdır*, Azərneşir, Bakü 1991, s.51.

¹⁵¹ *Biz Azerbaycanlılar kendi tarihimizle, milli-manevi değerlerimizle, İslam dinine, İslam medeniyetine ait olmamızla kıvanç duyuyoruz*, “Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Din ve Milli-Manevi Değerler Hakkında”, *ACDKİDK’nin Bülteni*, No.4, 2002, s.3; “Haydar Aliyev’in Siyasî İrsinden”, *ACDKİDK’nin Buluteni*, No.12, 2004. s.2; el-Fellah, a.g.e., s.9, 21.

tarafından birçok sınırlamalar konularak müesseselerinin bazıları kapatıldı.¹⁵² Bu tarz davranışlarda bulunmak Azerbaycan anayasasınca yasaklanmıştır.¹⁵³ Özellikle ülkenin kuzey sınırlarında batı menşeli Hıristiyan dini teşkilatlar maddi sıkıntısı olan insanları para ve fikri yönden kandırıp¹⁵⁴, sizin ecdadınız Hristiyan'dır diyerekten onları Hıristiyanlaştırıyorlardı.¹⁵⁵ Ayrıca H.Aliyev milli-manevi değerlerin gençler arasında yaygınlaşmasını desteklediği halde gençleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışanlara fırsat verilmeyeceğini şöyle dile getirmiştir: “Gençlerimiz dinimizi olduğu gibi öğrenmeli ve ondan faydalanmalıdırlar. Biz hiçbir zaman yol vermeyiz ki farklı din, gruplar, şahıslar ve kuvveler kendi çıkarları için İslam dinini kullanarak gençlerimizin terbiyesini ve maneviyatını zedelesinler”¹⁵⁶

Dini tebliğ görünüşlü teşkilatlara diğer bir darbe de “dini itikat özgürlüğü” kanuni yetkinin farklı amaçlar için kullanıldığını fark edildikleri andan itibaren yabancı vatandaşların dini hizmet ve tebliğlerine devlet tarafında yasak konulması olmuştur.¹⁵⁷ Ciddi incelemelerden sonra siyasi amaç güden bazı Hıristiyan¹⁵⁸ ve Müslüman¹⁵⁹ dini teşkilatların faaliyeti kısmen de olsa durdurulmuştur. Bu nedenlere engel olmak ve ülkedeki denetimsiz faaliyet gösteren yaygın din eğitimi adına kurulmuş dini teşkilatların kontrolü gerekliliydi. Çünkü yabancı teşkilatların bazıları 1996 yılında

---

¹⁵² Yunusov, a.g.e., s.192-193, 196, 200.

¹⁵³ *Dini inançların, dini hayat tarzının ve ibadetlerin zor işletilmekle veya insanlar arasında nifak salmak amacı ile tebliği, dini inanca zorlamak yasaktır*”. Bkz. *ACDİÖHK*, I. Madde.1, s.1.

¹⁵⁴ “*İncilleştirme 2000*” propaganda siyasetiyle Azerbaycan ahalisinin Hıristiyanlaştırmak için 15–20 milyon dolar harcanmış, neticede 7000’den fazla Azerbaycanlı Hıristiyanlaştırılmış. Bkz. Elçin Esgerov, *İslam Tahriflere Cevap*, ADKP, Bakü 1997, s.5; İbrahim Hasanov, *1990 – 2006 yılları Arasında Azerbaycan’da Yayınlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler Tarihi Açısından Tahlili*, Selçuklu Üniversitesi .S.B.E. Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s.39.

¹⁵⁵ Elçin Askerov, *Hıristiyan Tarikatçı Teşkilatları Azerbaycan’da Siyasi, Manevi ve İdeolojik Tahribat*, Bakü 1997, s. 5-8.

¹⁵⁶ “Haydar Aliyev Din ve Milli-Manevi Değerler Hakkında”, 2 Şubat 1996 yılında Bağımsız Azerbaycan Gençlerinin I. Formundan, *ACDKİDK’si Bülteni*, No.2, 2001, s.3.

¹⁵⁷ *ACDİÖHK*, Madde.1, s.4.

¹⁵⁸ Bu sırada ülkedeki 20 Hıristiyan dini teşkilatın faaliyeti sınırlandırılmıştır. Bkz. Sevinç Aslanova, *Krişnacılık ve Azerbaycan’daki Faaliyetleri Üzerine bir Araştırma*, A.Ü.Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000, 20 sayılı dipnottan aynen alınmıştır, s.13.

¹⁵⁹ Yunusov, .a.g.e.,s.191-193.

itibaren KMİ-sini reyini almadan istedikleri yerlerde izinsiz mescidler ve ibadet yerleri inşa ederek KMİ-sinin tabiiliğini girmeden hizmet eder olmuşlardır. Bu zaman Şeyhülislam 8 Ocak 1997 senesinde KMİ-si bu duruma el koymak için bünyesinde “Azerbaycan’da diğer dinlerin inkişafına karşı mübareze” teşkilatı kurdu. Kurulan bu teşkilatta 23 ilmi işinin asıl görevi Azerbaycan’da din eğitimin denetlenmesi, onlara yol gösterilmesi ve eğitim kurumlarının işlerinin düzenli olmasını temin etmektir. Aksi takdirde ülkede insanların milli ve dini duygularıyla beraber devletin siyasi bütünlüğünün istismarı söz konusu idi. Çünkü “Milli-manevi değerlerin bozulması halkımıza karşı bağışlanmaz hıyanet” olarak beyan edilmiştir.¹⁶⁰

Lüzumsuz yâd ideoloji cereyanların, geyri-ananevi dini fırkaların ve misyoner teşkilatların bozucu faaliyet ve tahribatların karşını almak ve öz başınlığın durdurulması adına; iktidar iki oturum sonrası 27 Kasım 1997 yılında demokratik olan “dini itikat hakkındaki” kanunda değişiklik yaptı. Birinci maddeye edilen ilavede, “ Azerbaycan vatandaşı olmayan şahısların Azerbaycan arazisinde dini faaliyetle meşgul olması yasaklandı”. 1995 kararıyla “ yabancı vatandaşlar izinsiz faaliyete buldukları tespit edildikleri an cezai müeyyideler tatbik” edilecekti. Aynı zamanda yasanın 8 ve 9. maddeleri ülkedeki yaygın din eğitimi veren dini teşkilatlar bu seneden sonra hepsi KMİ-de kayıta düşmesi şartı getirildi. Aynı kararlar din eğitimi veren ruhanileri dini merkezler hazırlayacaktır. Yeni kararlar sonucu ülkedeki yaygın din eğitimi veren tüm dini teşkilatların faaliyetlerinde KMİ-i haberdar olacaktır. 1996 yılında Dini komitenin muavini M. İbrahimov resmi beyanatında ülkede yasalara uyarak 216 dini teşkilat¹⁶¹ kayıttan geçmiş, haberdar etmemize rağmen kayıttan geçmeyen 850 dini teşkilat ve icmada yasal olmayan yollarla hizmetlerini sürdürdüğünü bildirmiştir.¹⁶² Hâkimiyet organları yasal uygulamalara rağmen izinsiz teşkilatlanmaların faaliyetlerine engel olamıyorlardı. Özellikle Müslüman icmalar hukuki yasaklara bakmayarak “hümanist yardım ve Hayriye” başlıkları altında inşa edilecek cami ve ibadethaneleri malileştirerek

---

¹⁶⁰ *Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Heyder Aliyev'in Beyanati*, Azerbaycan 2001, 14 Ağustos, s.1.

¹⁶¹ Bu teşkilatların 178 tanesi İslami teşkilattı. Ancak İslami teşkilat sayısı 1998’de 120 inmiştir. Bkz. Yunusov, a.g.e.,s.199.

¹⁶² Yunusov, a.g.e., s.199.

yardım ediyorlardı. Devletin desteği olmadan 7 yıl arzında ülkede inşa edilen cami sayısı 1998 yılında nerdeyse 1000-i geçmişti.¹⁶³ Kısa müddette bu camilerin bu rakamlara ulaşması insanların kalbindeki cami intizarı ve cami arzusunun ne kadar canlı olduğunun göstergesi idi. KMİ-si yetkilileri resmi sınırlar dâhilinde bu tarz gelişmelere herhangi bir tepki gösteremiyordu.

1990 yılının ikinci yarısından itibaren radikal gruplaşma, yasaları dikkate alamamak ve dini teşkilatların ülkedeki dini tebliğ ve dini yaymak adına anarşik düşünceleri 1996 yılında yeniden canlandı. 2001 yılın Mayısında ülkedeki dini durum hakkındaki toplantıda Milli Güvenliğin üst düzey bakanı Tofik Babayev yaptığı açıklama KMİ-nin görevini yeteri kadar yapamadığını söyledi. Ardından Babayev şu iddialarda bulundu, İran'ın kökenli dini teşkilatların “din faaliyet altında ayrımcılık yaptıklarını¹⁶⁴” ve Vahhabilerin ülkedeki sayı ve faaliyet etkinliklerini artırdıklarını bildirdi.¹⁶⁵ Toplantı sonrası Şeyhülislamlığın dinî cemiyetleri kontrol altında tutamadığı da ortaya çıktı. Çünkü bu tarihlerde birçok dindar teşkilatlar tarafından KMİ-si Azerbaycan'daki herhangi bir dini teşkilat gibi kabul edilirdi. Bu sırada ülkede 1200'den fazla caminin 1000'den fazlasının Şeyhülislamlığın kontrolü dışında faaliyet gösterdiği açıklandı.¹⁶⁶ Görünüşte KMİ-ne bağlı camiler ise gündelik faaliyetlerinde resmi ruhanilikle hiçbir alakaları yoktu. Hatta 3 Mayısta ANS televizyonunda KMİ-nin başkanı Şeyhülislam Allahşükür itirafta bulunarak beyan etti ki 1000'e kadar cami KMİ nezareti olmadan faaliyet gösteriyor.¹⁶⁷ Açıklamalardan sonra ülkedeki dini teşkilat ve icmaların kontrol ve denetimi zorlaştığı için, KMİ-den daha geniş yetkilere malik ve yasal yetkilere sahip bir devlet kurumunun kurulmasının gerekliliği anlaşıldı.

---

¹⁶³ Haydar Aliyev, 1-2 Ekim 1998 yılında Bakü'de Kafkas Müslümanların İdaresinin İlmî-Dini Şurasının geçirdiği “*Muasırlık ve dini-manevi değerler*” hakkındaki Uluslararası konferansta kısa bir vakitte yani 7 yıl arzında ülkede nerdeyse 1000-den artık cami inşa edildiğini bildirmiştir. Bkz. el-Fellah, a.g.e., s.38.

¹⁶⁴ Ayrımcılığın sebebi bir Göyçay şehrinde bir Şii camisinde Sünni cemaat camide namaz kılma isteğine imamı (ahund) mani olmak istemiş. Çıkan olayda kan dökülmesine ancak Şeyhülislam ve yerli devlet organları engel olmuşlardır. Bkz. Yunusov, a.g.e., s.201.

¹⁶⁵ Yeni Müsavat, “Vehabilik Türkçülüye Qarşı Yaranıb”, 5 Mayıs, 2001.

¹⁶⁶ Yeni Müsavat, “Azerbaycan, Din Perdesi Altında Zererli Tebliğat Aparanların Qarşısı Alınmalıdır”. 11 Mayıs, 2001; Yunusov, a.g.e., s. 201.

¹⁶⁷ Yunusov, a.g.e., s.201.

Ülkedeki dini teşkilat ve icmaların kontrol ve denetimi için 2001 yılının Haziranında Cumhurbaşkanı; yetkili devlet organı olarak Dini Kurumlar İşleri Devlet Komitesini kurdu. Bu tarih itibariyle ülkedeki dini teşkilatlar ve icmaların nezareti, kayıta alınması ve kaydının iptali bu organ tarafından yürütülürdü. Yeni kurulan komitenin ilk işi ülkedeki dini eğitimle uğraşan dini teşkilat ve icmaları kayda almak oldu. İlk kayıta 406 dini birlik tespit edildi ki bunların 372 İslami teşkilat, kalan 32 birlik ise diğer dini kurumlara aitti. Kayıtlar sonunda ülkede gayri resmi 1000 kadar İslam ve 50 kadar da Hristiyan teşkilat tespit edildi.¹⁶⁸ Komite 2003'ün sonuna doğru yaptığı kayıt sonucunda ülkede 1300 kadar cami, 50 yakın kilise, sinagog, ibadet evleri, 500'den çok ziyaretgâhlar kayda alındı.¹⁶⁹ Özellikle 15 yıl içerisinde Azerbaycan'da 1000'den fazla cami inşa edilerek halkın hizmetine sunulmuştur.¹⁷⁰ Hazırda, Azerbaycan'da 1300 cami faaliyet göstermektedir.¹⁷¹ Şunu da belirtmemiz gerekir ki devlet organları izinsiz yapılan ve herhangi bir resmi belgesi olmayan birçok caminin inşasına mani olunup izin verilmemiştir. Ayrıca plansız ve düzensiz olması sebebiyle birçok mescidlerin yapımı engellenmiştir. Tapusuz, izinsiz ve insanların kendi kafalarına göre yaptıkları mescidler belli zaman sonra kapanmasına ve daha sonra da yıkılmasına sebep olmuştur. Cumhurbaşkanı'nın Administrasiyanın İctimai-siyasi şubesinin müdürü Ali Hasanov dindarların "mescidlerin kapatılma ve yıkılması" itirazlarına karşı şu şekilde cevap vermiştir; " Azerbaycan'da bir sıra mescidler sökülür. Ancak bu mescidlerin sökülmesi değil, aslında ayrı-ayrı insanların özbaşına (müstakil) faaliyetlerinin karşısının alınmasıdır"¹⁷². Tüm bu sonuçları değerlendirdiğimizde 2001 yılında aslında ülkedeki dini gelişimleri devlet kontrol edebilmek ve illegal tebliğatlara engel olmak için böyle bir girişimde bulunmuştur. Aksi takdirde kontrolsüz bu tebliğatlar zamanla devletin birliğini teklükeye sokabilir.

---

¹⁶⁸ 50 Hristiyan teşkilatın 26 yasalara aykırı olduğu nedeniyle faaliyetleri durdurularak misyonerler yurt dışı edildiler. Bkz. Yunusov, a.g.e., s.204.

¹⁶⁹ Yunusov, a.g.e., s.202-203.

¹⁷⁰ Yunusov, a.g.e., s.203, 211.

¹⁷¹ ACDKİDK'nin Bulteni, No. 15, 2005, s.15.

¹⁷² <http://deyerler.org/> 22 Haziran 2012

2003 yılında Haydar Aliyev'in vefatı üzerine İlham Aliyev cumhurbaşkanı seçildi. İlham Aliyev milli-manevi alanın gelişmesi ve korunması siyaseti merhum babasının milli-manevi demokratik siyasi görüşünü devam ettirmiştir. İlham Aliyev eskiden olduğu gibi milli-manevi kimliğin Azerbaycan mantalitelere uygun bir şekilde gelişmesi için yetkili kurumlara teslim etti. Hatta İlham Aliyev ülkedeki dini abideleri tamiri için devlet bütçesinden pay ayırarak restore edilmesinin fermanını vermiştir. Fermanı çerçevesinde ülkenin değişik şehir ve kasabalarındaki tamir ve onarıma ihtiyacı olan tarihi camiler tamir edilmiştir. Bunu örnek olarak Azerbaycan topraklarına inşa edilmiş ilk camilerinden olan “Şamahı Cuma Mescidini” ve Bakı şehrinde birçok camii gösterebiliriz.¹⁷³ Şamahı şehrindeki Caminin restorasyon faaliyetleri 2012 yılında devam etmektedir. Özellikle Haydar Aliyev Fontunun yöneticisi Mehriban Aliyeva'nın teşebbüs ve girişimleri ile 2005 yılında “Medeniyet müesseseleri ve dini abideler” başlığı altına Azerbaycan'ın birçok şehir ve kasabalarında yeni cami inşa ve onarımıyla beraber birçok ziyaretgâh onarılarak halkın hizmetine sunuldu.¹⁷⁴ Yine aynı (Haydar Aliyev) Fondun desteği ile 7 mescid ve birçok ziyaretgâh 2011 senesinde tamamaen tamir edilerek milli ve manevi değerlere sahip çıkmıştır. Bu nedenle elde edilen bilgilere göre son dönemde ülkede 8 yıl sürecinde Azerbaycan'da 117 mescid, 1 kilise ve 1 sinagog inşa edilmiştir. Bu tarih sürecinde yine onlarla mescid, aynı zamanda dört kilise ve 2 sinagog tamamen tamir edilerek yıkılmaktan kurtarılmıştır.¹⁷⁵

---

¹⁷³ Samire Eyvazova, *Hümanizm Ve Hayırhakklık Missiyası*, Nurlan Neşriyat, Bakü 2007, s.48, 106, 117.

¹⁷⁴ Eyvazova, a.g.e., s.51, 119, 120; Şelale Mehmedinkızı, *Kabele Kafkas'ın İncisi*, Bakü 2009, s. 24,28.

¹⁷⁵ <http://www.scwra.gov.az/> 24 Haziran 2012.

4.3. Azerbaycan'da İslam Din Görevlileri

4.3.1. Şeyhülislam

İslam âleminde Şeyhülislam tabiri tahminen hicri IV asrın ikinci yarısında fukaha arasında ihtilafli meseleleri halleden âlimler için kullanılmış bir şeref unvanıdır.¹⁷⁶ Tarihte yaptıkları iş benzerliği veya farklı nedenler sebebiyle Azerbaycan'da Hanlıklar döneminde kadırlara şeyhülislam ismiyle hitap edilmiştir.¹⁷⁷ Azerbaycan da müftü¹⁷⁸ ve şeyhülislam¹⁷⁹ unvanları XVII sonu ve XVIII başlarında bölgelerdeki Şii ve Sünni dini cemaatleri ve tarikatları temsilen Çar Sovyet idarecileri¹⁸⁰ dini liderlere verdikleri bir unvanıdır.¹⁸¹ Ancak Çar Rusya'sı sadece üst rütbeli din adamlarına bu adları vermekle yetinerek onlara idari bakımdan geniş yetkiler vermemişlerdir. Bu nedenle Kafkas'ta son 200 yıllık süreci sonucunda şeyhülislamlar İslam'ın ananevi şeyhülislamlık makamı anlayışı ve görev anlamında sapmıştır.¹⁸² Aslında bu isimlendirmeler Çar Sovyet'i Azerbaycan topraklarında mezhep ayrımcılığının ve düşmanlığı tohumunu serpererek Şialarla Sünnileri bir birine düşürdü.¹⁸³ Bu çirkin maksatlarına ulaşmak için Sünni ve Şia mezhep başlarını kendi taraflarına çekerek onların vasıtasıyla dindarlara tesir etmeye çalıştılar.

---

¹⁷⁶ J.H. Kramers, "Şeyhülislam", *İA*, c. XI, İstanbul 1970, s.485; Kazıcı, *İslam Medeniyeti*, s.237.

¹⁷⁷ Resul Hüseyinli, *Azerbaycan Ruhaniği*, Kür yay, Bakü, 2002, s.159-160.

¹⁷⁸ *Müftü*, Sünni cemaati temsil eden dini liderdir. Çar Sovyet'i müridizim ve Kafkas'daki Sünni isyanlarını kontrol altında tutmak için 1832 yılında Tiflist'e şeyhülislam makamının yanında aynı haklara sahip Müftü sınıfını kurdu. Bkz. Kadim Mustafayev, *XX. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'da İslam İdeologiyası ve Onun Tankidi*, Maarif Neriya, Bakü, 1973, s. 60; Ehedov, *Azerbaycan'da Din.*, s.54.

¹⁷⁹ Çar Sovyet'i 1823 yılında Azerbaycan'da özellikle Kafkas'taki Şii cemaati idaresi için Şeyhülislam sınıfını kurmuştur. Bkz. Ehedov, *Azerbaycan'da Din*, s.53

¹⁸⁰ 5 Nisan 1872'de Çar II. Aleksandr tarafından merkezi Tiflis de olan dini idari yönetimindeki şahıslara, Şiileri temsilen Şeyhülislam, Sünnileri temsilen Müftü unvanı verildi. Tasa 1917 yılının Şubat'ına kadar önemli değişimlere uğramadan yürürlükte kaldı. Bkz. Hüseyinli, *Azerbaycan Ruhaniği.*, s. 56-60; Rafik Eliyev, *Şeyhülislam*, Bakü 1999, s.14.

¹⁸¹ Hüseyinli, *Azerbaycan Ruhaniği.*, s.56-58.

¹⁸² Sevinc Rehnula, "Kafkas'ta Müslüman Ruhani İdaresinin Yaratılması ve İlk Şeyhülislam", *Dövlət ve Din İctimai Fikir toplusu*, Ocak-Şubat 2012, 1(27), s.113.

¹⁸³ Sakit Hüseyinov, "Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusyası Tarafından İşgali ve Dini-Manevi Değerlerimize Münasibete Dair", *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Ocak-Şubat, 2012, 1(27), s.78.

Çar Sovyet'i Azerbaycan'da dini işleri idare etmek ve bölgedeki mezhepçilik duygularının canlanması için Şii'lere Şeyhülislam Sünnileri de Müftülük müessesesi altında iki ayrı kurum kurmuştur. Çar idarecileri Hıristiyan kurumları destekleyerek Müslüman dini kurumlar arasında kasti olarak eşitsizlik farkı yaratmışlardır.¹⁸⁴ Ancak Sovyet Rusya'sı Azerbaycan topraklarına hâkimiyet kurduğu günden itibaren Çar Sovyet dini idareler müesseselerinin hepsini Hıristiyan Müslüman ayrımı yapmadan kapattı.¹⁸⁵ Zamanla bölgelerdeki dini idare kontrolünü sağlayamadığını anlayınca da 14 Nisan 1943-1944 yılında Sovyet Riyaset heyetinin fermanıyla birbirlerinden bağımsız dört Müslüman İdaresini kurdurdu. ZMRİ-nin I. Kurultayı 1944 yılın Mayıs ayının 25-28'inde toplanarak Ahund Ağa Alizade'yi başkan, Hacı İbrahim Efendizade'yi ise başkan yardımcısı görevine seçtiler. Kurultayın kararıyla idarenin başkanı Şeyhülislam, yardımcısı ise Müftü derecesini aldı.¹⁸⁶

Kapatmış olduğu Kafkas Ötesi Müslümanları Ruhani İdaresi (ZMRİ) Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi (KMİ) adı altında yeniden tahsis edildi. Artık bu tarihten itibaren şeyhülislam, müftü ve diğer dini ruhaniler ve onların yürüttüğü faaliyetler bu idareler tarafından denetime tabii tutuldular. Bununla Dini idareler ve onlara bağlı ruhaniler yıllarca Sovyet ideolojisi doğrultusunda onların hizmetkârı oldular.

Sovyet idaresi Azerbaycan'da işgalci gücünü yitirmek üzereyken idaresi altındaki bağımsız Dini idareleri kendi başlarına serbest kalmışlardır. Bu sıralarda KMİ-nin başkanı Allahşükür Paşazade idi. Paşazadeye kadar Azerbaycan'da on bir şeyhülislam ve yardımcıları olan müftüler ömürlerinin sonuna kadar Sovyet idaresindeki Dini İdarelerdeki görevde kalmışlardır.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da KMİ'nin yönetimde hayli değişiklikler edildi. İkinci kes Kafkas şeyhi olan Allahaşükür Paşazade¹⁸⁷ Rusya'nın uyguladığı siyasi

---

¹⁸⁴ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü*, İstanbul 1341(1922-1923), s.22.

¹⁸⁵ 1917 yılında Sovyet Rusya'sı ZKMİ ile beraber Şeyhülislam görevine son koydu. Bu süreçte Çar Sovyet'i emrinde altı şeyhülislam faaliyet göstermiştir. Bkz. Abbas Gurbanov, *Azerbaycan'da Şeyhülislamlık*, s.50

¹⁸⁶ Ehedov, *Azerbaycanda Din.*, s.77- 78; Yunusov, a.g.e., s.143-144.

¹⁸⁷ Nağiye, a.g.e., s. 5.

yandaşlık (Karabağ sorunu) ve kanlı Ocak hadiselerinden rahatsızlığını bildirmek üzere Allahşükür Paşazade M. Garbaçov'a, BMT baş idaresine, dünya ülkelerine ve dini liderlere birer mektup yollamıştır.¹⁸⁸ Bununla beraber o, bu zamana kadar dile getirilemeye cesaret bile edilemeyen Sovyet işgal ve katliamlarını açıktan dile getiren ilk şeyhülislam olmuş ve Azerbaycan halkı özgürlük mücadelelerine devam edeceğini söylemiştir.

1991 yılında bağımsızlığa kavuşan Azerbaycan siyasi alanda olduğu gibi dini itikat alanında bağımsız ve baskısız bir dini zeminin temellerini inşa etmiştir. Sovyet idaresi zamanında Kafkas Müslümanları İdaresinin başkanı olan Allahşükür Paşazade aynı görevine devam etmiştir. Günümüzdeki idari yönetim 1944 yılında Dini idarelerdeki değişiklikler üzerine devam eden idari yönetimin başkanı Şeyhülislam ve onun yardımcısı müftü faaliyetlerine devam etmektedirler. Dini ve mezhebi konularda seçim serbestliğine sahip Müftü şeyhülislamın reyi ile göreve atanmaktadır.¹⁸⁹

Günümüzde şeyhülislamın görevi ülkede İslam dininin yayılması için kanuni zeminler hazırlayarak İslami Din eğitiminin resmi şekilde faaliyetini temin etmektir. Böylelikle şeyhülislam makamı sayesinde İslam Dini eğitimi veren okulların (medreselerin) açılması ve dini matbuatın kurulması kolaylaşmıştır. Ayrıca İslam dini adına yapılan ama İslam dini prensiplerine uygun olmayan ve uymayan organizasyonların denetiminde KMI'si denetimindedir.

Şeyhülislam, devletin muvafık organları ile beraber işlerin yürütülmesinde, devlet organları tarafından çözümü istenen meselelerde, dini kurumlara gereken yardımın yapılmasına ve Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesine gereken bilgilere ulaşmasına yardımcı olmaktadır. Sonuc olarak KMI'nin görevi, ülkede İslam adına yapılan İslam din hizmetlerini, eğitimini (ister yaygın ister örgün), mezhepler arası barışın ve kardeşliğin canlanmasını sağlamaktır.

---

¹⁸⁸ Yunusov, a.g.e., s.172-174.

¹⁸⁹ Ehedov, *Azerbaycan'da Din*, s.78.

4.3.2. Kadı/Müftü

Azerbaycan coğrafyasında kadı terimleri özellikle Hanlıklar döneminde çok kullanılan bir deyimdir. Hanlıklar döneminde devlet şeriat mahkemeleri tarafından idare edildiği için kadıların bu anlamda hayli iş düşürdü. Kadılar kitap, sünnet ve içtihatla hüküm ettikleri için dini hâkim gibi aile, miras meseleleri ve kısmen de cinayet hukuki konularda karar vermede yetkili kurumdu.¹⁹⁰ Görevlerinden bir diğerleri ise humus ve zekât ödemelerini denetlemektir.¹⁹¹

Hanlıklar döneminde müftü müessesesi olmadığı için onun görevini “efendi” adı altında başka bir dini kurum üstlenmiştir.¹⁹² Bu tarihte efendilerin görevi ve yetkileri dini tedbirleri, merasimleri hayata geçiren ve Kur’an-ı tatbik etmek hukukuna malik ilimi ruhani sınıfı idi.

Sovyet Rusya yönetimi 1917 yılında Tiflis’teki şeyhülislam görevini askıya almıştır. Ancak aynı yılda “ vicdan ve dinle alakalı” kabul ettiği anayasayla¹⁹³ fertlerin ferdi olarak ibadet etme özgürlüklerini hoş karşılayarak bu amaçla müftülük gibi kurumların açılmasına izin vermiştir.¹⁹⁴ Daha sonra müftülük idaresinin idari alanı genişletilerek 1928 yılında kapatılan şeriat mahkemeleri, vakıflar ve dini okullardan geriye kalan tüm dini kurumları cami ve ziyaretgâhların idaresi belirli müftülüklere teslim edildi. Artık Sovyet idarecileri müftülükler aracılığı ile bu kurumları yönetti ve kontrol altında tuttu.¹⁹⁵ Bu müftülükler, hem dini alanda Sovyet iktidarının muhataplarıydılar, hem de müminlerin dini hayatlarını düzenlemekle görevliydi.

Ancak ikinci dünya savaşını kaybetme korkusu ile 1917 yılında tamamen kapatılan Ufa Dini Komite Merkezi 1944 yılında yeniden dört bölgede kurularak, kapatılan

---

¹⁹⁰ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyet ve Müesseseler Tarihi*, 5. Baskı, İFAV, Yay., İstanbul, 2003, s.184-187.

¹⁹¹ Yılmaz Boyunağa, *Tebliğden Günümüze Kadılar İslam Tarihi*, İstanbul 1985, s.443.

¹⁹² Abbas Gurbanov, a.g.t., s.22.

¹⁹³ SSRİ anayasasının 52 maddesi, Bkz. SSRİ Konstitusiyası (Esas Kanun), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1977, s.17.

¹⁹⁴ Helene Carrerere D’Encausse, *Sovyetlerde Müslümanlar*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.23.

¹⁹⁵ Alexandre K. Benningsen, “Sovyetler Birliği’nde İslami Uyanış ve Bazı Gelişmeler”, *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği’nde İslamiyet ve Müslümanlar*, (Çev; İsmail Orhan Türköz), TDV Yay., Ankara 1997, s.52; BENNINGSEN, A-QUELQUQJAY, C. Lemercier, *Stepte Ezan Sesleri*, (Çev; Nezih Uzel), Ankara, 1981, s.201-202.

şeyhülislam kurumu yeniden açtı. Bu seneden sonra bağımsız dört ruhani idarede müftülükler şeyhülislamın yardımcısı görevini üstlendiler. Bu müftüler arasında en güçlü yanı yetkili Taşkent müftülüğüydü. Çünkü SSCB’de mevcut yegâne iki İslam eğitimi veren müessesenin kontrolü onun idaresi altındaydı. Aynı zamanda SSCB dışında İslam dünyası ile iletişim sorumlusu, yabancı Müslüman heyetlerini kabul eden ve Sovyet Müslüman topluluğu adına dış dünyaya karşı sözcülük yapan Taşkent müftüsüydü.¹⁹⁶ Sovyetlerdeki müftülerin genel görevlerinin iki önemli işlevi vardı. Bunların: İlki, İslami gerekleri modern hayatın icap ve ihtiyaçlarına uydurarak dini uygulamaları kolaylaştırmak; ikincisi, İslam’ı Sovyet ideolojisiyle bağdaştırarak İslam’a dünyevi bir içerik kazandırmaktı.¹⁹⁷ Kendilerine karşı çıkan, ateizmi eleştiren ve onun hakkında olumsuz konuşan din görevlerini makamları ibreti âlem olsun diye bırakılmıştır.¹⁹⁸

Azerbaycan’daki KMİ’nin geçmişini incelediğimizde günümüze kadar on bir müftü göreve gelmiştir. Müftülerin ilki 1944 yılının Mayıs ayında Hacı İbrahim Efendizade göreve atanmıştır. Müftülerin nerdeyse çoğu ömürlerinin sonuna kadar bu göreve devam etmişlerdir. KMİ-nin başkanı Şeyhülislam Allahşükür Paşazade 25 Temmuz 1989 senesinde yapılmış IX kurultayda Hacı Selman Musayev müftülük görevine atanmıştır. Hacı Salman halen de müftülük görevine devam etmektedir. Müftüler Sovyetlerde olduğu gibi günümüzde de Sünni cemaati temsil etmektedir.

Şeyhülislam ve müftü bağımsızlıktan sonra Sovyet döneminden farklı olarak Azerbaycan’daki Müslümanların dini vecibelerini yapabilir düşünce ve gayreti içerisine girmişlerdir. Bağımsızlıkla beraber Azerbaycan müftü, kadı, imam ve müezzin ihtiyacını Kafkas Müslümanları İdaresinin yönetiminde kurulmuş BİU (Bakı İslam Üniversitesi), Şeki Pedagoji Yüksek Öğretim Okulu ve Zakatala İlahiyat Fakültesi mezunlarından karşılamaktadır. KMİ’nin kontrolünde kurulan medrese ve üniversitelerin asıl amacı ülkedeki yaygın din eğitimi ihtiyacını karşılamak ve bu kurumlara yeni elemanlar

---

¹⁹⁶ D’Encausse, a.g.e., s.23.

¹⁹⁷ Rosemarie Crisostomo, Sovyetler Birliği’ndeki Müslümanlar, *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği’nde İslamiyet ve Müslümanlar*, (Çev; İsmail Orhan Türköz), TDV Yay., Ankara1997, s. 25.

¹⁹⁸ Hüseyinli, a.g.e., s,186, 231.

kazandırmaktır. Günümüzde ülkede mevcut mescidlere imamlık yapan hocalar bu kurumlarda yetişen öğrencilerdir.

4.3.3. İmam

1928 yılında Sovyet idarecileri Azerbaycan'da örgün ve yaygın İslam'a acımasızca saldırarak faaliyette birçok dini kurumları kapattı. Onlar halkın karşı protestolarını ve itirazlarını üzerlerine çekmemek için birkaç mescid ve ziyaretgâhları açık tuttular.

Kapatılan sayısızca mescid ve medreselerin hocaları tüm baskılara rağmen farklı ortamlarda dini hizmetleri ve ilmi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Zamanla adamlarına uygulanan baskıya karşı olarak dini rehberlerin idaresinde ülkede Sovyet Rusya rejimine karşı isyanları da tetiklemiştir.¹⁹⁹ Sovyet idarecileri bu gibi faaliyetlere engel olmak için idaresinde olan KMI'sini ülkedeki İslam din hizmetlerinden sorumlu tuttu.²⁰⁰ İsyancıları bastırmak ve din görevlilerinin denetimini ellerinde tutabilmek için açık camilerde imamlık yapacak olan hocaları kayda alarak Sovyet yetkililerine bildirmişlerdir. Bu olaydan sonra kayıtlı imamlar dışında herhangi bir din görevlisi (imam) açık camilerde hizmet edemez ve etmesi yasaklanmıştı. Kayıtlı imamlar devletin izni dışına çıkamaz ve onun belirlediği kurallara uymak ve uygulamak zorundaydılar. Hatta Sovyet idarecileri İslam dini hakkında aldıkları kararlar ve fetvaları Ruhani İdare aracılığıyla Cuma namazlarında, beş vakit cemaat namazlarında veya caminin minaresinden imam tarafından kayıtlı camilerden duyururlardı.²⁰¹ Bazen de bu görev bölge müftülüğü tarafında icra ediliyordu.²⁰²

---

¹⁹⁹ Ehedov, *Azerbaycan'da Din*, s.66.

²⁰⁰ Sovyetlerdeki Müslüman ruhani idareleri dindarların dini problemleri ile ilgili fetvalar vermek, kayıtlı bulunan numunelik camilere din adamlarını atamak ve görevden almak, bütün camilerin, ibadet yerlerinin, dinî kuruluşların ve din görevlilerinin sayını belirlemek, dinî faaliyetleri denetlemek görevlerle yükümlü idiler. Bkz. Abdullah Vakhabov, *Sovyetler Birliğinde İslam*, (çev. Sibel Özbudun), Havass Yayınları, İstanbul, 1979, s.22-23.

²⁰¹ Enver Paşazade, "İçerişehir Mescitleri", *Devlet ve Din İçtimai Fikri Toplusu*, Ekim 2006, s.118.

²⁰² Ehedov, *Azerbaycan'da İslam'ın.*, s.80.

Bağımsızlıktan soran İslam dinin Azerbaycan'da hızla yayılmasının neticesi olarak ülkede sayısız camilerin yapılma ihtiyacını da doğurmuştur. Bu süreçte yeni camilerin yapımı ve eskilerinin onarım işi ile ilgilenen KMİ'si bu camilere imamların tayini görevini de üstlenmiştir. Sovyetlerden kalan cami ve dini önem taşıyan yerlere görevli (imam, türbedar) atamada yetkisi geçmişte olduğu gibi bağımsızlıktan sonrada KMİ'nin denetiminde idi. Sovyetlerde ülkedeki din işlerinden sorumlu olan Kafkas Müslümanları İdaresi camilerin faaliyeti ve yaygın din eğitim faaliyetlerindeki üstlenmiştir. Din görevlilerine yönelik herhangi bir yasal değişim ve gelişim söz konusu olmadığından camide görev yapan din görevlileri devletten ücret alamaz ve camiden toplanan sadakalar ile geçiniyorlardı. Sadaka ile geçinen din görevlileri 1992 yılında "Dini itikat azatlığı" hakkındaki yasanın 18. maddesinde ianeleri vergiden kaldırılarak din görevlilerin vergiden muaf tuttular.²⁰³ Son zamanda Cumhurbaşkanının 10 Haziran 2011 fermanı ile Dini komitenin kanunnamesinin Madde 27. "Dini kurumların işçilerinin sosyal sigortası ve emekli teminatı" hakkında değişikliği emri üzere artık DKİDK'de çalışan memurlarına emekli olma hakkı tanınmıştır.²⁰⁴

KMİ'si halk arasında mezhep problemleri yaşanmaması için ülkede yapılan yeni mescidlere birçoğuna iki imam atamıştı.²⁰⁵ Bu imamlardan biri Sünni cemaate imamlık eder iken diğeri de Şii cemaatine imamlık ederdi. Bu dönemde yüksek din eğitimi alanlar ise camide imamlık yapmaktan kaçınmışlardır. Cami imamları özellikle yaşadıkları şehir ve kasabalarda İslam'ı temsil ettikleri için halk tarafından sevilen ve sayılan insanlardır. Yaşadıkları bölgede dini ve itikadi sorunların ilk çözücü rolünü üstlendikleri için toplumda barışı temsil etmekte. Günümüzde ülkede manevi duyguların korunması ve gelişmesinde imamların inkâr edilmeyecek kadar katkıları büyüktür.

---

²⁰³ 2002 yılında KMİ'nin başkanı Rafik Aliyev'in dindarların iane maaşlarını vergiye tabi edilmesini teklifini sunmasına ülkedeki İslam ruhanilerin tepkisine maruz kaldı. Bkz. Yunusov, a.g.e., s. 210-211.

²⁰⁴ <http://www.scwra.gov.az>. 20.Haziran 2012.

²⁰⁵ Haydar Aliyev, *Müstegilliyimiz Ebedidir, 26-cı kitap Mart 2000-Nisan 2000*, Azer Neşir Bakü 2008, s. 433.

Azerbaycan'da imamlar camilerde hem imamlık yapar hemde yaz aylarında açılan Kur'an kurslarda öğretmenlik görevini üstlenmişlerdir. Öğrencinin yaz kurslarında fazla olması durumunda cami imam, İslam dini bilgisi yeterli bildiği şahıslara Kur'an eğitim hocalığını teklif ederek yaz kurslarının verimli olmasına dikkat ederler.

Bağımsızlıkla beraber din eğitim-öğretim alanında geniş gelişmeler yaşanmıştır. Neredeyse ülkedeki açılan tüm camilere imamlar atandı. Kontrolsüz açılan yaz Kur'an kurslarına engel olmak için "ülkedeki tüm dini müesseselerin belgelendirilmesi ve faaliyetlerinin yoklanması" kararları Kur'an kursları kayıta alındı.²⁰⁶ Yeni kararlar 25 Kur'an-ı Kerim kursu kanuna uygunluğu nedeniyle kurumsallaştırıldı.²⁰⁷ Belirlenen yasalara uygun olmayan kurum ve kuruluşlar şartlı ve süresiz kapatıldı. Dini eğitim müesseselerinin ve Kur'an kurslarının eğitim programları DKİDK'nin kontrolünden geçmek zorunluğudur. Daha sonra 2001 tarihli 21 Haziran Dini Kurumlar İşleri Üzerine Devlet Komitesinin esasnameye dayanarak dini kurumlara din eğitimi veya mukaddes kitapların tedrisi hakkı verilmiştir.²⁰⁸

Kur'an öğreten kurumlarla beraber Kur'an-ı Kerim tercüme faaliyetleri hız kazanmıştır. Türkiye, İran, Suudi Arabistan ve başka ülkelere çeşitli vakıf ve kuruluşların Azerbaycan'da hem insani yardımı hem de din öğretimini amaçlayan çalışmalarla var olan eski camilerde, evlerde ve fırsat buldukları her yerde İslam'ın temel bilgileriyle beraber Kur'anı Kerim'i okumayı ve temel dini bilgileri öğretmeyi hedeflemiştir.²⁰⁹

1993 yılında Azerbaycan'da Araplara ait "İslam Mirasının Kalkınması Fondu" 2002 yılına kadar Azerbaycan'da 61 cami yapmışlardır. Yapılan camilerin bünyesinde Kur'an ve Arapça kursları açılmıştır. Kur'an kurslarının yaygınlaşması için gayret eden Türk teşkilatlarından biri Azerbaycan Gençliğe Yardım Fondu (GYF) bu teşkilatların önde gelenlerinden olmuşlardır. Özellikle "*Komşusu aç iken kendisi tok yatan bizden*

---

²⁰⁶ Yunusov, a.g.e.,s.204.

²⁰⁷ ACDKİDK'nin Başkanı Rafik Aliyevle mülakat "Xalg Gezeti", 11 Haziran 2005, s.3.

²⁰⁸ "Mukaddes Kitapları Öğrenme Kurslarının Faaliyetine Nezaret", *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Mayıs-Haziran 2020, s.53.

²⁰⁹ Taştan, "Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel", s.32.

değildir” hadisini şiar edinen Hüdayi Vâkfi Azerbaycan da insanlardan hiçbir maddi gelir beklemede (herkes Kur’an-ı Kerim okusun) görevini üstlenmişlerdir. Gençliğe Yardım Fondu da (GYF) ülkemize Kur’an Eğitimi adına en çok hizmet eden kuruluşlardandır. Font Bakü olmak üzere ülkenin kuzey illerine (Şamahı, Şeki, Zakatala, Göyçay ve Ağdaş) dini eğitim müesseseleri açarak halkın hizmetine sunmuştur. İlk zamanlar açılan Kur’an-ı Kerim kursları aynı teşkilatlar kendi himayelerine alarak öğretmenlerin maaşlarını karşılamışlardır. Açılan Kur’an kurslarında bölge imamları öncül olmuşlardır. Yaşadıkları bölgeleri iyi bilen imamlar bu kuruluşlara yardımcı olarak gerekenin yapılmasına rehberlik ederek, sahih İslam’ın öğretilmesine yardımcı olmuşlardır.

Umumlikte ve kuzey bölgesinde açılan yaz Kur’an kursların temel amaç ve hedefi kursa katılan öğrencilere, “Kur’an-ı Kerim’i usulüne uygun olarak yüzüne okumayı öğretmek, Kur’an-ı Kerim’i doğru bir şekilde okumayı sağlayıcı bilgileri (tecvit, tashih-i huruf ve talim) uygulamalı olarak öğretmek, İbadetler için gerekli sure, ayet ve duaları doğru olarak ezberletmek ve bunların meallerini öğretmek, ezberi iyi olan yetenekli öğrencileri hafızlık yapmak için Şeki’deki Kur’an kursuna yönlendirerek, İslam Dininin inanç, ibadet ve ahlâk esasları ile Hz. Peygamberin hayatı ve örnek ahlâkı (sireti) hakkında bilgiler vermek” şeklinde özetleyebiliriz.

Özellikle Türkiye Cumhuriyetinin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Azerbaycan’da inşa edilen camilere de Diyanet Vakıf’ı tarafında atanan imamlar görev alırdılar. Bu camiler hem şeklen hem de görevli kadrosuyla ülkede dini canlılığın sembolü ve davetçisi olmuşlardır.²¹⁰ İmamlar camilerde namaz kıldırmakla beraber, cemaatin dini bilgilerinin tazelenmesi için cuma günleri, mübarek gece ve günlerde vaaz da bulunup onların sorularını cevaplandırarak dini konularda ilmihal bilgileri aktarırlardı. Cami dışında ise bu gibi bilgileri yeterince Kur’an ve sünnet bilgisi yeterli olmayan “molla” dediğimiz yaşlı din görevlileri üstlenmiştir. Bununla beraber bir zamanlar Sovyet eğitimiyle yetişmiş veya yetiştirilmiş sahte veya sahtekâr mollalar “hocanın dediğini de, yaptığını yapma” sözüne birebir uygun idi. Çünkü Sovyet yöneticileri halkı

---

²¹⁰ Gülşen Hüseyinova, “Karşılıklı Emekdaşlığın Uğurlu Neticeleri” Respublika, 16 Nisan 2003. s.7.

dinden uzaklaştırmak ve tiksindirmek için onların dediklerini yapan dini rehberleri kullanıyorlardı. 2002 yılın Mayıs ayında DKİK rehberi Rafik Aliyev ülkedeki dini problemler, dini tahsil müesseslerin belgelendirilmesi ve faaliyetlerinin kontrol altına alınması hakkındaki demecinde DKİK'le birlikte alim ve İslam bilginleri özel girişimleriyle ülkedeki “diplomsuz mollaları”²¹¹ sınava tabi tutulması gerektiğini vurgulamıştır.²¹² Bu benzer düşünce zamanla halkın İslam hakkında bilgilenmesi ile değişmiştir.

Son zamanlarda bağımsızlıkla beraber ister yurt için de ister yurt dışında din eğitimi alan insanların sayesinde Azerbaycan İslam dinin hakiki yüzü imamlar sayesinde insanlara tanıtıldı. Bazı dini teşkilatlar asıl amaç ve hedeflerinden saptıkları için 1996 yılından itibaren ülkedeki din eğitimini ülke dâhilinde İlahiyat ve medreselerde din eğitimi almış imamlar görevlendirildi. Özellikle Kuzey bölgesindeki mescidlerde imamlık yapan Zakatala Üniversitesi ve Aliabat İslam medresesinde eğitim almış öğrenciler bu görevi omuzlamışlardır. Azerbaycan'da elman eksikliği nedeniyle cami içi tüm görevleri imamlar üstlenmiş durumdadır.

Netice olarak şunları belirtmekte fayda vardır: Kur'an kurslarındaki din görevlileri veya Kur'an-ı Kerim muallimlerinin gaye ve hedefi “sizin en hayırlınız Kur'anı Kerim'i öğrenip ve sonra öğretendir” hadisine mazhar olmaktır.

4.3.4. Ahund

Din görevlisi olan ahund, Azerbaycan da Şii mezheb sahibi imamlara, dini reislere veya İran'da din eğitim almış şahıslar için kullanılmaktadır.²¹³ Bu unvanlar şahısların isimlerinin önüne getirilerek hitap edildiğinde o şahsın ilmi sahadaki üstünlüğünü ve ilmî muhtevasının yüksekliğini göstermektedir.²¹⁴ Misal olarak; Ahund Molla Kâzım Horasani, Ahund Ali oğlu Pişnamazzade ve başka din eğitimcileri Azerbaycan'da

---

²¹¹ Burada aslında halk arasındaki mollalarla beraber cami imamları da kast edilmiştir. Bkz. Yunusov, a.g.e., s.204.

²¹² Yunusov, a.g.e., s.204.

²¹³ Ahund, *Farsca “alim”, “dini rehber” ve “muallim”* manasındadır. Bkz. Ziya Bünyadov, *Dinler.*, s.36.

²¹⁴ Hamid Algar, “Molla”, *DİA*, c. XXX, İstanbul 2005, s.238.

18.y.y'nin sonu 19.y.y'nin başlarında medreselerde din dersi veren hocalara bu isimlerle hitap edilmiştir.²¹⁵

Hanlıklar zamanının da Şii cemaatin dini ayin ve merasimleri uygulamakla görevli olan ahundlar, Sovyetler ve bağımsızlıktan sonraki dönemde de aynı görevlerine devam etmişlerdir. Sovyetlerde ve günümüzde Şiiler ahundları dini rehber oldukları için saygı göstermekle beraber bu şahıslara çok önem vermişlerdir. Ahundlar olmadığı zaman Cuma namazı kılınmaz ve bu görevi cemaatten kimsede üstlenmeye cesaret edemezdi. Bu zaman da cemaat şahsi olarak kendi başlarına namazını kılardılar.

Azerbaycan'da camilere, ziyaretgâhlara ve pirlerdeki görevleri dini idareye bağlı olduğu gibi bu yerlerdeki ibadet ve merasimleri yönetmek için ahund, imam ve kadıları aynı idare tayin ederdi. Aynı zamanda defin ve cenaze merasimleri yine aynı din görevlilerinin rehberliğinde gerçekleştirildi.²¹⁶ Şii defin merasimleri özellikle ahundlar tarafından idare edilmesine özen gösterilir. Ahundların tayini, görevlendirilmesi ve görevden alınması Kafkas Müslümanları İdaresinin yetkisindedir. Günümüzde yurd dışında (İran) eğitim alan ahundların mesleki yeterliliğini geliştirmeleri için KMİ'si tarafından mesleki yeterlilik kursları düzenlenmektedir.²¹⁷

4.3.5. Molla

Bazı İslâm toplumlarında tanınmış din âlimlerine veya belirli seviyede öğrenim görmüş kimselere verilen unvandır. Tarih boyunca çeşitli İslâm toplumlarında görülen molla kelimesi günümüzde en çok İran'da kullanılmaktadır.²¹⁸ Özellikle İran'da bu unvan iyi bir tahsil kademesinden geçmiş, liyakat sahibi kimseler için kullanılmıştır.

Sovyet Ateizm faaliyetleri sonrasında molla kelimesi XX. yüzyılda giderek itibarını kaybetmiştir. Azerbaycan'ında tamamen aşağılayıcı bir anlam kazanmış olup genellikle ilmine güvenilmeyen veya dine muhalif kimselerin dilinde-yüksek dereceli de

---

²¹⁵ Hüseyinli, *Azerbaycan Ruhaniği*, s.5.

²¹⁶ *KMİ. Nizamnamesi*, Madde 7, s. 7.

²¹⁷ *Cemiyet ve Din gazete*, 24-30 Ocak 2013, s.5

²¹⁸ Algar, "Molla", s.238.

olsa herhangi bir din adam için kullanılmıştır. Sovyet ideolojisi altında çalıştıkları için kayıtlı mollalar halk arasında sözüne ve özüne güvenilmeyen kişi damgasını kazanmıştır.

Din adamları içerisinde sosyolojik anlamda önemli olan mollalar, ahund ve efendilerden bir derece aşağıda bulunurlar. Mollalar sayıca daha fazla oldukları için halkla sürekli olarak direkt temas halinde olmuşlardır. Sovyetlerde molla ismini almak için Kur'an-ı okumak ve yazmayı becermek yeterli idi. Mollalar genellikle dini törenleri yönetmekteydiler.

Çar Rusya'sı işgal ve baskılarına karşı ülkeyi savunanların liderlerinin çoğunu bölgedeki nüfuzlu Mollalar üstlenmişlerdir.²¹⁹ Mollalar camilerde imamlık yapmakla beraber halkın aynı zamanda baş danışmanı, öğretmeni, dinsel lideri, yargıcı, akıl danışmanı ve yöneticisi gibi görev ve faaliyetleri üstlenen şahısdı. Böyle bir yapılanmayla imamlar kendilerini tam manasıyla “ halkın hizmetkârları” olarak görüp halkın isteğine büyük bir itina ile yaklaşmışlardır.²²⁰ Çar Rusya yetkilileri imamların halk üzerinde etkilerini bildikleri için Yermolov Qubada ruhani liderlerini toplayarak mollaların haddinden fazla artmasının önlem alınması gerektiğini tembihledi. Hatta mollaların onların istediği formda dua etmesi için baş komandan (valilik) tarafından metinler hazırlattı.²²¹

İlerleyen yıllarda Ruhani idarenin kontrollerini ellerine geçiren Çar idarecileri şehir ve kasabalardaki din işlerini “hükümet mollaları” denen ruhanileri destekleyerek bölge halkını onlar vasıtasıyla yönetmeye başladılar.²²² Halk bu gibi insanlara inanmamakla beraber güvenmiyorlardı.²²³ Aynı zamanda hükümet mollalarını diğer

---

²¹⁹ Umudlu Vidadi Umudoğlu, *Şimali Azərbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali Ve Müstemelekecilik Aleyhine Mübareze (1801-1828)*, Bakü 2004, s.60, 77, 81.

²²⁰ Alexandre Benningsen-S.Enders Wimbush, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1995, s.173-175; *Azərbaycan Cumhuriyeti (Respublikası) Nazırlar Kabinəsinin Yanında Baş Arşiv İdaresi*, Azərbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenokrafik hesabatlar), Azərbaycan Neşriyatı, c. I, Bakü 1998, s.530.

²²¹ Umudoğlu, a.g.e., s.77.

²²² Sadik-Kuliyev, a.g.e., s.23.

²²³ Halk bu din adamlarına “defter mollası” diyordu. Rus yönetimi, tayin ettiği imamlara nikâh, talak, teveddülât (doğum) ve vefiyat (ölüm) vakalarını kayıt ve tespit üzere divani defterler vermişti. Defter mollası adı buradan gelmektedir. Bkz. Resulzade, *Azərbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti.*, s.14.

mollalara karşı mücadele yürüyüşlerine zorluyordular. Durumu özetler olursak Çarlık rejimi, bir yandan ulema ve mollaları kullanarak, Müslümanların ortak bir din çevresinde birleşmelerini engellemiş, mollaları İslamiyet'in milli birliğini parçalamak için araç olarak kullanmıştır.²²⁴

Çar Rusya'sının yapamadığını Sovyet Rusya'sı daha da aşırıya giderek yapmıştır. Bu dönemde ateist düşünceli yöneticiler Müslüman din görevlilerini "mollaları"²²⁵ kayıt altına alarak bölgelerde din adına yapılan tüm faaliyetlerden sorumlu tutmuşlar. Tüm bunlara rağmen kaydı olmayan ya da bağımsız olan molla her şeye rağmen dini tebliğatlarda ve diğer dini faaliyetlerde cenaze merasimlerinde dini tebliğ ederek çocukların dini öğrenmelerini, yaşlılara da oruç tutmayı ve Muharremlik merasimlerine katılmalarını nasihat ederdi.²²⁶

Aslında mollaların kayıta alınmasının bir diğer sebebi kontrol altında tutulamayan mollalara engel olmak için kayıt altında olan camilerin kapatılıp dindarlara gözdağı verilmesiydi. Sovyet idarecileri de çok iyi biliyorlardı ki her ne kadar mollalara engel olsalar da onlar yine gizliden olsa dini faaliyetlerine devam etmişlerdir ve edeceklerdir.

Azerbaycan'da 1920-30'lu yıllarda yüzlerce din adamı, molla, imam ve ulema hem manevi hem de ictimai şekilde faaliyetlerine son verilmiştir. Ateizm propagandası sadece 1920-1930 yıllarıyla sınırlı kalmayarak bu faaliyetleri basında, radyo ve televizyonda 1990 yılına kadar devam etmiştir. Mukaddes yerler ve dindar insanlar hakkında "şarlatanlar topluluğu", "dolandırıcıların kazanç kaynağı", "sahtekâr imamların uydurmaları" v.s gibi ithamlara maruz kalmışlar.²²⁷

Teessüfler olsun ki, bilgin dindarların sürgün ve katil edilmesi neticesinde ülkede din işleri bilgisiz insanlara kalmıştır. Sovyet Rusya'sı mollalara karşı öyle bir siyaset izlemiştir ki "molla" diye hitap edilen insanlar toplumda bilgisiyle değil de daha çok

---

²²⁴ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, 1990, s.13.

²²⁵ "Kayıtlı Molla" veya devlet memuru din görevlisi anlayışı ilk zaman Çar Rusya'sı tarafından din aleyhine karşı siyasette kullanılmıştır. Amaç, Çar tarafından belirlenen mollaların dindar bölgeleri kontrol altına alması idi. Bkz. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayları, İstanbul, 1975, s.139.

²²⁶ H.A. Quliyev, *Azerbaycan Halk Adetleri (Toy ve Defin Merasimleri)*, Elm Neşriyat, Bakü 1972, s.22.

²²⁷ Musa Guluzade, "Sovyet Modeli İslâm Karşıtlığı", *Altınoluk Dergisi*, Mayıs 1998, Sy. 147, s 47.

sahtekârlığı, alkollüyü ve düzenbazlığı ile meşhur insanlar akla geliyor olmuştur. Bunların bilgisi ise sadece Kiril alfabesiyle yazılmış Fatıha, İhlas ve yasin sûrelerinin ezberinden ibaretti. Böyle yarı cahil mollalar bugün bazen en yüce hakikatin sadece kendilerine malum olduğunu ileri sürerek, onu bütün millete baskıyla kabul ettirme ve insanların kaderine yön verme davasına kalkışmaktadırlar.²²⁸ Halk dini bilgilerini ne bir medrese ne de düzenli bir ilmi bilgiye sahibi olmayan mollalardan öğrenmişleridir.

Bağımsızlığın ilk dönemlerin din işleri (cenaze merasimler ve bayramlar) söylediğimiz gibi dini bilgisi yeterli olmayan mollalar tarafından yönetilirdi.²²⁹ Hatta DKİDK savadsız (bilgisiz) mollaların faaliyetlerine engel olmak için 2002’de bölgelerdeki imam ve mollaları bir heyet karşısında sınava tabi tutarak yeterlilik belgesi verme düşüncesini önermiştir. Ancak şimdi bilgisiz mollalara karşılamak pek de fazla olmamakla birlikte ülkenin değişik medrese ve ilahiyat üniversitelerinde yetişen genç elemanlar halkı yalan, hurafe ve ilmi dayanağı olmayan bilgilerle dolu İslam din eğitimine engel olunmuştur. Bir zamanlar ülkede kol gezen Sovyet eğitilmiş mollaların yerini ilmi bilgiye sahip genç elemanlar üstlenmiş durumdadır.

4.3.6. Müezzin

Müezzinler ilk zamanlardan itibaren cami eksenli bir görev olduğundan İslam dünyası bu müesseseye çok önem vermiştir. Müezzinlik müessesenin İslami bir terim olması, namaz ibadetinin farz kılınmasından sonra ezanın İslami imgesi olmasıyla başlamıştır. İslam tarihinde ilk müezzin hicrî birinci yılda Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen “peygamber müezzini” Bilal Habeşi hazretleri olmuştur. Bundan başka Ümmü Mektüm ve zaman zaman başka sahabilerde Rasûlullah’a müezzinlik yapmışlardır. Bu tarihten sonra müezzinler tüm camilerde imam yardımcısı konumunda din görevlisi gibi muamele görmüştür.²³⁰ Müezzinler, namaz vaktinin geldiğini bildiren

---

²²⁸ İslam Kerimov, *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde*, (Çev; Komisyon), Ankara 1997, s. 41-52.

²²⁹ Tahir Faradov, “Dini Düşüncenin Hüsusiyetleri ve Müasir Merhelede Azerbaycan Ehalisinin Davranışı” *Dirçeliş-XXI ESR*, No.50, 2002, s.110.

²³⁰ Fatma Tombak, “20. Yüzyıl Sovyet Rusyası’nda Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies Volume*, 3/2, 2011, s.362.

ezanı, yüksek sesle okuyarak cemaati toplar, imamın mihraba geçmesiyle namazın başladığını belirtmek üzere kaamet ezanını okur. Din hizmetlerinin temelini cami ve cami görevlisi yani imam-hatip ve müezzin kayyım teşkil etmektedir.²³¹

Müezzin ve müezzinlik, cami ve cami hizmet eksenli olduğundan bu anlam neticesinde kutsiyet kazanmıştır. Çünkü onlar ibadet ve topluma hizmet gibi ulvi gayelerin en temel fonksiyonunu icra etmektedirler. Hz. Peygamberimiz bu nedenle müezzinleri yaptıkları iş gereği onları överek göklere çıkarmıştır.

Doğal olarak İslam'ın Azerbaycan'a yayılmasına müteakip ülkenin değişik şehir ve kasabalarında insanların beraber toplu halde ibadet etmeleri için camiler yapılmıştır. Cami görevlerini ilk dönemde olduğu gibi bu yıllarda da imam ve müezzinler üstlenmişlerdir. Bu mihval Azerbaycan'da Çarlık Rusya'sı ve Sovyet Rusya'sına kadar bozulmadan ilk dönem düzeni üzere devam etmiştir.

Azerbaycan'da müezzinlik müessesesi ilk darbeyi Çar Rusya'sı dönemde alarak ruhani sınıfla birlikte alta-üst olmuştur. İlk dönem inanç ve ibadet konularına anlayışla yaklaşımlar, Ruslaştırma veya Hıristiyanlaştırma siyasetiyle son bulmuştur. Camilerin yıkılması ve kiliseye çevrilmesi sonucunda imam ve müezzin kadrolarında hayli zarar görmüştür.

Sovyet Rusya'sıyla müezzinlik müessesesi tamamen yok olmasa bile artık bu kelime kullanılmadı. Camilerdeki imamlara müezzinler değil de atık imam yardımcısı ismi atında belli şahıslar bu görevi üstlenir oldu. Yeni düzenlemeler sonucunda camiler kapatılmış, din görevlileri imam-müezzinler görev ve yetkililiklerini kaybetmişlerdi. Yönetim tarafından ihtiyaç duyulan din görevlilerini Buhara'da bulunan "Mir-Arap Medresesinde" yetiştirilmek üzere görndeilmiştir.²³² Söz de din görevlisi yetiştiren Medrese ne İslam hukukuna vâkıf "kadı ve müftüler", ne de dini en ince noktalarına

---

²³¹ Ahmet Onay, "Cami Eksenli Din Hizmetleri", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2006, c. 4, Sy, 12, s.150.

²³² 19 Nisan 1945 yılında "Dini İşler Şurası" Din görevlileri yetiştirmek maksadı ile Buhara'da Mir-Arap medresesini kurdular. Medresenin açılma sebebi " yeni görüşlü modern dindar" görevlileri yetiştirerek halkın ihtiyacını temin etmektir. Buradan mezun olan din adamlarının birçoğu sonunda Sovyetler Birliği'ndeki resmî camilerde imam-hatip olarak görev almışlardır. Bkz. *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, "İslam", c. IV, s.543; H. Albayrak, a.g.e., s.134; Erşahin, a.g.e., s.143; Akıner, a.g.e., s.37.

kadar bilecek “ulema” sınıfı yetiştirecek kapasitede değildi. Yazarlar burada verilen eğitim sonrası, Kur’an-ı yüzünden okuyabilecek “sıradan hatipler” ve müminleri camiye çağırmaya kabiliyetli “müezzinler” yetiştirilmiştir derler.²³³ Bunu üzülenek bildirelim ki burada yetiştiğini söylediğimiz “müezzinlerin” hiç biri bu devlette kayıtlı memur olarak üstlenmemişlerdir. Bu söylentiler maalesef sözde geçerli laflar olmuştur. Unutmayalım ki Sovyetler döneminde tüm dini faaliyetlerle beraber açıktan ezan okumakta yasaklanmıştır. Kayıtlı yani açık camilerde ibadetler kapalı ortamda gerçekleştirilmiştir.

Garbaçov 1985 yılında prestroyka ve glasnost siyaseti neticesiyle Azerbaycan’da Müslümanlar çok rahat olmamak şartıyla camilere gitmeye başladılar. Bu siyasi yaklaşım sonrası kapatılan camiler açıktan açığa hizmete açılmıştır. Bağımsızlıkla (1991) beraber din alanında geniş imtiyazların tanınması inanç ve ibadet serbestliğini gerekli kılmıştır. Camilerde beş vakit okunan ezanların başlamasıyla insanlar günlük namazlara katılma cesaretini göstermişlerdir.

Yıllardır ateist eğitimi ülkede yeterli sayıda din görevlisinin yetişmesine engel olmuştur. Gerekli din görevlilerini giderilmesi için KMİ’si kendi üzerine almıştır. Çünkü din hizmetlerle umumiyetle din eğitimi KMİ’si sorumlu kurumdu. Müessese başkanı, İslam din görevlisi ihtiyacının giderilmesi için ülkede medrese²³⁴ ve din eğitim kurumları açma yetkisi ve görevleri de üstlenmiştir. Bu amaçla 1989 yılında Bakü’de ilk defa erkekler medresesi KMİ’nin girişim ve denetiminde açıldı.²³⁵ Giderek ülkede İslam’a rağbetin atması ve birçok medreseyle beraber ilk İslam medresesi 1992 yılında Bakü İslam Üniversitesine (BIÜ) çevrildi.²³⁶ Bu tarihlerde ülkedeki tüm din işlerinde

---

²³³ Bennigsen- Quelguejay, a.g.e., s.236.

²³⁴ DKİDK 2002 yılında ülkede medreseleri kontrolü sonrası 30 medresenin 22 geçici olarak kapatmıştır. Medreselerin kapatılma sebebi, verdiği eğitim sisteminin Azerbaycan milli eğitim sistemine uygunsuzluğu ve öğretmenlerinin Azeri vatandaşı olmaması nedeni idi. Bkz. Yunusov, a.g.e., s.207.

²³⁵ B. Hasanov, a.g.t., s.193

²³⁶ Üniversitede Şeriat ve İslamşünaslık diye iki bölüm bulunmaktadır. Üniversitede öğretmen kadrosu yerli öğretmenlerden oluşuyor. Şeriat bölümünde kiraat, Şia ve Sünni Fıkıhı, Akaid, Hadis, tefsir, İslam Tarihi, İslam Ahlâki, Ahkâm Ayetleri, Sarf, Nahiv, Arapça Pratik, Farsça, İngilizce, Azerbaycan dili, Azerbaycan Tarihi, Mantık ve Pedagoji fenleri tedris olunmaktadır. İslamşünaslık bölümünde ise bu fenlerle beraber psikoloji, edebiyat, İslam medeniyeti tarihi, felsefe, hukuk gibi fenler okutulmaktadır.

sorumlu KMİ'si olduğu için üniversitenin tüm ihtiyacı KMİ'si tarafından karşılanırdı. İlerleyen yıllarda ülkede yeni ilahiyat üniversitelerle beraber çok sayıda medreseler insanların manevi ihtiyaçlarını karşılamak için faaliyete başlamıştır.²³⁷ Yukarıda haklarında bahsettiğimiz ister medreseler isterse ilahiyat üniversiteleri olsun hepsinin kurulma ve açılma sebepleri Azerbaycan'da din adamı ihtiyacını karşılamaktı. Özellikle açılan yeni dini müesseselere imam, müezzin ve ahund ihtiyacı bu yerlerden karşılanmaktadır.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de camilerde müezzinlik ihtiyacını/görevini varsa imam yardımcıları yoksa uzun zaman bu işi yapan yetenekli biri bu görevi üstlenmektedir. KMİ'si genellikle camilere imam atamakla yetkili kurumdur. Resmi olarak bir müezzinin bir camiye bu göreve atanması söz konusu değildir. Tahminimizce bu işin bu şekilde olması Sovyetler döneminden kalan bir alışkanlık olabilmekle beraber, din görevlilerinin maddi gider sıkıntısından kaynaklı olabilir. Çünkü Sovyet döneminde açık camilerde tek resmi görevli imamlardı.

Gördüğümüz ve müşahede ettiğimiz kadarıyla Azerbaycan'da müezzinlik vazifesi, ya imam yardımcıları dediğimiz kişiler ya da imamın, sen yap dediği bu işe ehli olan kişiler tarafından yapılmaktadır. Azerbaycan'da müezzinlerin görevleri, insanları günlük ve Cuma namazların da ezan ve kamet okumakla beraber, cenaze namazlarında ve kurban bayramlarında Kur'an-ı Kerim okumaktı. Cenaze namazlarında Kur'an okumak veya bayramlarda dua okumak onun zorunlu mesleği değildir. Çünkü müezzinler halk arasında molla olarak tanındıkları için isteyen ve ondan sen oku ricasında bulunanları törenlerine katılırlar.

Sonuç olarak Azerbaycan'da din görevlileri Sünni ve Şii olmak üzere aralarında benzerlik ve farklılık hiyerarşisi söz konusudur. Sünni ruhanileri/din görevlileri müftü, efendi, imam ve müezzin. Şii ruhanileri Ayetullah, müçtehit, şeyhülislam, ahund, vaiz, rövzehan, mükebbir ve müezzin adlarıyla hitap etmekle beraber aralarına birkaç görev

---

Bundan başka ülkede din görevlisine duyulan ihtiyacı Zakatala İlahiyat Fakültesi karşılamaktadır. 1998 yılından kurulan Zakatala İlahiyat Fakültesi 2010 yılında Devlet kaydından geçmiştir.

²³⁷ 2001 yılında kuzey ve güney olmak üzere Azerbaycan'da toplam 30 medrese vardı. Bkz. Yunusov, a.g.e.,s .207.

farklılığı mevcuttur.²³⁸ Şeyhülislamdan sonra din alanında görüş ve fetva veren geniş çevreye sahip din görevlisi idi.²³⁹ Müçtehidî han veya herhangi bir devlet kurumu tayin etmez halk kendi arasında bu rütbeye hak kazanana bu ismi yakıştırmıştır.

---

²³⁸ Ehedov, *Azerbaycan'da Din.*, s.49.

²³⁹ A. Halilov, *İslam Kısa Malumat Kitabı*, Bakü 1989, s. 90-91; Ehedov, *Azerbaycan'da Din.*, s.49.

II. BÖLÜM.

ZAKATALA VE BALAKEN BÖLGESİNDE YAZ KUR'AN KURSLARI İLE İLGİLİ BULGU VE YORUMLAR

I. KURSA KATILAN ÖĞRENCİLER HAKKINDA GENEL BİLGİ

1. Yaz Kursları Hakkında Genel Bilgi

Bağımsızlığın ilk yıllarında İslam din eğitimi adına yapılan cami ve medrese eğitimleri belirli bir plan ve program çerçevesi için de yapılmazdı. Yurt dışından gelen hocalar kendi memleketlerinde ve okudukları okullarda edindikleri mesleki tecrübelerle Azerbaycan gencini eğitmeye çalıştılar. İlk zamanlar camilerde toplu halde verilen derslerde, eğitim-öğretim kurallarına pekte dikkat edilmezdi. Çünkü bu dönemde din öğretmenlerinin tek bir amaçları vardı insanlar hızlı bir şekilde Kur'an-ı Kerim'i okumayı ve ibadet için gerekli dini bilgileri öğrenmeleri için çaba göstermişler. O dönemde yasal kanunlar cami eğitimi hakkında kesin hükümler beyan etmemişdir. Bu nedenle görevlisi olmayan eski ve yeni inşa edilen tüm camilerde gayri resmi Kur'an-ı Kerim kursları açmak mümkündü.

Bu karşılıkların ve düzensizliklerin giderilmesi için devlet komitesi bünyesindeki yetkililer 2001 yılından itibaren kendisine başvuruda bulunan dini icmaları devlet tescili vermeye başlamıştır. Daha sonra ruhsat almış olan bu dini icmalara, dini tebliğin doğru ve belirli program doğrultusunda yapılması maksadıyla 23.04.2010 yılında “*Mukaddes Kitapların Öğrenilmesi*” başlığı altında çıkarılan yeni kanunları tebliğ etmiştir. Bu kanunla, açılacak olan kursların hizmet yetkileri, sınırlılıkları ve çalışma şartları belirtilmiştir.²⁴⁰

Kursların açılması hakkında talimatlar tasdik edilerek DKİDK'nin bölgedeki temsilcilerine ve yerel valiliğin kontrolünde görev yapan dini heyet ve kurumlara

---

²⁴⁰“Mukaddes Kitapları Öğrenme Kurslarının Faaliyetine Nezaret”, *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Mayıs-Haziran 2010, s.52-54.

dağıtılmıştır.²⁴¹ Aynı zamanda kurslarda tahsil ve talimde mezhepçiliğe, tarikatçılığa ve fanatizme meyletmeden eğitim verilmesi gerekliliği üzerinde titizlikle durulmuştur. Çünkü 1996 yılında imzalanmış olan İnsan hakları Uluslararası Paktın'ın 20. maddesinde “Dinler Arası Nefret Uyandırıcı Tebliğat” yasaklanmıştır.²⁴² Komitenin belirlediği kanuni uygulamaya uymayan, kanunu bozmaya çalışan ve dinler arası tahribat yaratan kurum ve icmalar devlete karşı çıkmış oldukları için faaliyetleri durdurulur.

Dini İnanç Özgürlüğü çerçevesinde düzenlenen anayasanın “Mukaddes Kitapları öğrenme” ve “dini tedaris müesseseleri” ile ilgili 6. 7. 8. 9. ve 10. maddelerinde esasen yaygın din eğitiminin temel dayanakları belirlenmiştir.²⁴³ Maddeleri incelediğimizde Azerbaycan'da Kur'an ve Mukaddes Kitapların öğrenilmesine yönelik üç türlü kursun olduğunu görürüz.

Kursların sınıflandırılması şöyledir:

1. Okul nezdinde açılan kurslar: Yatılı olmayan ve belli bir süreye bağlı olarak faaliyette bulunan kurslardır.²⁴⁴ Bu kurslarda sadece Mukaddes Kitaplar (Kur'an-ı Kerim, Tevrat ve İncil) öğretilir. Okutulan mukaddes kitaplardaki dini ve itikadı bilginin aktarımı söz konu değildir. Bu tarz kurslarda ağırlıklı olarak Mukaddes kitapların yüzünden okutulması öğretilmektedir. Ancak son zamanlarda buna benzer kurslar eğitim-öğretim açısından pek de yaygın değildir.

2. Yatılı Kur'an Kursları: Genellikle Azerbaycan'da yaygın ve örgün İslam eğitim kuruluşları Kafkas Müslümanları İdaresi'ne bağlı ve onun denetiminde kurulmaktadır. Çünkü dini icmalar dinin kurumun belirttiği kanunlara ve esasnamelere uygun olarak gençlere ve yetişkinlere yönelik din eğitim-öğretim kurumları açmanın yanında çeşitli yöntemlerle öğretim faaliyetinde bulunmak yetkisine sahiptirler.²⁴⁵ Kanuni yetkiye

---

²⁴¹ Mehman Mahmudov, *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dini Gelişim*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004, s.62.

²⁴² Dini Kurumlar İşleri Üzerine Devlet Komitesinin Bülteni, Bakü 2003, Sy, 7, s.22.

²⁴³ Devlet ve Din İctima Fikir Dergisi, Mayıs-Haziran 2010, s.52-54.

²⁴⁴ Devlet ve Din İctima Fikir Dergisi, Mayıs-Haziran 2010, s.53.

²⁴⁵ *KMİ. Nizamnamesi*, Madde 3, s.3.

dayanarak KMİ'si kendi nezdinde birçok medrese ve Kur'an kurslarının açılmasını sağlamıştır. 2001 yılında Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nden onay alan bu medreseler; Abbasiye Medresesi, Hosrov Medresesi, Şeki Hafızlık Medresesi, Aliabad İslam medresesi ve Bakü Şebnem İslam Medreseleridir. Ancak günümüzde sadece Şeki (Erkek) Hafızlık Medresesi, Aliabad (Erkek) İslam Medresesi ve Bakü Şebnem (Kız) İslam Medresesi faaliyetlerine devam etmektedir.²⁴⁶

Okulların tatile çıkmasıyla bu medreseler DKİDK'nin belirlediği yasal şartlara uygun bir şekilde yaz Kur'an kursları düzenleyerek genç ve yaşlıların Kur'an öğrenmelerine ve dini bilgiler edinmelerine yardımcı olmaktadır. Yani yaygın eğitime birebir destek sağlayarak bu görevde aktif faaliyette bulunmaktadır. Yaz eğitim programları düzenleme konusunda serbest olan bu kurumlar ilk yıllarda bir kere kurs düzenlerlerken, 2010 senesinden itibaren bazıları gençlerin Kur'an-ı tanınmaları ve Kur'an'la tanışmaları için kurs sayısını ikiye çıkarmışlardır. Amaç daha fazla gencin Kur'an ile tanıştırmaktır.

3. *Yaz Kur'an Kursları:* Yatılı olmayıp DKİDK'nin tüm yasal şartlarına uyarak ruhsat alan şehir, mahalle, köy ve kasabalardaki cami ve dini icmalar tarafında gençlerin dini konuda bilgilenebilmesi için açılan yaz Kur'an kurslarıdır. Bu yaz kursları Haziran'ın 5'de başlayıp Eylül ayının ortalarına kadar devam eder. Yasal hukuki kanuna uyan tüm dini kurum ve dini icmalar dini tedris müessesesi açma hakkına sahiptirler.²⁴⁷

Yaz aylarında cami, Kur'an kursları ve belirlenen diğer mekânlarda açılan bu kurslar iki ay sürmesine rağmen, duruma göre kısa veya uzunda sürebilmektedir. Zakatala ve Balaken şehirlerinin bazı köy ve kasabalarında Kur'an eğitiminin camilerde yıl boyunca isteğe bağlı olarak devam ettiği yerler de vardır. Kur'an kurslarının temel amacı; nitelikleri uygun olan kişilere Kur'an-ı usulüne uygun okumayı öğretmek, onu tanıtır ve sevdirmek ve çocukların temel dini bilgileri öğrenmelerinde yardımcı olmaktır. Kur'an kurslarının sadece dini bilgi aktarmakla kalmadığını aynı zamanda toplumun milli, manevi ve kültürel değerleri sahiplenmesinde yardımcı olduğunu inkâr edemeyiz.

---

²⁴⁶ <http://www.mediaforum.az/islam/>. 23.08.2012.

²⁴⁷ ACDİÖHK, Bakü 2009, Madde 7-10, s. 8-10.

Çünkü her Müslüman “*vatan sevgisinin imandan*” olduğunu çok iyi bilmek durumundadır.

İlk zamanlar, ekonomik sıkıntı ve tecrübesizlik ile birlikte faaliyette olan yaz Kur’an kurslarındaki eğitim-öğretim şekli uzun süre hiç değişime ve gelişime uğramadan devam etmiştir. Ancak son dönemde ekonomik ve yasal gelişmelerin sağladığı destek sayesinde Azerbaycan’da faaliyet gösteren bazı dini teşkilatların destek ve önerileri doğrultusunda, 2009 yılından itibaren yaz Kur’an kurslarının yeniden yapılandırılması çalışılmalarına girişildi. Bu tarihten sonra yaz Kur’an eğitimine yönelik yeni gelişmeler yaşandı. Bu gelişmelerin başında yaz kurslarında okutulacak kitapların Azerice basılmış olması ve Kur’an eğitimcilerle el kitapların sağlanması gelir. Aynı zamanda yaz Kur’an kursları’na devam eden öğrencilerin eğitim ihtiyaçları göz önünde bulundurularak eğitim-öğretim kalitesini artırmak için yeni eğitim-öğretim araç gereçler kısmen temin edilmiştir.

Azerbaycan’da düzenlenen yaz Kur’an kurslarında, Türkiye’deki yaz Kur’an kurslarından farklı olarak, kurs bittikten soran öğrencilere kur düzeylerini gösteren herhangi bir belge verilmemektedir.²⁴⁸

Camilerdeki öğrenciler sadece eğitimcinin defterine kaydedilir. Kurslara devam mecburiyeti yoktur. Bir diğer husus sınıflarda öğrencilerin bilgi düzeylerini belirleyen “Kur” sistemine benzer bir uygulamada mevcut değildir. Farklı olarak sadece bazı kasabalarda öğrencilerin kendi istek ve arzuları ile okul zamanında da camide açılan Kur’an-ı Kerim derslerine katılabilmekteler. Bu tamamen imam ve öğrencinin kendi gönüllü talep ve istekleri doğrultusunda gerçekleşen bir faaliyettir.

---

²⁴⁸ Ancak 2010 yılından itibaren Aliabat İslam Medresesinin de yaz Kur’an kursuna katılan öğrencilere kursa katıldığına ve bitirdiğine dair belge verilmektedir. Verilen belgeler herhangi bir hukuki işlem özelliği taşımamaktadır. Diğer camilerde yaz kursuna katılan öğrencilere kursu bitirdiğinde herhangi bir belge verilmemektedir.

2. Ankete Katılanların Kişisel Bilgileri

2.1. Ankete Katılanların Yaşı

Tablo 1: Kursa Katılanların Yaş Durumu.

Değişken	Yaş	Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Yaş	14-15	533	59,4	59,4
	16-17	364	40,6	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 1’deki verilerden anladığımızı göre ankete katılanların yüzde 59,4’ü 14’15 yaş grubundakilerden, yüzde 40,6’sı ise 16-17 yaş grubundaki bireylerden oluşmaktadır.

Anket uygulamamızda yaş sınırını 14’ten başlatmamızın başlıca nedeni Azerbaycan’da yaz kursu ve yaygın İslam veya diğer (Hıristiyan vb.) dinlerin eğitim-öğretim faaliyetlerine yasal olarak 14 yaşında izin verilmesidir. Ergenlik dönemine tekâbül eden bu yaş grubunda soyut düşünme kabiliyeti gelişmeye başlar, çevresindeki olayları tahkik etme kabiliyeti gelişir, her şeyin hakikatini anlama ve üst seviyede genellemeler yapma becerisi meydana gelir.²⁴⁹ Ergenlerde bu gelişimlerin yaşanması onun tabiatüstü, metafizik konuları ve kuramsal düşünme yeterliliğini geliştirmiştir.²⁵⁰ Bu sırada metafizik konulara meraklı ergen çocukluk dönemindeki din düşüncesini şuurlu bir dini inanç haline gelmektedir.²⁵¹ Dini değişme ve gelişme açısından görülen değişiklikler üç önemli noktada ağırlık kazanmaktadır: a) Soyut düşünme yeteneği gelişmiştir. b) Dini konularda kararsızlık ve şüphe hâkimdir. c) Vicdan gelişimi hızlıdır.²⁵² Bu nedenlerle ergenlik dönemi gencin dini konulara eleştirel yaklaştığı bir çağdır.²⁵³

²⁴⁹ Nacı Kula, “Gençlik Döneminde Kimlik ve Din”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu, Ankara 2002, s.37.

²⁵⁰ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, Dem yay, İstanbul 2007, s.48.

²⁵¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDV Yay, Ankara 2003, s.267.

²⁵² Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, II. Baskı, Samsun, 2000, s.170.

²⁵³ M. Selçuk, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, s.335.

Bu köklü gelişim ve değişim özelliklerinden hareketle ergen öğrencilerin dini şuurlarının uyanması ve zihinsel gelişmelerine bağlı olarak ruh yapılarındaki duygusal gelişim dikkate alındığından kurs öğreticilerinin anlatacakları “Allah, melek ve birçok Metafizik ağırlıklı konuları kolay anlayabilecekleri düşüncesiyle yaz Kur’an kurslarına katılan öğrencilerin yaş sınırı 14 olarak belirlenmiştir. Artık bu yaşlardan itibaren birey büyükler gibi bir din anlayışı geliştirir, inanacağı şeylere kendisi karar verir ve bireyin dini düşüncesi şekillenmeye başlar. Dolayısıyla bu yaş dini uyanış ve gelişim” yaşları olarak da nitelendirilmektedir.²⁵⁴

Kuzey bölgesinde yaz Kur’an kurslarına ilk olarak lise 1’den itibaren katılmaya başlayan öğrencileri, son olarak kayda değer oranda lise son sınıflar (16-17yaş) takip etmektedir. Lise sonların lise 1 ve lise 2’lere göre yaz kurslarına katılımlarının azlığının başlıca nedeninin üniversiteye hazırlanmaları olabileceği düşüncesindeyiz. Sözü ettiğimiz kanuni yaş sınırlaması mevcut olmakla birlikte gözlemlediğimiz birçok yaz Kur’an kursunda 14 yaş öncesi öğrencilerin dini bilgiler edinmek, namaz kılmayı öğrenmek ve camiye giden arkadaşlarına eşlik etmek için onlarla beraber kurstaki derslere katıldıkları tespit edilmiştir. Bu ve benzeri nedenlerle Cuma namazı, bayram namazı ve beş vakit günlük namazlarda 14 yaşından küçük çocukları camilerde görmemiz mümkündür. Yaş sınırı uygulaması nedeniyle 14 yaşından küçük çocukların cami ve icmalar tarafından düzenlen yaz Kur’an kurslarından geri çevrilmesi gibi olumsuz olaylar şu ana kadar vuku bulmamıştır. Böylece 14 yaşından küçük çocuklar da camilerde düzenlenen yaz Kur’an kurslarındaki derslere ve diğer aktivitelere rahat bir şekilde katılabilmektedirler. Bununla beraber yaz Kur’an kurslarına katılım yaş sınırının aşağı yaşlara çekilmesi hatta kalkması gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü yıllar önce Sovyet yöneticileri Azeri halkı üzerinde manevi baskı uygulayarak genç ve çocukların camilere gitmelerini ve camilerde düzenlenen törenlere katılmalarını engelleyerek onları milli-manevi değerlerinden yoksun bırakmışlardır. Günümüzde bu tür olay ve olguların insanların kalplerinde ve duygularında ağır yaralar bırakmaması adına, bağımsız Azerbaycan devleti Sovyet döneminde yaşananların tekrarlanmasına müsaade etmemeli

---

²⁵⁴ Hökekleli, a.g.e., s.268.

ve var olan sorunların çözülmesi namına din ve vicdan özgürlüğü yasası bağlamında yeni çözümler üretilmelidir. Bir Avrupa Birliği devleti üyesi olan Azerbaycan devleti, kendi halkına demoktarik şartlara uygun olarak “İnsan hakları, Din ve Vican Öğürlüğünü” hakkını tanır.

Her alanda olduğu gibi dini yaşam ve seçimde laik ve demokratik olan Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşının din eğitiminde de çözümler üretmiştir. Dini eğitime engeller konulması vatandaşı yasal olmayan kuruluşlara yönelerek dini eğitimini veya dini bilgi edinme ihtiyacını buralardan gidermeye sevketmektedir. Bu da zamanla fanatik ve siyasi amaçlar güden dindarların yetişmesine zemin hazırlamaktır.

Cami ve hücrelerdeki yaz kurslarına her yaştaki öğrencilerin katılabildiği için bazen yaş farklılığından dolayı anlatılacak konularda ufak tefek sorunlar yaşanmaktadır. Bununla beraber 14 yaş altı çocukların katılması bazı dezavantajlar rağmen birçok avantajlar da sağlamaktadır. En önemlisi çocuklar küçük yaştan sorumluluk duygusunu kazanarak çevreye, insanlara, vatanına ve ülkesine faydalı olmayı; milli-manevi değerlerle tanışıp bu değerleri sahiplenmeyi öğrenmektedir. Özellikle günümüzde gerçek İslami değerler yaz Kur’an kurslarında öğretilmektedir. Çünkü yaz Kur’an kurslarında icma ve cami yöneticileri tarafından eğitim-öğretim için düzenlenen kursların plan, proje ve derslikleri DİKDK’nin kontörlünden geçmekle kurslar KMİ’nin denetiminde faaliyetlerini sürdürmektedirler.

2.2. Ankete Katılanların Doğum Yeri

Tablo 2. Ankete katılanların doğum yeri

Değişken	Doğum Yeri	Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Doğum Yeriniz	Köy	547	61,0	61,0
	Şehir	350	39,0	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 2’de; ankete katılanların “Doğum yeriniz” sorusuna verdikleri cevap doğrultusunda deneklerin yüzde 61’nin köy, yüzde 39’unun şehirde yaşadığı görülmektedir. Köy oranının fazla olmasının başlıca nedeni olarak, Zakatala şehrinin iki kasaba ve 59 köyden²⁵⁵, Balaken şehrinin ise 56 köyden²⁵⁶ olmalarını gösterebiliriz. Aynı zamanda 39’unun şehirde doğduğunu söylemesine rağmen bunların da çoğunluğunun köylerde yeterli tıbbi desteğin olmaması nedeniyle şehirde doğumları gerçekleşen çocuklar olduğunu düşünüyoruz. Nitekim kuzey bölgesinde köylerin çokluğu nedeniyle köy halkının oranı şehir halkına kıyasla daha fazladır.

2.3. Ankete Katılanların Cinsiyeti

Tablo 3. Ankete Katılanların Cinsiyeti

Değişken	Cinsiyet	Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Cinsiyet	Kız	199	22,2	22,2
	Erkek	698	77,8	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 3’te; görüldüğü gibi ankete katılan 879 öğrencinin yüzde 22,2’si kız, yüzde 77,8’i de erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla homojen bir dağılımın varlığından söz edilemez. Aynı zamanda tablo 3’te görüldüğü gibi kız öğrencilerin sayısı

²⁵⁵ Heşim İsmayilov, *Zaqatala*, Ağrıdağ Neşir, Bakü 1997, s.7.

²⁵⁶ B. E. Budaqov, “*Balaken rayonu*” Azərbaycan Sovyet Ensiklopediyası, Devlet Neşir., Bakü 1976, c. I, s.579.

erkek öğrencilerin sayısına göre çok azdır. 2008 yılında Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Azerbaycan'da kadın ve erkek nüfusu üzerinde yaptığı sayımda toplumda kadınların oranının %50,7, erkeklerin oranı ise %49,3 olduğu tespit edilmiştir.²⁵⁷ Bu oranın en başlıca nedenleri ülkede yıllarca devam eden Karabağ savaşı ve insanların ekonomik sıkıntılarını gidermek için Rusya ve değişik ülkelere ettiği göçler zikredilmektedir. Ancak 2010-2012 yıllarında aynı durumun geçerli olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre; günümüzde erkek oranı yüzde 49,6, kadın (kız) oranı ise yüzde 50,4'tür.²⁵⁸

Araştırmamızda esas mercii oluşturulan Zakatala ve Balaken bölgelerinde ki yaz Kur'an kurslarında ankete katılma oranında cinsiyete göre farklılıklar gözlenmekle birlikte her iki cinsiyetle de ankete katılma konusunda çekingen davrananlar olmuştur. Bu gibi sorunları aşmaya yönelik olarak yazılı ve sözlü bir şekilde "ankete katılanların bu anket sebebiyle devlet organlarıyla herhangi bir sorun yaşamayacaklarını" bildirmemize rağmen kız öğrencilerde katılım konusunda çekingenlikle karşılaşılmıştır. Özellikle kız öğrenciler arasında fişlenme endişe ve korkusu kız öğrencilerin anket uygulamamıza yaklaşmalarını büyük ölçüde engellemiştir. Kız öğrencilerin uygulanan ankete katılmamaları veya katılmamalarını tetikleyen duygunun yıllar önce Sovyet gizli polisinin İslam aleyhine uyguladığı baskılardan kaynakladığı kanaatindeyiz. Aynı zamanda Azerbaycan toplumunda kadın merkezli "mahremiyet" duygusu halk tarafında çok titizlikle takip edilen konulardan biridir.

3. Ankete Katılanların Ebeveynlerinin Sosyal Durumu

Araştırmamızda öğrencilerin ailelerinin sosyal durumunun yaz Kur'an kurslarına katılımlarında etkisi olup olmadığını tespit etmenin, daha doğru ve daha gerçekçi yorumlar yapmamıza yardımcı olacağını düşünüyoruz. Bu nedenle öğrencilere "Ebeveynlerin tahsili, Ebeveynlerin İş, Ebeveynlerin Dini sorumluluğu ve Ebeveynlerin

---

²⁵⁷ http://www.azstat.org/statinfo/demographic/az/AP_/AZ_1.shtml, (12.12.2012).

²⁵⁸ http://www.azstat.org/statinfo/demographic/az/AP_/AZ_1.shtml, (12.12.2012).

Kursu takibi ” şeklinde sorularla ailenin sosyal durumunu tablolar halinde tespit etmeye çalıştık.

3.1. Ebeveynlerin Tahsili

Tablo 4. Ebeveynlerin Tahsili

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Ebeveynlerin Tahsili	Anne ve baba Üniversiteli	191	21,3	21,3
	Anne ve baba Liseli	447	49,8	71,1
	Baba Üniversite Anne liseli	170	19,0	90,1
	Anne Üniversite Baba lise	89	9,9	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 4’te; öğrencilerin yüzde 21,3’nün anne-babası Üniversite mezunu iken, yüze 49,8’inin anne babası lise mezunu, yüzde 19’unun babası üniversite annesi ise lise mezunu, yüzde 9,9’unun annesi üniversite babası ise lise mezunudur. Tabloda da görüldüğü gibi araştırmaya katılanların ebeveynlerinin en düşük eğitim düzeyinin lise olduğunu görürüz ki, araştırmamızda hiç öğrenim görmemiş kişilerin olmaması araştırmamızın güvenilirliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Çünkü ebeveynin tahsil durumundaki seviyenin düşüklüklüğü ya da yüksekliğinin öğrencinin tutum ve davranışlarına yansması kaçınılmazdır. Nitekim ortaya çıkan sonuçlara göre Kuzey bölgesinde yaz Kur’an kursuna katılan öğrencilerin ailelerinin eğitim düzeyinin orta ve orta üstü olduğu anlaşılmaktadır. Bu göstergeler bize Kuzey bölgesinde yaz Kur’an kurslarına gelen öğrencilerin, aralarında eğitim seviyesi fark olmayan ailelerin açılan kurslara çocuklarını gönderdikleri tezini kazandırıyor.

Sovyet idarecileri Azerbaycan toprakları üzerine hâkimiyet kurduktan hemen sonra ilk olarak eğitim alanına el atmış, ateizm ve komünizm faaliyetleri ile “Rus

adamı” yetiştirmek için açtıkları okullara gitmeyi herkes için zorunlu kılmışlardır. Bu nedenle diğer Sovyet esaretinde kalmış ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan’da da ortaokul ve lise terk bireylerle karşılaşmak pek de mümkün değil. Açılan okulların zorunlu olmasının diğer taraftan, Azerbaycan toplumunun bilgilenmesine ve ilmi derecesinin yükselmesine katkısının olduğu inkâr edilemez. Bununla birlikte bir taraftan Azerbaycan toplumu bilgilendiği ve geliştiği halde, diğer taraftan da kasti olarak gelecek nesiller milli-manevi değerlerden yoksun bırakılmıştır. Bu tahrip içerisinde en hayatisi, milli-manevi değerlerin de temeli olan din düşüncesinin ve inancın toplum bilincinden silinmemesidir. Çünkü Sovyet emperyalizmin de eğitim-öğretimde en esas amaç “dinsiz” ve “materyalist” bireyler yetiştirmektir. Bu nedenlerle Sovyet idaresinde lise bitirenlerin ateizm ve komünizm eğitiminden ne kadar etkilendiği hususu yeniden araştırılması ve incelenmesi gereken önemli konulardan biridir. Çünkü Sovyetler döneminde bu konularda yapılan araştırmaların çoğu yalan ve fiyaskolarla doludur. Özellikle yapılan araştırmalar hakikatleri yansıtmadığı gibi, sonuçlar her zaman Sovyet çıkarlarına göre yorumlanmıştır.

Sovyet istatistiklerinin gerçekliğinin tespiti ve Azerbaycan’da dini inanç seviyesini belirlemek için bağımsızlığın ilk yıllarında (1999) ateist tebliğatının yoğun olduğu başkent Bakı’da Beynelhalk Sosyoloji Araştırmalar Merkezi’nin desteği ile Dr. Tahir Faradov tarafından Sovyet rejimi döneminde eğitim almış insanlar üzerinde “Azerbaycan’da dini hayattaki gelişmeleri konu edinen” bir anket uygulaması yapılmıştır. Ankette Azerbaycan’da mevcut din mensuplarının da katıldığı araştırmada, deneklerin %63,4’ünün inançlı, bunların da %6,7’sinin çok dindar olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte %10,4’ü inançlılık ve inançsızlık konusunda tereddütlü olduklarını, %7,1’i inançsız, %8,6’sı da bu konuya ilgisiz olduklarını açıklamışlardır. Deneklerin sadece %3,8’i kendilerini katı ateist saymıştır.²⁵⁹ Çıkan sonuç bizlere bağımsızlığına yeni kavuşmuş Azerbaycan’da ateist eğitiminin sıcaklığının soğumamasına rağmen ister halk arasında, ister okullarda ve üniversitelerde komünist

---

²⁵⁹ Tair Faradov, “Religiosity in Post-Soviet Azerbaijan A Sociological Survey”, ISIM Newsletter 8/2001, www.isim.nl, s.28. 24.11.2012.

ateist eğitimin Azerbaycan toplumunda etkili olamadığı gerçeğini yansıtmaktadır. Durum, Garbacov döneminde “prestroyka (yeniden yapılanma/inkılabı yeniden kurma) ve glasnost (açıklık/aşıkılık)” faaliyetleri sayesinde Sovyetler dönemindeki dini baskıların kalkması ve birçok caminin hizmete açılmasından kaynaklanmaktadır.

Bu konuda bir diğer araştırmada da 2009 yılında Asef Gamberov tarafından Azerbaycan’ın Astara şehrinin Lovayın köyünde Sovyet döneminde eğitim almış bireyler üzerine yapılan sosyolojik bir araştırmadır. Bu araştırmada deneklere “Allah’a inanıyor musunuz?” sorusuna verilen cevaplar iddiamızı destekler mahiyettedir (**Tablo-10²⁶⁰**).

Tablo 5. Allah İnancı

Allah İnancı	Sayı	Yüzde
Allaha şüphesiz inanırım	128	94,1
İnanırım ama bazı şüphelerim var	7	5,1
Herkes inandığı için inanırım	1	0,7
Allaha inanmıyorum	-	-
Cevapsız	1	0,7
Toplam	137	100

Tablo 5’te; görüldüğü gibi, deneklerin lise mezunu olmalarına rağmen Sovyet dönemi ateizm derslerinden etkilenmeyerek Allaha şüphesiz inanma oranı %94,1’dir. Allah’a inanmakla beraber Sovyet rejimi etkisiyle bazı konularda şüpheleri olanların oranının %5,1 olması Sovyetlerin dinsizlik siyasetinin, denekleri Allah’a inanç konusunda etkileyemediğini göstermektedir. Deneklerin % 0,7’si ise bu soruyu boş bırakarak cevaplamıştır.

Anket verilerine baktığımızda Sovyet rejiminin din aleyhtarlığı politikasından Azerbaycan halkının “Allah’a inanmak” konusunda fazla etkilenmediğini görürüz. Ancak dini pratikler alanı için aynı şeyi söylememiz mümkün değildir. Sovyet rejiminin

---

²⁶⁰ Asaf Gamberov, Azerbaycan’ın Astara İline Bağlı Lovayın Köyünde Sosyal ve Dini Hayat, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009, s.59.

insanların dini patrikleri uygulamalarını engellemeyi başarmalarına rağmen düşünce/inanç alanında aynı başarıyı gösteremediklerini anket sonuçları ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak her iki tablodan yola çıkarak diye biliriz ki, Sovyet idarecileri tahsil hayatındaki reformlarla ve ateizm faaliyetleri ile Azerbaycan halkının manevi yapısını etkilemişler ama bozamamışlardır. Bu durumun, uygulanan siyasetinin aynılığı nedeniyle Azerbaycan'ın diğer şehirleri için de geçerli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Sovyet yönetiminin aynı kültüre ve milli adet-ananelere sahip olan insanlara, inançsız Rus adamı olmaları için aynı metotları uyguladığı tarihi bir gerçektir.

3.2. Ebeveynlerin İşi

Tablo 6: Ebeveynlerin İşi

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Ebeveynlerin İşi	Annem Çalışıyor, Babam Çalışıyor	179	20,0	20,0
	Annem ev hanımı, Babam çalışıyor	494	55,1	75,0
	Annem çalışıyor, Babam çalışmıyor	110	12,3	87,3
	Annem ev hanımı, Babam çalışmıyor	114	12,7	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 6'ya göre; Ebeveynlerinin İşi hakkındaki soruya ankete katılan öğrencilerin yüzde 20'sinin anne ve babasının çalıştığını, yüzde 55,1'i annesinin ev hanımı olup babasının çalıştığını, yüzde 12,3'ü annesinin çalıştığını babasının çalışmadığını, yüzde 12,7'si ise annesinin ev hanımı olduğunu babasının da çalışmadığını söylemiştir.

Kuzey bölgesi halkının iş hayatını incelediğimizde genel olarak tarım, ziraat ve hayvancılıkla uğraştıklarını görürüz. Sovyet müstemlekeçilerinden kurtulup bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'da ilk zamanlar, Sovyetlerin iş düzen sistemi

sebebiyle bağımsızlığını yeni elde eden diğer ülkelerde de olduğu gibi iş sıkıntısı yaşanmasının normal bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Bunun nedeni, Azerbaycan'da mevcut olan herhangi bir fabrikanın ham maddesinin diğer ülkelerden gelmesi ve bağımsızlıktan soran fabrikanın ham madde sıkıntısı sebebiyle durması ve aynı zamanda üretilen malarında yurt dışı pazarlarına çıkarılmamasıdır. Günümüzde ise bu sıkıntılar neredeyse en alt düzeylere düşürülmüştür.

Yapılan araştırmada ortaya çıkan sonuca göre annelerin ev hanımı, babaların ise işçi olarak çalıştığını görürüz. Annelerin ev hanımı olması onların herhangi bir işte çalışmaması anlamına gelmemelidir. Özellikle kuzey bölgesi tarım, ziraat ve bağcılığa uygunluğu sebebiyle herkesin tarlalarda ve bahçelerde bir uğraşısı olduğunu görürüz. Özellikle Zakatala ve Balaken bölgelerinde fındık ve ceviz tarlaları geniş alan kapladığı için insanların çoğu buradaki arazilerde çalışmaktadırlar. Öğrencilerle yaptığımız mülakatlarda aldığımız cevaplarda bu düşüncemizi destekler mahiyettedir. Deneklerin arasında kendi tarla ve arazilerinde çalıştıkları için bunu bir iş olarak görmeyenlerde vardır. Nitekim “işte çalışmak” denilince akla ilk gelen devletin resmi kurum ve kuruluşlarında görev almaktır. İnsanlar bu düşünceye iten sebep ile Sovyetler zamanında herkesin resmi bir kuruluştaki çalışma mecburiyetinde olmasıydı. Ancak babalarının devlette mi, değilse nerde çalıştıkları hakkındaki sorumuza öğrenciler babalarının memur veya serbest işçi (taş ustası, boyacı, tüccar, araba tamircisi ve şoför) olarak çalıştığını söylemişlerdir. Aynı zamanda bağımsızlıktan sonra ülkede işsizlere, anne ve babası çalışamayacak durumda olan şahıslara ve geçinecek kadar maddi gelire sahip olmayan bireylere Azerbaycan devleti “sosyal yardım” başlığı altında yardımda bulunmaktadır.

3.3. Ebeveynlerin Dini Sorumluluğu

Tablo 7. Ebeveynlerin Dini Sorumluluğu

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Ebeveynlerin Dini Sorumluluğu	Evet	391	43,6	43,6
	Hayır	286	31,9	75,5
	Ara Sıra kılıyor	125	13,9	89,4
	Yeni Başladı	95	10,6	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 7’de de görüldüğü gibi ankete katılan yaz Kur’an kursu öğrencilerinin “ebeveynlerini namaz kılıyor mu?” sorusuna yüzde 43,6’sı evet derken, yüzde 31,9’u hayır, yüzde 13,9’u ara sıra veya bazen, yüzde 10,6’sı’da yeni başladığı yönünde cevap vermişlerdir.

Kurslara katılan öğrencilerinin ebeveynlerinin yaş durumunu incelediğimizde doğumlarının Sovyetlerden bağımsızlığı yeni kavuşulan dönemlere denk geldiğini görürüz. Dolayısıyla, Yani bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan devletinin, yıllarca bozulmaya ve asimle edilmeye çalışılan milli-manevi değerlerin tedavisi için, “vicdan ve dini itikat serbestliği” hakkında kararlar olmasının insanların hür düşünmelerine ve dinlerini serbestce yaşamalarına katkısı olduğunu düşünüyoruz. Yani bu durum, insanlar dini hayatlarını diledikleri gibi dini hayatlarını yaşayabilmeleriyle ve dini vecibelerini diledikleri gibi ve yapabilme rahatlıklarıyla bağlantılıdır. Kısacası demokrat Azerbaycan devletinin din ve vicdan alanında milli şuuru kazandırma adına gerçekleştirdiği girişimlerin sonucudur.

Yıllarca Sovyet idarecileri tarafından gençlere yönelik olarak benimsenen “insanların camilerden uzak tutulması”, “namaz yaşlıların işidir ve yaşlanınca namazlarını kıların” ve “Allah bağışlar” gibi yaklaşım ve propagandalarla zihinleri doldurulan insanların bu düşünceleri aşmaları zor olmasına rağmen anket sonuçlarına göre başarılı olduğu görülebilmektedir. Unutulmamalıdır ki, Sovyet döneminin genç nesli günümüzün anne ve babalarıdır. Nitekim gençlik yaşlarında ibadetlere karşı gösterilen

ilgisizlik, evlenip anne baba olunca yavaş yavaş kaybolur ve kişide dini görevleri yerine getirme gayreti artar. Bunun sebebi daha ziyade çocuklarını iyi yetiştirmek, onlara iyi örnek olmak arzusudur.²⁶¹ Aynı zamanda bağımsızlığın ilk yıllarında ülkedeki dindarlık düzeyini belirlemek için yapılan bir araştırma bizim düşünce ve anket sonuçlarımızın destekler mahiyettedir.²⁶²

Çocuğun dini tavırlarının oluşmasında ilk etken güç diğer kurumlardan önce aileden gelmektedir. Buna göre aile içerisinde çocuk, dine karşı bakış ve düşüncelerini şekillendirirken annesinden, babasından, her ikisinden yahut diğer büyüklerinden etkilenmektedir.²⁶³ Çocuk bunlardan aldıklarını kendi tecrübeleri, kabiliyetleri ve kişisel özellikleri ölçüsünde işleyerek kendine özgü bir din anlayışı geliştirmeye çalışır.²⁶⁴ Buradan hareketle denilebilir ki aile, çocuğun dindar ya da dine karşı olmasında ilk sorumluluğu üzerinde taşımaktadır.

Her ne kadar çocuktaki din etkileşimini tetikleyen sebebin ilki aile fertleri olsada, çocuğun da dini bilgi ve beceri konularında aile fertlerini etkilediği kanaatindeyiz. Çünkü ankete katılan öğrenciler “kursta öğrendiğiniz bilgileri kimlerle paylaşırsınız” sorusuna karşılık evdeki büyükleriyle (anne, baba, dede, nine) paylaştıklarını ifade etmişlerdir. Buradan hareketle, anketimizdeki “bazen kılıyor” ve “yeni başladı” seçeneklerini işaretleyen öğrencilerin ebeveynlerinin namaza başlamalarında etkileri olduğunu düşünüyoruz. Aynı zamanda ebeveynlerin “ara sıra” namazlara katılmaları ve “yeni başlamaları” satırlarının yüzdeliğinin az olması bir hayal kırıklığı olarak görülmemelidir. Tam tersine, Azerbaycan halkının Sovyet döneminde din alanında yapılan tüm zorluklara ve sınırlamalara rağmen bağımsızlıktan sonra milli değerlere

---

²⁶¹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yay., İstanbul 2003, s.175.

²⁶² Araştırmada elde edilen verilere göre, katılımcıların anket sonucuna %53,1’si öncelerde, şimdi de dindar olduğunu, %12,7’si hiçbir vakit dine inanmadıklarını ve şimdide inanmıyoruz, %33,7’si (bağımsızlıktan sonra) dindarlıklarının artışında büyük değişikliklerin meydana geldiğini, %8,7’si önceler(Sovyet döneminde) dine inanmadıkları halde, hazırda inandıklarını, %25’i önceleri inandıkları halde, hazırda ise daha da dindar olduklarını, %1,5 katılımcılar ise dinden uzaklaştıklarını söylemişlerdir. Konu hakkında daha geniş bilgi için bakınız; Tahir Faradov, “Dini Düşüncenin Hüsusiyetleri”, s.107.

²⁶³ Hökelekli, a.g.e., s.257.

²⁶⁴ Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Diyanet Yayınları, Ankara 1983, s. 46.

bağlı kaldıklarının ve yaz Kur'an kurslarında sahih İslam'i değerlerin öğretildiğinin göstergesi olarak anlaşılmalıdır. Bu sonuçlar, Azerbaycan'daki yaygın İslam din eğitimi faaliyetlerinin demokratik yaklaşımlar sayesinde hızla arttığını ve etkili olduğunu bizlere göstermektedir.

3.4. Ebeveynlerin Kursu Takibi.

Tablo 8. Ebeveynlerin Kursu Takibi.

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Ebeveynlerin Kursu Takibi	Sürekli Geliyor	216	24,1	24,1
	Bazen Geliyor	432	48,2	72,2
	Hiç Gelmiyor	249	27,8	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 8'de; görüldüğü üzere ankete katılan deneklerin yüzde 24,1'i ebeveynlerinin kursu sürekli takip ettiklerini, yüzde 48,2'si bazen takip ettiklerini, yüzde 27,8'i ise kursa hiç gelmediklerini bildirmişlerdir. Bu tabloyu değerlendirirken araştırmamızdaki deneklerin yüzde 61'inin (Tablo. 2) köylerdeki yaz Kur'an kurslarına katılan çocuklardan oluştuğunu unutmamamız gerek. Çünkü Kuzey bölgesinin ziraate uygunluğu ve toprağının verimliliği sebebiyle bölge insanı tarım ve bağcılık alanlarında çalışmak zorundadırlar.²⁶⁵

Yaz Kur'an kursu öğretmenleriyle birebir görüşmelerimizde; "Öğrencilerin ebeveynlerinin kursa gelen çocukları hakkında bilgi almak için gelip gelmediklerini sorduğumuzda çoğunlukla yaz aylarında işlerin yoğunluğu nedeniyle ebeveynlerin çocukları hakkında bilgi almak için kursa gelmediklerini, daha çok cep telefonuyla aradıklarını bildirmişlerdir. Bazen ise kursa gelen çocuğun dedesinin veya yakın akrabalarının camiye namaza geldiklerinde veya yolda kurs öğretmeniyle karşılaştıklarında çocukları hakkında bilgi aldıklarını ifade etmişlerdir. Umumiyetle yaz Kur'an kursu eğitmeni olarak köy ve kasabalardaki cami imamaları görev yaptıkları için

²⁶⁵ Akif Memmedli, *Balaken Uzak Yakın Tarih*, Bakü 1995, s.18.

istedikleri zaman kursa katılan öğrenciler hakkında ailelerine bilgi verebilmektedirler. Kanaatimizce “bazen geliyor” yüzdesinin 48,2 olması ebeveynlerin kurstaki çocuklarının durumunu kontrol ettikleri şeklinde değil de daha çok iş yoğunluğu ve geçim peşinde koştuğu şeklinde yorumlanmalıdır. Ancak ebeveynin kursa gelerek hiçbir araç kullanmadan çocuğu hakkında bilgi edinmesinin kursa katılan öğrencinin derslerdeki ilgi ve motivasyonunu yükselteceğini düşünüyoruz. Bunun dışında, yaz Kur’an kurslarında okuyan çocukları mahalle veya köyün yaşlıları ya da diğer insanları gördüklerinde onları sevinçle karşılamakta, kedileriyle ilgilenmekte, kursta ne öğrendikleri hakkında da bilgi alarak Kur’an-ı Kerim okuyup okumadıklarını sormaktadırlar. Aslında bu tür davranışlarda öğrencilerde bir bakıma yaz Kur’an kurslarına katılım istek ve hevesini artırmaktadır.

4. Ankete Katılanların Kursa Katılım Bilgileri

4.1. Kursa Gelmelerini İsteyen Şahıslar

Tablo 9. Kur'an Kursuna Gelmenizi Kim İstedi

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kur'an Kursuna Gelmenizi Kim İstedi.	Annem istedi	125	13,9	13,9
	Babam İstedi	193	21,5	35,5
	Akraba	105	11,7	47,2
	Mahalle çocuklarıyla geldim	200	22,3	69,5
	Kendim İstedim	274	30,5	100,0
Toplam	Toplam	897	100,0	

Tablo 9’da; yaz Kur’an kurslarına katılan öğrencilerin kimin teşvik ve teklifi ile yönlendirildiğini “kursu katılmanızı kim istedi” açık uçlu sorumuzla belirlemeye çalıştık. Katılımcıların yüzde 13,9’u annem istedi, yüzde 21,5’i babam istedi, yüzde

11,7'si dedem istedi, yüzde 22,3'ü mahalle çocuklarıyla geldim, yüzde 30,5'i ise kendi isteğim ile geldim demiştir.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan halkı cami ve cami çevrelerinde açılan Kur'an kurslarına hayli ilgi göstermiş, anne-babalar çocuklarının Kur'an kurslarına katılmalarını desteklemiş hatta kendileri de katılarak kurslara beraber gitmişlerdir. Sovyet idarecilerin Azerbaycan halkına kazandırdığı en önemli davranışlardan biri olan kitap okuma alışkanlığı sayesinde bağımsızlığın ilk yıllarında yayınlanan dini kitapları okumanın yanında ebeveynlerin, Kur'an kurslarında öğretilen bilgileride takip ettiklerine ve bazen kurs öğretmenine sorular gönderdiğine şahit oluruz. Ebeveynler kursa katılan öğrencilere ve kurslarda öğretilenlere yabancı kalmamakta, öğrencilerin bu kurslara katılmalarını teşvik etmektedirler. Çünkü birçok veli çocuğunun Kur'an kurslarına katıldıktan sonra ailesine, arkadaşlarına ve çevresindekilere karşı çok anlayışlı olduğunu ve farklı davrandığını söyleyerek kurs eğitimlerine teşekkür etmektedirler. Aynı zamanda yakın akrabalar da (dede, nine, dayı ve amca) yaklaşık %11,7 oranıyla öğrencileri bu kurslara katılma konusunda desteklemektedirler.

Yaz kurslarına katılımı etkileyen diğer faktörün mahalle çocukları olduğunu görüyoruz. Görüştüğümüz birçok öğrenci yaz kurslarına mahalle ve komşu çocuklarının geldiğini görüp onlara katıldığını daha sonra hoşuna gittiği için yaz süresince kursa devam ettiğini ve pişman olmadığını söylemişler.

Yaz Kur'an kurslarına katılım yaşının temel özellikleri²⁶⁶ ve dini gelişim faktörünü dikkate aldığımızda kurslara katılma sebeplerinin ilk sırasını %30,5'le "kendi isteği" seçeneği almaktadır. Bu sonuca göre Kuzey bölgesinde yaz aylarında düzenlenen yaz Kur'an kurslarına öğrencilerin herhangi bir baskı ve zorlamaya maruz kalmadan kendi istek ve iradeleriyle katıldıklarını söyleyebiliriz. Nitekim yaz tatilinde köy ve kasabalarda yaşayan öğrencilerin tarla ve bahçelerde iş yoğunluğu olmasına rağmen, şehirde oturan öğrencilerine değişik eğlencelere rağbet etmeyerek kendi istekleriyle yaz Kur'an kurslarına katılmaları onların öğrenmeye ve eğitime hazır olduklarını göstermektedir. Bundan sonra ki en önemli iş yaz Kur'an Kursu öğretmenlerinin eğitim

---

²⁶⁶ 14 ve üstü yaşın temel özelliği hakkında geniş bilgi için, Hökelekli, a.g.e., s.265-28.

gülerini ve yeteneklerini artırmaları; kullanarak hurafelerden, kulaktan dolma bilgilerden, yalan ve uydurmalarından arıtılmış hakiki İslamî gerçek yönleriyle öğrencilere anlatılmalıdır.

Netice itibarıyla, Kur'an Kursu'na kendi isteğiyle gelen öğrencinin zorluklara katlanarak kursta öğretilenleri depresyona²⁶⁷ girmeden öğrenmesi ve ortamı her şeyi ile sevmesi, başkalarının isteğiyle (zorla) gelenden daha kolay olacaktır. Özellikle Kur'an Kursu eğitimini almaya gelen bireyin ergin yaşta olduğunu dikkate aldığımızda katılımı bizzat ergenin kendisi istemelidir. Bu eğitim ancak bu şekilde faydalı olabilir.

4.2. Kursta Gelme Sebebi

Tablo 10. Kursta Gelme Sebebi

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursta Gelme Sebebi	Kur'an-ı Kerim'i Okumayı Öğrenmek İçin	425	47,4	47,4
	Dinimi Öğrenmek İçin	364	40,6	88,0
	Dindar Olmak İçin	108	12,0	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 10'da; yaz Kur'an kursuna gelen öğrencilere onları kursta gelmeye iten sebebin ne olduğunu anlamak için "Kursta neden geldiniz" sorusunu sordur. Bu soruyla deneklerin yüzde 47,4'ü "Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmek için", yüzde 40,6'sı "Dinimi öğrenmek için", yüzde 12'si de "Dindar (molla) olmak için" cevabını vermişlerdir.

---

²⁶⁷ Kendi isteğiyle Kur'an kursuna gelen ile zorla kursta gelen arasındaki depresyon ölçümü. Bkz. Özlem Öztürk, *Kur'an Kursu Öğrencilerinde Depresyon Düzeyi Üzerine bir Araştırma (Konya örneği)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Konya 2007, s.125.

Şimdinin velileri olan Sovyet döneminin genç nesili “biz öğrenemedik bari evlatlarımız dinini öğrensin” düşüncesine sahiptirler. Bu nedenle kursa gelme sebebine verilen “Kur’an-ı Kerim’i Okumayı öğrenmek” seçeneğinin, bir anlamda velilerin yıllar öncesi bastırılan duygularının tanınan fırsatlarda çocukları üzerine etkisi olduğunu gösterdiğini düşünüyoruz. Sovyetler döneminde cenazelerde insanlar ölüleri için Kiril alfabesi ile basılmış “Yasin kitaplarından” sözde Kur’an-ı Kerim okurlardı. Bu ve buna benzer durumların veliler üzerindeki etkisi çocukların Kur’an-ı Kerim okumayı öğrenmesi yönünde kuvvetli bir istek olarak tezahür etmektedir. Birçok veli çocuklarını camiye gönderirken onlardan Kur’an-ı Kerim’i okumalarını beklemektedir. Çünkü en azından yakın biri vefat ettiğinde kendi evlatları onlara Kur’an-ı Kerim okusun istiyorlar. Tüm bu ihtiyaç ve taleplerin sonucunu dikkatli bir şekilde incelediğimizde Kur’an-ı Kerim okumanın bölge halkı için din ve dini bilgilerle eş değer taşıdığını görürüz. Nitekim bazı kurs öğreticilerine yaz kursuna katılan öğrencilerin derslerdeki başarı ve katılımlarını sordüğümüzde; “Yeter ki öğrenciler ilk önce Kur’an-ı Kerim’i yüzüne bir düzgün okumayı öğrensinler”. Zamanla dini bilgileri de öğrenirler. Cevabını vermişlerdir. Bu nedenle yaz kurslarında Kur’an-ı Kerim’i okumayı öğrenmek Kuzey bölgesinde olduğu gibi tüm Azerbaycan’da çok önemli değer taşımaktadır. Hatta Kur’an-ı Kerim’i öğrenmek çocukları için “dini öğrenmek” anlamına gelmektedir.

Yaz Kur’an kurslarına katılmadaki amaçlarının olduğunu öğrenmek için öğrencilere; “Yaz kurslarına katılmanızdaki diğer amaçlarınız nelerdir” şeklindeki sorumuza Tablo 11’de görüldüğü üzere yüzde 56,4’ü “Dinimi öğrenmek”, yüzde 17,8’i “ebeveynlerini sevindirmek”, yüzde 25,8 de “İyi Ahlaklı İnsan olmak” cevabını vermiştir. Tablo 10’daki “kursu gelme sebebiniz” ile Tablo 11’deki “kursu gelme amacınız” şeklindeki soruları karşılaştırdığımızda Tablo 10’daki ikinci sırada yer alan “ dinimi öğrenmek” cevabının Tablo 11’de ilk sırada yer alması, Kuzey bölgesindeki öğrencilerin yaz Kur’an kurslarına katılmadaki birincil amaçlarının Kur’an-ı Kerim’i yüzüne okumayı öğrenmek olduğu belirlenmiştir.

Tablo 11.Kursa Gelme Amacınız

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursa Gelmenizdeki Amacınız	Dinimi Öğrenmek	506	56,4	56,4
	Ebeveynlerimi sevindirmek	160	17,8	74,2
	İyi Ahlaklı İnsan Olmak	231	25,8	100,0
	Toplam	897	100,0	

4. 3. Kursa Devam Süresi

Tablo 12’de, öğrencilerin yaz Kur’an kursuna katılımlarının süresini belirlemek için kendilerine, “Yaz Kur’an Kurslarına kaç yıl devamlı geldiği” hakkında yönelttiğimiz açık uçlu soruda, yüzde 31,9’u bir yıldan az, yüzde 30,3’ü bir yıl, yüzde 26,3’ü iki yıl, yüzde 11,5’i de üç yıl devam ettiklerini bildirmişlerdir. Tablo 12’de görüldüğü gibi yaş ilerledikçe yaz kurslarına katılımda üçüncü yıldan itibaren yavaş yavaş düşürlük yaşanmıştır. Bu düşüşü tetikleyen yaş fonksiyonuyla beraber birkaç sebebin olduğunu düşünüyoruz. Yaz kurslarına katılan öğrencilerin üniversiteye gitme isteği, erkek öğrencilerin mecburi askerlik görevine gitme gerekliliği ve kurs öğrencilerinin yeterli dini bilgiyi öğrendikleri düşüncesine kapılmalarının kursa katılım sayısının düşmesinde etkili nedenlerden olduğunu düşünüyoruz. (Bkz. Tablo 12)

Tablo12. Kursa Devam Süresi

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursa Devam Süresi	Bir yıldan az	286	31,9	31,9
	Bir yıl	272	30,3	62,2
	İki Yıl	236	26,3	88,5
	Üç yıl	103	11,5	100,0
	Toplam	897	100,0	

4.4. Kursa Gelmekten Memnun Olma Durumu

Öğrencilerin yaz aylarında cemilerde, hücrelerde ve cami lojmanlarında²⁶⁸ düzenlenen yaz Kur'an kurslarına katılma konusunda çok istekli olduklarını gördük. Ancak öğrencinin kursa devam etme isteği bir anlamda kurs eğiticisinden gördüğü ilgi ve alakayla yakından alakalıdır. Kurs öğretmeni kursa gelen öğrenciye yakın ilgi göstererek, onun kurs korkusunu ve heyecanını bastırmışında yardımcı olmalıdır. Çünkü yaz kurslarında öğrenci-öğretmen ilişkisi öğrencinin kursa devam etmesinde veya kursu bırakmasında birinci derecede etkindir.

Tablo 13. Kursa Gelmekten Memnun Olma Durumu

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursa Gelmekten Memnun olma Durumu	Evet	693	77,3	77,3
	Hayır	130	14,5	91,8
	Keşke Gelmeseydim	74	8,2	100,0
	Toplam	897	100,0	

Eğitimde içtenlik ve sevgi başarıyı etkileyen ne önemli faktördür. Bu düşünce doğrultusunda öğrencilere kursa gelmekten memnun olup olmadıklarını Tablo 13'te sorduk. Kur'an-ı Kerim eğitimi için "kursa gelmekten memnun olup-olmadıkları"

²⁶⁸ Kuzey bölgesinin birçok köy ve kasabalarında camilerin bahçelerinde camiye ait lojmanlar vardır. Herkese açık olan bu yerler, imamlar tarafından ağırlıklı olarak Kur'an eğitim-öğretimi ve dini sohbetler için kullanılmaktadır.

hakkında yönelttiğimiz soruya öğrencilerin yüzde 77,3’ü “evet (memnunum)”, yüzde 14,5’i “hayır (memnun değilim)” ve yüzde 8,2’i “keşke gelmeseydim” şeklinde cevap vermişlerdir. Tablo 13’te elde ettiğimiz verilere göre, Yaz Kur’an kurslarına katılan öğrencilerin çoğunluğunun kurslara devam etmekten memnuniyet duyduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla yaz aylarının tatil olmasına rağmen, şehir ve köylerdeki çocukların tarla ve bahçelerde anne-babalarına yardım etmekle beraber yaz kurslarına katılmaktan ve bilgi hazinelerine yeni bilgiler katmaktan memnun olduklarını görüyoruz. Böylece Tablo 13’te yaz Kur’an kurslarına katılmaktan memnun olmayan ve olumsuz cevap veren öğrencilerin bu olumsuz cevaplarının sebeplerinin “öğretmen-öğrenci ilişkileri, sınıf içi ve sınıf dışı şartları” ile ilgili olduğunu düşünüyoruz. Kurstaki memnuniyetsizliğe sebep veren hususlar gelecek bölümde ele alınacağından burada fazla detaya girmeyi uygun görmedik.

4.5. Kursa Katılmadan Önce Dini Bilgi Becerisi

Tablo 14. Kursa Katılmadan Önce Dini Bilgi Becerisi

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursa Katılmadan Önce Dini Bilgi Becerisi	Evet	310	34,6	34,6
	Hayır	182	20,3	54,8
	Biraz	405	45,2	100,0
	Toplam	897	100,0	

Yaz Kur’an kurslarına katılan öğrencilerin kurslara katılmadan önce İslam dini ile herhangi bir şekilde ilgilenip ilgilenmediklerini ya da kursa katılırken İslam dini hakkında bir bilgiye sahip olup-olmadıklarını sorduk. Tablo 15’te görüldüğü üzere cevapların yüzde 34,6’sı “evet”, yüzde 20,3’ü “hayır” (yani İslam dini hakkında Kur’an okuma bilginin yok), yüzde 45,2’si ise “biraz”, (yani İslam dini hakkında bilginin var) şeklinde olmuştur. Veriler dikkate alındığında, kurs katılımcılarının “biraz” da olsa İslam hakkında bilgi edinmiş olmaları dinin bölge insanı ve özellikle de gençler arasında ne kadar önemli, ilgi çekici ve etken olduğu anlaşılmaktadır. Unutmayalım ki Azerbaycan halkının milli manevi değerlerinin nerdeyse çoğunluğu İslami değerler

üzerine inşa edilmiştir ve bu değerler Azerbaycan halkının milli mantalitesi haline dönüşmüştür. Günümüzde Azerbaycan'da İslam dinine duyulan ilgi günbegün artmaktadır. Din hakkında mevzular o kadar aktüel hale gelmiştir ki insanlar her yerde din hakkında konuşur olmuşlardır. Bu nedenle günümüzde Azerbaycan'da insanlar İslam dini hakkında tam olmasa bile gelişigüzel bazı bilgilere sahiptirler.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan halkı arasında dini inanç ve dini ibadet ile ilgili konulara rağbetin çok arttığı görülmüştür. İnanç ve ibadet konularına ilginin artmasını etkileyen faktörler arasında hür düşünce, din ve vicdan özgürlüğü, camilerin açılarak ibadet serbestliğinin sağlanması ve yurt dışından gelen din öğretmenlerinin etkisi sayılabilir. İlerleyen yıllarda, Sovyet döneminden itibaren din işleri ile ilgilenen Kafkas Müslümanları İdaresinin ülkede hızla gelişen din işlerini kontrolde yetersiz kalması sonucu 2001 yılında devletin resmi desteği ile Dini Kurumlar İşleri Üzerine Devlet Komitesi kurulmuş, din işlerinin olumlu yönde gelişmesi için kuruluşlar arasında iş paylaşımı yapılmıştır.

İnanç serbestliği, ülkede dini değerlere saygı ve bağlılık duygularını artırmıştır. Dine karşı duygusal gelişim ve değişim, birçok sosyal olay ve etkinliklerde yeni gelişmelere neden olmuştur. Bir zamanlar gitmeyi arzu etmenin bile hayal olduğu Meşhed, Kerbela ve hac ziyareti artık serbest olmuştur. Özellikle hacca gitmek isteyenleri devlet televizyon ve gazetelerde ilan vererek teşvik etmiştir. Artık insanlar hacca gidenleri uğurlarken ve gelenleri de karşılarlarken her hangi bir baskı ve ya tehditle karşılaşmıyorlardı.²⁶⁹ Böylece, uzun zamanlar toplumda birleştirici ve kaynaştırıcı rol üstlenen din, bağımsızlıkla beraber yeniden halkın manevi bir dinamiği haline geldi.

Bu gelişmelerin sonucu olarak her köy ve kasabada yeni camiler inşa edilmiş, ülkede sayısız medrese ve yüksek dini eğitim için ilahiyat fakülteleri açılmış, basın ve televizyonda İslam hakkında programlar düzenlenerek, insanların dinle ilişkili rahat konuşabilecekleri ortamlar hazırlanmıştır. Tüm bu çalışmalar günümüz gençliğinin inanç konusunda bilgilenmesini sağlamıştır. Çünkü artık dinin konuşulması ve anlatılması yasak olmaktan çıkmış, normal bir olgu halini almıştır.

---

²⁶⁹ Taştan, "Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel", s. 27.

Araştımadaki deneklerin yaz Kur'an kursuna gelmeden önce İslam dini hakkında "çok az" da olsa bilgiye sahip olmaları yukardaki nedenlerin bir sonucudur.

4.6. Kursta En Çok Sevilen Ders/Kursta Okutulan Dersler

Yıllarca dini hayattan yoksun bırakılan halk, bağımsızlıkla birlikte dini konularda serbest düşünebilmenin ve dini vecibeleri serbestçe yapabilmenin mutluluğunu yaşamışlardır. Devlet, manevi eksikliğin giderilmesinde hayati öneme sahip cami, medrese gibi eğitim kurumlarında dini tahsil verecek kadro eksikliğini giderilmesi için 1992 yılında Bakı Devlet Üniversitesi'nde İlahiyat Fakültesini kurmuştur. Açılan kurumların temel amacı insanları dini konularda bilgilendirmektir. Ülkeye ilk gelen dini kuruluşların birçoğu cami ve cami çevrelerinde açtıkları Kur'an kurslarında bireylerin günlük ibadetlerini yapabilmeleri, Kur'an-ı Kerim'i düzgün okuyabilmeleri ve itikat konularında bilgi sahibi olmalarına öncelik vermişlerdir.

Kursa çocuğunu gönderen ebeveynler, çocuklarından Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmelerini ve dede, nine ve yakın akrabaların cenazesinde Kur'an okumalarını beklerlerdi. Her ne kadar Sovyet idaresi istemese de, din görevlilerinin "mollaların" cenazelerde Kur'an Kerim okuması insanların aklında İslam dini ile Kur'an-ı Kerim okumanın özdeşleşmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Azerbaycan'da ilk zamanlar Kur'an-ı Kerim'i öğrenmek İslam dininin tüm temel bilgilerini öğrenmek şeklinde anlaşılmıştır. Hatta öğrenciler, kursta hangi dersleri okuyorsunuz sorusuna ağırlıklı olarak "Kur'an-ı Kerim" öğrendikleri şeklinde cevap verirler. Biz de kuzey bölgesi öğrencilerinin yaz Kur'an kurslarında okumayını en çok sevdiği dersi sorduk. Tablo 16'da görüldüğü üzere verilen cevapların yüzde 45,4'ü "Kur'an Kerim", yüzde 21'i "Siyer", yüzde 12,4'ü "İtikat", yüzde 21,3'ü de hepsini sevdiğini söylemiştir. Anket sonuçlarına göre yaz Kur'an kursuna katılan öğrencilerin çoğunluğunun Kur'an öğrenmeyi, siyer ve itikat derslerine göre daha çok sevdiğini söyleyebiliriz. Açık uçlu bıraktığımız seçeneğe "bu dersleri sevmiyorum" veya "herhangi bir ders" ismi yazılmamıştır. Bu sonuçlar biz yaz Kur'an kurslarına katılan öğrencilerin kurstan rahatsızlık duymadıklarını ve dersleri sevdiğini göstermektedir.

Tablo 15. Kursa En Çok Sevilen Ders

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursa En Çok Sevilen Ders	Kur'an-ı Kerim	407	45,4	45,4
	Siyer	188	21,0	66,3
	İtikat/İlmihal	111	12,4	78,7
	Hepsini Severim	191	21,3	100,0
	Toplam	897	100,0	

Kur'an-ı Kerim öğrenmek yaz Kur'an kurslarının temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle öğrenciler Kur'an-ı Kerim dersine bambaşka bir ilgi duymakta, Kur'an-ı Kerim'e geçmek için âdete birbirleriyle yarışmaktadırlar.

5. Ankete Katılanların Kurstan Memnuniyeti ve Beklentileri

5.1. Memnuniyet Durumu

5.1.1. Kur'an Kerim Öğretmeniyle İlgili Sebepler

Eğitimde, istenilen başarıya ve istenilen hedefe ulaşabilmek için “eğitimde iletişim modelini” çok iyi uygulamak gerekir. Dolayısıyla eğitim-öğretimde etkili iletişimi gerçekleştirebilmek için öğrencini, eğitim-öğretimi iyi bilen eğitimcilere teslim etmek zaruridir. İletişim sürecinin işleyişinde kaynak öğretmen, alıcı öğrencidir. Eğitim-öğretim ortamında sevgi ve saygı ile duygu ve düşüncelerin paylaşılması da iletişim sürecini daha verimli hale getirmektedir.

İletişim sürecini etkileyen diğer faktör ise iletişim aracı olan dildir. Kuzey bölgesinde yaz Kur'an kurslarında görev yapan öğretmenlerin etnik kimliklerini incelediğimizde, çoğunun Zakatala İlahiyat mezunu cami imamları olduğunu gördük. Dolayısıyla bu bölgelerdeki yaz Kur'an kurslarında eğitim-öğretimin verimliliği açısından anlatılan derslerin öğrenciler tarafından anlaşılması gibi bir durum söz konusu değildir. Bununla birlikte bazen kurs öğretmenlerinde pedagojik formasyon eksikliği görülebilmektedir.

5.1.1.1. Kur'an Kerim Öğretmeninin Sevilen Yönleri

Öğrencilerin yaz kurslarına gelmelerinin sebepleri arasında Kur'an-ı Kerim okumak, dini bilgiler öğrenmek, ailelerini sevindirmek ve iyi ahlaklı bireyler olabilme gibi sebepler vardır. Yaşanan gelişmeler sonucu artık gençler, Kur'an-ı Kerim'i ve İslami bilgileri doğru kaynaktan ve asli hakikatleriyle bu alanda yüksek dini eğitim görmüş kişilerden öğrenmektedirler. Bu aslında hem gençler hem de Azerbaycan için olumlu bir durumdur. Zira insanlar artık dini bilgileri kulaktan duyma şeklinde değil, bilgin kişilerden öğrenmektedirler. Kurs öğreticilerinin kursa katılan öğrencilerin iyi niyetlerini ve amaçlarını boşa çıkartmamak için ellerindeki bilgiyi çok iyi öğretmeleri gerekmektedir. Bunun için kursa katılan öğrencileri etrafına toplanmayı kendisini onlara sevdirmeyi ve onları kendisine bağlamayı başarmalı, sevgi ve saygı çerçevesi içerisinde öğrencileri eğitmelidir. Bu anlamda bir kurs öğreticisinin Hz. Peygamberin, "kolaylaştırınız orlaştırmayınız, müjdeleyiniz nefret ettirmeyin" hadisinin eğitim-öğretimde ne anlama geldiğini çok iyi düşünce süzgecinden geçirip değerlendirmesi gerekmektedir. Nitekim bir eğitim müessesesinin başarısı orada görev yapan eğitimcilerle öğrencilerin ilişkilerine bağlıdır.

Kurslarda ders verimliliğini etkileyen en önemli unsur kurs eğitmenidir. Eğitmenin öğrenci üzerinde olumlu yönde etki bırakması, öğrencinin öğretmenini sevmesi gibi olumlu ilişkiler bir öğrencinin başarısını etkileyen en önemli faktördür. Eğer bir kursta öğrenci kurs eğitmenini sevmişse veya eğitmen kendini sevdirmişse öğrencinin kurstaki birçok sıkıntıyı göz ardı ederek istenen performansı yakalaması mümkündür. Kuzey bölgesinde yaz kursuna gelen öğrencilerin kurstaki ortam hakkında kursa gelmeden önce bazı olumsuz bilgileri kursa gelen arkadaşlarından öğrendiğini düşünürsek, kursta bir şeyler öğrenmek adına öğrencilerin burada karşılaşacakları bazı fiziki olumsuzlukları göze aldıklarını görürüz. Dolayısıyla kurstaki birçok sıkıntıya bilerek katlanan öğrenci kurstaki olumsuz öğretici davranışları karşısında hayal kırıklığı yaşamakta, hatta depresyona girerek kurs ortamından uzaklaşabilmektedir. Özellikle kursa katılım yaş düzeyi düşünüldüğünde öğretici-öğrenci ilişkilerindeki olumsuzluğun kurs öğrencisi üzerinde daha büyük bir etki göstermesi beklenen bir durumdur. Ergen, bir taraftan

bedeninde ve ruh yapısında ortaya çıkan hızlı değişimin uyandırdığı duygusal şoku yaşarken, diğer taraftan da toplumdaki statüsünü ve geleceğe yönelik ideallerini belirleme çabasıdadır.²⁷⁰ Bu durumun tersini düşündüğümüzde öğrenci kurstaki birçok sıkıntıya rağmen öğreticisine duyduğu saygı ve sevgisinden dolayı kursa gelmekten şikâyetçi olmamaktadır. Yani sevginin, seven ile sevilen arasında olumlu yönde geliştirici etki gücüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle sevgi kişiyi diğer insanlardan ayıran duvarları yıkan, onu diğerleriyle birleştiren, insanın içindeki etkin güçtür.²⁷¹

Bir yaz Kur'an kursu eğitmeni özellikle ergenin din ve ruh âlemindeki gelişim ve değişim değerlerinin bir fırsat bilip öğrencinin sevgisini kazanmalı, öğreteceği konuları sevgiyle yoğurarak öğretmelidir. Bu şekilde eğitici, ergenin yaşadığı bu dönemi rahat atlatmasını sağlamakla beraber doğru değerler üzere yetişmesine de yardımcı olacaktır. Ergenlik, bir taraftan dini uyanış ve dine dönüşün ortaya çıktığı en karakteristik dönem iken, diğer taraftan da dini şüphe ve kararsızlıkların en yoğun olarak geliştiği, çelişki ve çatışmaların gittikçe artış gösterdiği bir dönemdir.²⁷² Böylece dini düşüncesini doğru temeller üzerine oturan ergen, gerçek dini uyanış ve dini hayata başlamış olur.

Din eğitimi açısından en çok sıkıntı çekilen konu öğrencilerin öğrencilere karşı tutum ve davranışları olarak zikredilmiştir.²⁷³ Bu ve benzeri nedenlerle, Azerbaycan'ın kuzey bölgesindeki yaz Kur'an kurslarına katılan öğrencilerin yaz kursu öğreticilerini sevmeye sebeplerini merak ettik. Bu nedenle kurs öğrencilerine "kurs öğreticilerinin hangi yönlerini sevdiklerini" sorduk. Tablo 17'de görüldüğü üzere yüzde 44,1 kurs öğreticisi hakkında "çok Mihriban/merhemetlidir" derken, yüzde 36,1 "bize yeterli ilgi gösteriyor", yüzde 15,1 "bizimle oyun oynar", yüzde 4,7'si de "başka" seçeneğini

---

²⁷⁰ Abdülkerim Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, s.255.

²⁷¹ Ahmet Albayrak, "Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, s.310.

²⁷² Kula, a.g.m., s.39.

²⁷³ Bayraktar, *Bir Eğitim Kurumu Olarak Kur'an Kursları Üzerine Bir Araştırma*, Yıldızlar Matbaası, İstanbul, 1992, s.42-45.

işaretlemiştir. Verilere göre kurs öğretmenlerinin çoğunun öğrencilerin dini inanç ve dini bilgi alanında yetişmeleri için onlara rehberlik yapmaktan hoşnut olduğunu anlamaktayız.

Tablo 16. Kur'an Kerim Öğretmeninin Sevilen Yönleri

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kur'an Kerim Öğretmeninin Sevilen Yönleri	Çok Mihriban'dır	396	44,1	44,1
	Bizlere Yeterli İlgi Gösteriyor	324	36,1	80,3
	Bizimle Oyun Oynar	135	15,1	95,3
	Başka	42	4,7	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 17'de, kurs öğretmenlerinin başka yönlerini sevdiklerini söyleyen öğrencilerin bir kısmı kurs öğretmenlerinin bütün yönlerini her yönlerini sevdiklerini ifade ederken, bazıları da şunları yazmışlardır;

a. Bizlere anlamadığımız yerleri kızmadan bir daha anlatıyor ve daha iyi anlamamız için de örnek veriyor.

b. Bize arkadaş gibi davranıyor.

c. Anlattığı itikat konularını daha iyi anlamamız için göstererek anlatıyor.

d. Bizi sevdiğini söyleyip hepimize eşit ve adaletli davranıyor.

e. Dersleri, Kur'an ayetleri ve hikayeleri ile süsleyerek anlatıyor.

Kurs öğrencilerinin sevgisini kazanmayı sağlayan başka bir sebebin var olup-olmadığını tespit için kurs öğrencilerine “kurstaki herhangi bir durumu, sıkıntılarını, sorunlarını ve ya ihtiyaçlarını kurs öğreticisi ile paylaşıp paylaşmadıklarını veya söyleyip söylemediklerini sorduk. Tablo 18'den, ankete katılan öğrencilerin yüzde 48'nin kursta karşılaştıkları sıkıntıları öğreticiye “söyleyebildiğini”, yüzde 17,9'unun “söyleyemediğini”, yüzde 29,7'nin de “bazen söyleyebildiğini” anlarken, yüzde

2,6'sının da "başka" bölümünü işaretlediğini görüyoruz. Başka bölümünü işaretleyenlerin çoğu "sorunu öğreticiye söylemeyi gerekli görmüyorum" demiştir.

Yaz kurslarında öğrencilerin ister dersle ilgili ister diğer konularla ilgili öğretmenlerle rahat iletişim kurabildiklerini ve bunun sonucu da öğrenci ile öğretmenler arasında "Mihriban/samimi" bir ortamın oluştuğunu görmekteyiz. Ayrıca anket sonuçları da yaz Kur'an kurslarında öğrencilerle öğretmenler arasında sevgi ve saygı merkezli bir eğitim-öğretimin hayatının oluştuğunu kanıtlamaktadır.

Tablo 17. Kurstaki Bir Sorunu/Problemi Öğreticiye Söyleyebilme

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kurstaki Bir Sorunu Öğreticiye Söyleyebilme	Söyleriz	431	48,0	48,0
	Söyleyemeyiz	177	19,7	67,8
	Bazen Söyleriz	266	29,7	97,4
	Başka	23	2,6	100,0
	Toplam	897	100,0	

Bulunduğu ortamdan rahatsız olmayan ve öğreticisini seven öğrenci bir anlamda öğreticinin söylediklerini anlamaya hazır duruma gelecek ve dersi öğrenme çabası içerisine girecektir. Aksi durumda ise öğrenen, bilgisini belli bir sistem içerisinde aktarmaya çalışırken mesaj ne kadar önemli olursa olsun, alıcı ihtiyaç duymuyorsa veya hazır değilse karşılık vermeyecek ve öğrenmeden bahsetmek imkânsızlaşacaktır.²⁷⁴ Böyle bir durumun yaşanması halinde Kur'an Kursu eğitimindeki verimde düşecek, din eğitimi sürecini olumsuz yönde etkileyecek, verilecek istenen hedeften uzaklaşılacaktır.

²⁷⁴ İsa Kayaalp, *Eğitim Düşüncesi ve İletişim Kültürü*, Bilge Yay, İstanbul 2002, s.158.

5.1.1.2. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Pedagojik Becerisi

Kur'an-ı Kerim öğretiminin temeli Hz. Peygamberimiz tarafından atılmıştır. Hz. Peygamberimiz bu davranışıyla kendinden sonra gelen nesiller için bir rehber, bir öğretmen ve Kur'an-ı Kerim'in ilk metodik öğreticisi olmuştur. Bu nedenle Hz. Peygamberimiz onu diğer insanlara öğreten ilk öğretmendir.²⁷⁵ Kur'an ilmi ilk önce evlerde ve mescidlerde öğretilmeye başlanmıştır. İlk başta yaygın şekilde verilen Kur'an-ı Kerim öğretimi ilerleyen dönemlerde kurumlar nezdinde branşlaşmaya başlamıştır.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da Kur'an ilmi ilk önce evlerde, sinema kulüplerinde ve hücrelerde öğretilmeye başlamıştır. Din eğitimine duyulan ihtiyaç ile gençlerin Kur'an öğrenmeye karşı duydukları istek ve heves sonucunda yaz Kur'an kursları plan ve programlar çerçevesinde milli-manevi değerlerin benimsenmesi ve geliştirilmesi amacı doğrultusunda kurumsallaşmış ve günümüzde Azerbaycan devletinin demokratik esaslarına uygun olarak yaz aylarında faaliyetini devam ettirmektedir. Temennimiz bu kursların zamanla daha teknolojik donanımlı ortamlarda devam edeceği doğrultusundadır.

Tablo 9'da görüldüğü gibi kuzey bölgesinde düzenlenen yaz Kur'an kurslarına katılan öğrencilerin çoğu havaların sıcak ve tatil olmasına aldırmadan kendi istek ve arzularıyla Kur'an-ı Kerim öğrenmeye gelmektedirler. Tablo 17'de de kurs öğrencilerin, kurs öğreticilerinin kendilerine gösterdikleri kişisel tutum ve davranışlarından memnun olduklarını bildirmişlerdir. Sevgi ve saygı yoğunluklu kurs ortamı, kursa katılan ergen öğrencilerin bir bakıma öğrenme istek ve heveslerini artırmaktadır. Din eğitimi ergenin bilinçli öğrenmesini, hayata anlam vermesini, ruhsal ve psikolojik gelişimini ilerleyen yıllarda etkilemektedir.²⁷⁶ Yıllar boyunca Sovyetlerin insanların hafızalarında oluşturmaya çalıştığı din düşmanlığı yıkılabilmesi için, özellikle ergenlik çağıdaki bireyleri düşünecek olursak, dini eğitim-öğretiminde sevgi, şefkat, af ve saygı

---

²⁷⁵ M. Şevki Aydın, "Muallim Peygamber", *E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy, IX, Kayseri 1996, s.63.

²⁷⁶ Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Akid Yay, Ankara, 1991, s.81-90.

motiflerinin ön plana çıkarılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu nedenle kuzey bölgesinde yaz Kur'an kurslarına katılan öğrencilere kurs öğretmenlerinin nasıl ders anlattığı sorusunu yönelttik. Verilen cevapların yüzde 44,1'i "çok iyi", yüzde 39,6'sı "iyi", yüzde 8,2'si "kötü", yüzde 3,3'ü "anlatamıyor", yüzde 4,7'si ise "ben anlamıyorum" şeklinde olmuştur.

Tablo 18. Kur'an Kerim Öğretmeninin Pedagojik Becerisi

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kur'an Kerim Öğretmeninin Pedagojik Becerisi	Çok İyi	396	44,1	39,6
	İyi	355	39,6	83,7
	Kötü	74	8,2	92,0
	Anlatamıyor	30	3,3	95,3
	Ben Anlamıyorum	42	4,7	100,0
	Toplam	897	100,0	

Sonuç olarak, ankete katılan öğrencilerin çoğunun yüzde 83,7'si kurs öğretmenlerinin anlatımından ve ders işleyişinden memnun (çokiyi ve iyi) olduğu görülmektedir. Öğreticisinin ders anlatmasını beğenmeyenlerin (kötü ve anlatamıyor) oranı ise 8,2'dir. Derslerin anlaşılmasında kaynaklanan sebepler olabileceği gibi öğrencilerden kaynaklanan sebepler de olabilmektedir. Yukarıda görüldüğü üzere öğrencilerin 4,7'si derslerin anlaşmaması sorununun kendilerinden kaynaklandığını bildirmişlerdir. bu sorunu kendilerinden kaynaklandığını bildirmişlerdir. Kuzey bölgesindeki bazı etnik gruba mensup vatandaşlarımızın "dil sıkıntısının" ve "Arapça elifbalara fazla aşina olamamalarının" anketteki olumsuz cevaplara katkı yaptığını düşünüyoruz.

5.1.1.3. Kur'an Kerim Öğretmeninin Öğrenci Arasındaki Münasebeti

Örgün eğitim kurumlarında olduğu gibi yaygın din eğitiminde de sınıf hâkimiyetinin sağlanması, öğrenciler arasında haksızlıklara mahal bırakılmaması ve öğrencinin sınıfın huzurunu bozacak davranışlarda bulunmaması için kurs yöneticilerinin belirlediği kurallara uyulması zaruridir. Aksi takdirde karmaşa doğar ve çatışmalarla eğitim-öğretim aksar.

Eğitim-öğretim bir takım kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Belirlenen bu kurallara herkesin uyması istenmektedir.²⁷⁷ Bu güce veya kontrol mekanizmasına “otorite veya disiplin” diyebiliriz. Otorite, özellikle istenmeyen davranışların önlenmesi ve istenen bilgilerin öğrenilmesi için gerekli ortamın hazırlanmasıdır. Otorite/disiplin itaat ve uyumluluk ister. İtaat zorla veya ceza ile sağlanabileceği gibi sevgi üzerinden inşa edilebilir. Özellikle “din eğitimi” söz konusu olduğunda, bireyin ruhi ve manevi âlemini imar eden bir alan olduğu için, sevgi bu eğitimin esası olmalıdır. Zorla sağlanan itaatın pedagojik değeri yoktur. Eğitimde önemli olan, istemeden sağlanan itaat değil, içten gelen isteyerek ve inanarak sağlanan itaattir.²⁷⁸ Bundan dolayı öğretici, iletişim sürecinde baskıcı bir tutum ve davranış yerine öğrencinin kendisiyle iletişim kurmasına imkân verecek demokratik bir tutum ve davranış gösterebilmelidir.²⁷⁹ Eğitim-öğretimde verim ve iyi davranışların kazandırılmasını istiyorsak, otorite ve itaati temel alan bir yaklaşım yerine öğrenciyi merkeze alan bir eğitim sistemini desteklememiz gerekmektedir. Disiplin veya otorite öğrenciyi baskı altında tutmak için değil, sınıf kurallarına uymayı sağlamaya yönelik olarak kullanılmalıdır. Buradan hareketle diyebiliriz ki, öğrencinin yaz kurslarına katılımını etkileyen bir diğer husus “öğretmen otoritesi” bir başka anlamıyla “ceza mekanizması”dır.

Yaz Kur'an kursu öğrencilerine; “sınıfta veya kursta uyulması gereken şartlara uyulmadığında kurs öğretmenleri size nasıl davranır” veya size ne gibi cezalar verir

---

²⁷⁷ Ş. Aydın, *Bir Din Eğitimi Olarak Kur'an Kursu*, DİB Yay, İkinci baskı, Ankara 2010, s.191.

²⁷⁸ H. Mahmud, Çamdibi, “ Kur'an Kurslarında Verimliliğin Sağlanması ve Artırılması”, *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, s.140.

²⁷⁹ Ali Rıza Erdem, *Etkili ve Verimli-Nitelikli-Eğitim*, Anı Yay, Ankara 2005, s.236.

şeklindeki sorumuza Tablo 14’te verilen cevaplarla cezalandırma sisteminin öğrencilerin yaz Kur’an kurslarına katılımında ne gibi bir etkisi olduğunu tespit etmeye çalıştık.

Tablo 19.Hata İşlediğinizde Öğretmen Nasıl Davranır

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Hata İşlediğinizde Öğretmen Nasıl Davranır	Cezalandırır	123	13,7	13,7
	Uyarır	278	31,0	44,7
	Döver	51	5,7	50,4
	Sınıftan Atar	68	7,6	58,0
	Nasihat Eder	352	39,2	97,2
	Başka	25	2,8	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 20’de; Öğrencilerin yüzde 13,7’si “cezalandırır” (cami bahçesindeki ağaç yapraklarını temizletir, derste söz hakkı vermez), yüzde 31’i “uyarır veya ikaz eder”, yüzde 5,7’si “döver”, yüzde 7,6’sı “sınıftan atar”,²⁸⁰ yüzde 39,2’si “nasihat eder”, yüzde 2,8’i “başka” bölümlerini işaretlemiştir. Başka bölümü işaretleyen öğrencilerin çoğu ise “derste söz hakkı vermemek, ayakta tutmak ve hatalarımızın etik olmadığını uygun bir dille söylemek” şeklinde cevap vermişlerdir.

Anket cevaplarına baktığımızda “uyarır” ve “nasihat eder” seçeneklerinin çoğunlukta olduğu görülmektedir. İkaz etmek veya uyarmak umumiyetle Kur’an kurslarındaki ceza türleri içerisinde sık kullanılan ve yaygın olan bir ceza şeklidir. Kurs öğretmenlerinin uyguladığı cezalarla ilgili halkla yaptığımız görüşmede şahıslar; öğrenciyi rencide edici, küçümseyici, kırıcı ve azarlayıcı bir şekilde olmadığını daha çok hatanın ve yanlışlığın uygun bir dille öğrenciye anlatılması ve öğrencinin bir daha aynı davranışta bulunmaması için ikaz edilmesi şeklindeki nasihatlerden ibret olduğunu söylemişlerdir. Kurs öğretmenleri de, sert ve kaba davranma, kırıcı bir şekilde ikaz etme

²⁸⁰ Öğrencilerle konu hakkında görüştüğümüzde, kurs öğretmenlerinin derslerde yaramazlık yapan ve arkadaşları arasında ahlaksız tavırlar sergileyen öğrencileri sadece belli bir süre için dışarıya çıkardığını söylemişlerdir. Nedeni bu öğrenciler sınıfın huzurunu kaçırmakta ve arkadaşlarına kötü örnek olmaktadır.

ve dayağa başvurma gibi yöntemlerin genelde öğrenciyi ve öğrenmeyi olumsuz yönde etkilediğini ve hatta öğrencinin kurstan soğumasına neden olabildiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca bu gibi davranışların İslam eğitim prensipleri arasında yeri olmadığını hatırlatarak kendilerinin de çocukların bilgi, sevgi, saygı ve şefkatle yaklaşarak eğittiklerini söylemişlerdir.

Yaz Kur'an kursu katılımcıları ergenlik çağında oldukları için, kurslardaki eğitim-öğretimin ergenin zihninde olumlu bir din algısı oluşturmak şeklinde olması gerekir. Din eğitimi ergenin ruhsal gelişimde etkin olabilmesi ve içselleştirebilmesi için sevgi motifli olmasına dikkat edilmelidir. Kullanılacak korku motifi dengeleyici olması gerek.²⁸¹ Aksi durumda öğrenci kursa gelmesine rağmen öğretici ve çevresine karşı tavır alabilir.

5.1.2. Kursla İlgili Sebepler

5.1.2.1. Kurstaki Dersleri Sevme Durumu

Öğrenme davranışı şahsi iradeyle ve severek yapıldığında öğretilen bilgi daha kalıcı olur. Özellikle hedef kitle ergenler ise bu durum daha bir belirgin olmaktadır. Çünkü eğitim-öğretimde isteme ve sevgi bilgi edinmede ve davranış değiştirmede etken güçtür. Tablo 9'da öğrencilerin kendim istedim (30,5) ve mahalle çocuklarıyla geldim (22,3) şeklindeki cevaplarını kendi istekleri olarak değerlendirdiğimizde öğrencilerin yüzde 55,8-sinin yaz Kur'an kurslarına aile büyüklerinin teklif ve istekleri dışında kendi arzularıyla katıldıklarını görürüz. Dolayısıyla ergen için kendi isteği dışında kursu cazibeli hale getiren başka nedenlerin olabileceği düşüncesiyle yaz Kur'an kursuna katılan öğrencilere "kurstaki dersleri sevme sebeplerini" sorduk.

---

²⁸¹ A. Albayrak, a.g.m., s.309.

Tablo 20. Kurstaki Dersleri Sevme Durumu

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kurstaki Dersleri Sevme Durumu	Anladığım İçin Seviyorum	288	32,1	32,1
	Çok Hoşuma Gittiği İçin Seviyorum	402	44,8	76,9
	Kurstaki Öğretmenimi Çok Seviyorum	207	23,1	100,0
	Toplam	897	100,0	

Anket verilerine göre öğrencilerin yüzde 32,1’i kurstaki dersleri “anladığı için”, yüzde 44,8’i “çok hoşuna gittiği için”, yüzde 23,1’i de “kurstaki öğretmeni sevdiği için” sevmektedir. Genel olarak kursa kendi isteği ile geldiğini düşündüğümüz öğrenciyi buraya çeken ruhsal, duygusal ve psikolojik nedenler vardır. Bu nedenler içerisinde dini bilgi öğrenmenin cazibesi önde gelmektedir.

Dini serbestlik hakkında alınan kararlar din ve dini ayinler ülkede serbest olmuştur. Ancak yıllardır üzeri tozlarla kaplanmış olan dini bilgileri kurs öğrencisi her ne kadar çevresinden şöyle böyle duymuş olsa da kursta öğretici tarafından gerçek ve tüm şekliyle anlatılan dini bilgi ve hikâyeler onu etkilemektedir. Hele siyer derslerinde peygamberler hakkında anlatılan kıssalar bir bakıma öğrencinin kursa ilgisine ve sevgisine tat katmaktadır. Öğrencinin bu zamana kadar peygamberler, dinler ve eski kabileler hakkında duymadığı bilgilerin kurs öğreticisi tarafından aktarılması onu büyülemektedir. Dolayısıyla öğrencinin kurstaki dersleri sevme sorusunu “Çok Hoşuma Gittiği İçin Seviyorum” şeklinde cevaplamasının kursta anlatılan dini bilgilerin cazibesinden kaynaklandığı kanaatindeyiz.

5.1.2.2. Kursta Ders Harici Aktiviteler

Yaz Kur'an kurslarını cazibeli kılan ve öğrencilerin yaptıkları (Kur'an eğitimi) işden zevk almasını sağlayan sebeplerin başında öğrencilere yönelik düzenlenen sosyal ve kültürel aktiviteler gelmektedir. Kurs öğretmenleri düzenledikleri bu aktivitelerle öğrencilerin streslerini atmalarını sağlayarak kursu cazibeli, öğrencileri de öğrenmeye hazır duruma getirmektedirler. Aktiviteler, öğrencinin başarı heyecanını tetikleyerek eğitim-öğretimde geribildirim sürecini de olumlu yönde etkilemektedir. Dolayısıyla yaz Kur'an Kursu öğretici ve öğrencilerinin birbirleriyle kaynaşmaları ve öğrencilerin sıkılmadan dini bilgileri öğrenmeleri açısından hoca ve öğrencilerin birlikte çeşitli sosyo-kültürel etkinlikler yapmalarında fayda vardır. Böylece sert öğretici imajı yerini, öğrencileriyle gezip onların oyun ve heyecanlarına ortak olan, onlarla arkadaşça ve kardeşçe ilişkiler kuran öğretici imajına bırakacak, bu da derslere olumlu yansıyacaktır

Tablo 16'da kurs eğitim-öğretim programı sonrasında arta kalan vakitlerde öğrencilerin sosyo-kültürel etkinliklere katılıp katılmama ve ne gibi etkinliklerde bulduklarına ilişkin durumlar incelenmiştir. Katılımcılara yaz kurslarında ders harici hangi aktivitelerde buldukları sorusu sorulmuştur. Anket verilerine göre öğrencilerin yüzde 49,4'ü "Kur'an Kerim yarışması", yüzde 16,8'i "gezi", yüzde 16,8'i "piknik", yüzde 9,8'i "TV izlemek", yüzde 1,6'sı "hepsinden yapmaya çalışırız" ve yüzde 5,6'sı "başka" bölümlerini işaretlemişlerdir. Başka bölümünü işaretleyen öğrenciler kursta mübarek gün ve geceleri, bayramları ve Hz. Peygamberimiz'in doğum gününü kutladıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 21. Kursta Ders Harici Aktiviteler

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursta Ders Harici Aktiviteler	Kur'an Yarışması	443	49,4	49,4
	Gezi	151	16,8	66,2
	Piknik	151	16,8	83,1
	TV İzleme	88	9,8	92,9
	Hepsinden			
	Yapmaya Çalışırız	14	1,6	94,4
	Başka	50	5,6	100,0
	Toplam	897	100,0	

Yaz aylarında Kur'an kurslarında düzenlenen sosyal aktivitelerin en yaygını Kur'an-ı Kerim yarışmalarıdır. Kur'an-ı Kerim yarışmaları iki kategoride yapılmaktadır. İlk kategori yüzüne ve tecvitli okuma, ikincisi ise ezbere okuma şeklindedir. Yaz kurslarında düzenlenen yarışmalar içerisinde Kur'an-ı Kerim yarışması öğrenciler tarafında en çok sevilen ve rağbet edilen yarışmalardır. Bunun da en başlıca nedeni en iyi ve değerli ödüllerin bu yarışmada verilmesidir.

Kurs öğreticileri dersi sadece derste işleyerek değil aynı zamanda öğrencileri sıkılmayacakları ortamlara çekerek onların dikkat ve ilgisini öğretmek istedikleri bilgilere yönelendirebilirler. Bu nedenle yaz Kur'an kurslarında sportif faaliyetlerle beraber Kur'an-ı Kerim'i yüzüne okuma, Kur'an-ı Kerim'i ezberden okuma ve değişik dini bilgileri kapsayan yarışmalar düzenlenip ödüller verilerek öğrencilerin ilgisi derslere ve kurslara çekebilir. Nitekim tablo 21'de görüldüğü üzere kurs öğrencilerinin en çok sevdikleri aktivitenin Kur'an-ı Kerim yarışmaları (bilgi yarışmaları) olduğunu görüyoruz.

Tablo 22. Kurslarda Düzenlenen Aktiviteleri Beğenme Durumu

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kurslarda Düzenlenen Aktiviteleri Beğenme Durumu	Kur'an Yarışması	404	45,0	45,0
	Gezi	118	13,2	58,2
	Piknik	119	13,3	71,5
	TV İzleme	89	9,9	81,4
	Hepsini Beğeniriz	167	18,6	100,0
	Toplam	897	100,0	

Yaz kurslarında öğrencilerin sosyal ve kültürel gelişimlerini sağlanma ve tanışmaya yönelik düzenlenen aktiviteler içerisinde “gezi” faaliyetleri çok önemsenmektedir. Çünkü her türlü sosyal ve sportif etkinliğin Yaz Kur’an kurslarına olan ilgiyi artırdığı gözlemlenmiştir.²⁸²

Gezi faaliyetlerinde öncelikli olarak Azerbaycan’ın milli ve manevi kültürünün temsilcisi olan mekanlar (cami, medrese ve müzeler) ziyaret edilerek öğrencilerin milli şuurla tanışmaları sağlanmaktadır. Yaz Kur’an kurslarında milli ve kültürel değerleri tanıma adına düzenlenen geziler bir anlamda Azerbaycan gencinin milli değerlerini tanıma, öğrenme ve sahiplenmesinde yardımcı görevini üstlenmiştir.

Yaz Kur’an kurslarında öğrencilerin sıcak havalardan daralıp kurstan sıkılmamaları için düzenlenen bir diğer aktivite pikniktir. Kurs öğretmenleri öğrencileri toplayıp kasaba veya köyde öğrencilerin dinlenebilecekleri serin ve manzaralı bir yere götürür ve burada birlikte piknik yaparlar. Öğrenciler bu şekilde yaz ayının bunaltıcı sıcakları arasında nefes almış olurlar.

Yaz kurslarında eğitim-öğretimin verimliliğini ve cazibesini artıran diğer bir faktörün sesli ve görsel araç-gereçlerin gerekli durumlarda kullanılması olduğunu düşünüyoruz. Çünkü öğrenci, evinde bulamadığı bu düzen ve imkân karşısında yaz kursuna ilgi ve hayranlık duymaktadır. Yaptığımız ankette TV izleme veya kurslarda

²⁸² *Yaz Kur’an Kursları Öğretici Kılavuzu*, DİB Yayınları, Ankara 2006, s.73-74.

görsel araç-gerec kullanma oranının (yüzde 9,8) düşük olması; yaz kurslarındaki görsel araçların yeterince kullanılmaması değil, kurslarda yeterli araç-gerec bulunmamasından kaynaklanmaktadır. TV izlenen veya izletilen kurslarda program içeriğine bakıldığında dini film ve çizgi filmlerin ağırlıklı olduğu görülmüştür. Yaz Kur'an kurslarının verimli ve ilgi çekici bir yer olmasını istiyorsak, öncelikle kursların modern araç-gereçlerle donatılması gerekmektedir. Ne varki, bu eksiklikler bir bakıma kurslardaki maddi kaynak yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.

Yaz Kur'an kurslarında derslerin verimliliğinin ve cazibesinin artırılması için sınıfta sesli ve görüntülü araçlar bulundurulmalıdır. Ayrıca öğrencilere zaman zaman TV'deki manevi ve kültür içerikli eğitici programlar izletilmelidir. Ayrıca yaz Kur'an kurslarında öğrencilere yönelik düzenlenen bu faaliyetlerle çocukların yaz tatilindeki boş zamanlarını sokaklarda oyun oynayarak ve amaçsız zaman harcayarak geçirmek yerine kursta oyun oynama, eğlenme ve gezmesinin yanında milli manevi değerleride öğrenerek zaman geçirmeleri sağlanmaktadır.

5.2. Ankete Katılanların Kurstan Beklentileri

Serbest düşünce ve serbest yaşam şartları gençlerin dine ilgisini artırmıştır. Din işlerinin devlet işlerinden ayrı olduğu Azerbaycan'da okullarda din eğitimi olmadığından gençler din hakkındaki bilgileri normal olarak cami imamlarından ve çevrelerindeki bilgi sahibi olan şahıslardan öğrenmektedirler. Ancak gençlerin bu şekilde din hakkında yeterli ve sistemli bir bilgiye sahip olabildiklerini düşünmüyoruz. Bu nedenle yaz aylarında açılan yaz Kur'an kurslarına gelen gençler (çocuklar) ve ailelerinin kurslardan manevi beklentinin yanı sıra diğer bazı beklentileride vardır. Elbette yaz kursuna gelen öğrencilerin Tablo 10 ve Tablo 11'de görüldüğü üzere hedefler arasında Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğrenmek ve dolayısıyla din öğrenmek şeklindeki hedefleri kurs beklentileri arasında ilk sırayı almaktadır. Sonuç olarak, yaz Kur'an kursuna katılan çocukların ve ailelerinin büyük çoğunluğunun beklentisi, Kur'an-ı Kerim okumayı ve İslami bilgileri öğrenmek şeklindedir.

Bir kurs öğreticisi yaz Kur'an kursunun öğrencilerin ilgisini çekebilmek için onların eğlenebileceği ve aynı zamanda bilgi edinebileceği bir yuva haline getirmelidir. Çünkü yaz Kur'an kurslarının sadece Kur'an okumayı öğretmekle yetinilen müesseseler değil, aynı zamanda milli kültürel değerleri, kişiler arası iletişim kabiliyetini, ahlaki değerleri kazandıran ve çocuğun sosyalleşme sürecine katkıda bulunan birer eğitim kurumları olduğu herkese gösterilmelidir.²⁸³ Yani kurs öğretmenleri bu faaliyetler ile yıllar önce Sovyetler döneminde yanlış bir şekilde işlenmiş olan molla ve dindar imajının halkın hafızasında hakiki anlamını kazanmasına yardımcı olmalıdır.

5.2.1. Kurstan Beklentileri Bulamama

Eğitim öğretimde verimliliği istenen seviyeye getirmede, birebir ve toplumsal ilişkilerde en etken gücün iletişim olduğu kesindir. Bir eğitimci olan kurs öğreticisi, karşısındakinin boy, yaş, gelişim ve öğrenme özelliğini dikkate almadığında iletişim sorunlarının yaşanması kaçınılmazdır. Din eğitimi duygusal ve fikri paylaşımın yaşandığı bir alandır. Bu sürecin olumlu yönde gelişimini sağlamak için bireylerin birbirlerine karşı dürüstçe güven vermeleri gerekir.²⁸⁴ Aksi takdirde kurs öğreticisinin öğrencilerle iletişim kurmada sorunlar yaşaması kaçınılmaz olur.

5.2.1.1. Kur'an-ı Kerim Öğretmeniyle İlgili Sebepler

5.2.1.1.1. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Sevilmeyen Yönleri

Dah önce yaz Kur'an kurslarına, öğrencilerin kendi istekleriyle gelerek derslere katıldıklarını belirtmiştik. Gerçi sınıfların yeterli eğitim-öğretim araç gereçleriyle donatılmaması kursa katılan öğrencilerin kursa katılma istek ve heveslerini etkilememektedir. Ancak bu ihtiyaçların giderilmesi durumunda yaz Kur'an kurslarındaki eğitim performansının yükseleceği kanaatindeyiz. Bu konulardaki tekliflerimizi öneri bölümünde sunacağız. Yaz Kur'an kursuna öğrencilerin kendi

---

²⁸³ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, A.Ü.İ.F. y. Ankara, 1988, s.37.

²⁸⁴ H. Mahmut Çamdibi, "Beşeri Münasebet", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sy. 1, İstanbul 1994, s.86.

istekleri ile katılımları tablo17'de görüldüğü üzere, kurs öğreticilerinin gösterdikleri ilgiden memnun kalmasından kaynaklanmaktadır.

Kuzey bölgesindeki yaz Kur'an kurslarının öğreticileri çoğunlukla bölge camilerinin imamları olduğundan öğrencilerin zaten kurs öğreticisini tanımaktadır. Nitekim cami imamlarının yaşadıkları bölgelerde insanların takdirini kazanan kişiler olduğunu düşündüğümüzde, doğal olarak yaz Kur'an kursuna gelen öğrenci de kurs öğreticisine karşı bir sempati duyacaktır. Ancak öğrenciyi kursa geldikten sonra olumsuz etkileyen durumlardan biri kurs öğreticisinin kurs içindeki birebir ilişkilerde gösterdiği başarısızlıktır. Kurs öğreticisinin şahsi tutumları ile ilgili kurs öğrencilerine, "kurstaki Kur'an-ı Kerim öğretmenlerinin sevilmeyen yönleri" hakkında bir soru ilettik. Ankete katılan öğrencilerin yüzde 22,5'i öğretmenlerinin "çok bağırdığını", yüzde 9'u "derslere geç geldiğini", yüzde 9,8'i "kendileriyle ilgilenmediğini", yüzde 7'si "öğrencilerle şakalaştığını", yüzde 12,5'i "derslerde öğrencilere söz hakkı vermediğini", yüzde 30,7'si "kurs öğretmenlerinden razı olduklarını" ve yüzde 8,5'i de "başka" seçeneğini işaretlemişlerdir. Başka seçeneğini işaretleyenlerin bir kısmı kurs öğreticilerini sevdiklerini belirtirken bir kısmı da "öğreticilerin sert davrandığını, çok ciddi olduklarını ve şakalarda sataşmalar yapıldığını" belirtmişlerdir.

Tablo 23. Kur'an Kerim Öğretmeninin Sevilmeyen Yönleri

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kur'an Kerim Öğretmeninin Sevilmeyen Yönleri	Çok Bağırması	202	22,5	22,5
	Derslere Geç Kalması	81	9,0	31,5
	Bizimle İlgilenmemesi	88	9,8	41,4
	Çocuklarla Şakalaşmaları	63	7,0	48,4
	Derslerde Öğrencilere Söz Hakkı Vermemesi	112	12,5	60,9
	Öğretmenden Raziyiz	275	30,7	91,5
	Başka	76	8,5	100,0
	Toplam	897	100,0	

Aslında yukardaki beğenilmeyen tutum ve davranışlar eğitim-öğretim sürecini olumsuz etkileyen önemli problemlerdir. Zamanla bu problemler kurs öğreticisinin inandırıcılığını ve derste istenen etkiyi azaltmaktadır. Tablo 23'te yer alan bu davranışlarla ilgili kurs öğretmenleriyle görüştüğümüzde, bu gibi tutumların sınıfta ders hâkimiyetini sağlamaya veya dersi kaynatmaya çalışan öğrencileri caydırmaya yönelik olduğunu belirtmişlerdir. Öğreticinin sınıfı kontrolü altında tutmak ve öğrencinin derse yoğunlaşmasını sağlamak için bazı önlemler alması kaçınılmazdır. Ancak bu gibi uygulamalara başvuran eğitimcilerin pedagojik formasyon ve eğitim psikolojisi alanlarında eksikliklerinin olduğu görülmektedir.

Olumsuz davranışların tekrarlanmaması için kurs eğitimcilerinin alan bilgisi ve pedagojik formasyon donanımına sahip olmaları gerekmektedir. Kurs eğitimcilerin ilahiyat mezunu olmakla birlikte yeterli pedagojik formasyon eğitimi almadıklarından

dolayı bu gibi sorunlarla karşılaşmaları mümkündür. Dolayısıyla mesleki yönden yeterli bilgi sahibi olmak, bu bilgileri nasıl öğreteceğini de bilmek anlamına gelmemelidir.

5.2.1.1.2. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Derse Geç Gelme Durumu

Bağımsızlıktan sonra dini yaşam ve dini ibadet alanında tanınan serbestlik hem insanları hem de din görevlilerini büyük bir memnuniyete sevk etmiştir. Dini serbestliğin verdiği imkan ile nerdeyse ülkede camisiz köy ve kasaba kalmamıştır.

Sovyetler döneminde olduğu gibi bağımsızlıktan sonra da camilerdeki din görevlileri geçimlerini camide toplanan sadaka ile bazı özel kurum ve kuruluşların verdikleri parayla sağlamaktaydılar. Din ve vicdan serbestliğinin sağladığı kolaylıklara rağmen camilerde çalışan veya çalışacak olan din görevlilerinin maaş problemi çözülmemiştir. Dolayısıyla yaz Kur'an kursu eğitimcilerinin cami imamları olduğunu dikkate alırsak bu kurslarda çalışacak olan görevlilerin maaşları hala bazı şahıslar ve kuruluşlar karşılamaktadır.

Kuzey bölgesinde ve genel olarak Azerbaycan'da açılan tüm Kur'an kurslarında öğrenciler kursa katılmak için herhangi bir ücret ödememektedirler. Bu konu hakkında alakalı cami imamları ile birebir görüştüğümüzde, bu durumdan hiç rahatsız olmadıklarını ve olumsuz olarak görülen davranışların da bu durumla ilgili olmadığını belirtmişlerdir.

Tablo 23'te kurs öğretmenlerinin olumsuz şahsı tutum ve davranışları arasında "bağırarak ders anlatma" yüzde 22,5 ve "derse geç kalma ise yüzde" 9 durumları yer almaktadır. Öğrencilerin kurs öğretmenlerinin davranışlarını beğenmemesinin eğitim-öğretimi olumsuz yönde etkileyen nedenler arasında olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak Tablo 17'de öğrenciler kurs öğretmenlerini büyük bir oranla sevdiklerini ve onlardan memnun olduklarını bildirmişlerdir. Kurs öğretmenlerine yönelik şikâyetlerden olan derse geç kalma durumuyla alakalı yaz Kur'an kursu öğrencilerine, böyle bir durumda ne yaptıklarını öğrenmek için "kurs öğreticisi derse geç kaldığında ne yapıyorsunuz" sorusunu sorduk.

Tablo 24. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Derse Geç Gelme Durumu

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde	
Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Derse Geç Gelme Durumu	Öğretmeni Bekleriz	243	27,1	27,1	
	Aramızdan Biri Öğretmenlik Yapar	132	14,7	41,8	
	Sessizce Otururuz	96	10,7	52,5	
	Dışarıda Oyun Oynarız	122	13,6	66,1	
	Dersi Tekrarlarız	234	26,1	92,2	
	Başka	70	7,8	100,0	
	Toplam	897	100,0		

Tablo 24'te sorduğumuz soruya cevap olarak öğrencilerin yüzde 27,1'i "öğretmeni bekleriz", yüzde 14,7'si "aramızdan biri öğretmenlik yapar", yüzde 10,7'si sınıfta veya ders geçirilen mekânda "sessizce otururuz", yüzde 13,6'sı "dışarıda oyun oynarız", yüzde 26,1'i "dersi tekrarlarız" ve yüzde 7,8'i de "başka" seçeneğini işaretlemişlerdir. Başka seçeneğini işaretleyen öğrencilerin bir kısmı herhangi bir neden belirtmezken bir kısmı da "sınıfta sohbet ettiklerini, evlerine gittiklerini veya öğretmeni aradıklarını" bildirmişlerdir. Ama tüm bunlara rağmen, Tablo 19'da görüldüğü üzere, yaz Kur'an kursuna katılanların çoğunluk itibarıyla kurs öğreticilerinin ders anlatmasından ve dersi işleyişiden memnun oldukları görülmektedir.

5.2.1.1.3. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Giyim-Kuşama Karışması

Bağımsızlıktan önce Sovyet idarecileri dini ibadet mekanlarını kapattıkları gibi dönemin milli adetlerini ve ananelerini temsil eden giyim-kuşamları da yasaklamışlardır. Ancak tüm yasaklara rağmen insanlar zor şartlar altında Ruslaşmaya karşı çıkmış ve ateist düşünceye karşı milli ve kültürel değerleri korumaya çalışmışlardır.²⁸⁵ Özellikle yas(cenaze) törenlerinde ve Kur'an-ı Kerim okunan ortamlarda kadınlar dinin gerektirdiği şartlara uygun olarak başlarını kapatıp bu meclislere katılmışlardır. Erkekler de bu durumu temsilen milli ve kültürel ananenin önemli bir belirtisi olan papak takmaya devam etmişlerdir.

Sovyet rejiminin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ın doğal olarak birçok alanda değişim ve gelişim yaşaması kaçınılmaz olmuştur. Bu süreçte yeni arayışların ve yeni değişimlerin yaşandığı alanlardan biri de milli-manevi değerleri çağrıştıran dini değerler alanı olmuştur.

Anket sorumuzun odak noktası yaz Kur'an kursuna katılan öğrencilerin nasıl giyindikleri üzerinedir. Şunu belirtmekte fayda vardır ki Azerbaycan halkı kutsal mekanlara ve dini bilgilerin öğretildiği yerlere saygı ve hürmet gösterdiğinden giyim-kuşamlarında aşırı açık-saçık giyinmekten kaçınmışlardır. Hatta normal hayatta başını kapatmayan bir bayan pirlere (evliya mezarları) ve camilere ziyaret için gittiğinde başını kapatmaktadır.

Böyle bir kültür içinde yetişen gençler, ibadet ve eğitim-öğretim için camilere geldiklerinde elbiselerinin temizliğine ve düzgünlüğüne dikkat etmişlerdir. Mukaddes kitapların öğretilmesi hakkındaki kanunda yaz Kur'an kursuna katılan öğrencilerin kılık-kıyafeti ile alakalı herhangi bir yasal uygulama ve şart belirtilmemektedir. Ancak kursa gelen öğrencilerin Kur'an kursuna yakışır şekilde giyinmeleri kurs öğreticileri tarafından tembihlenmektedir. Dolayısıyla öğrenciler, yaz Kur'an kurslarının kutsal (dini) bilgilerin öğrenildiği/öğretiliği yerler olduğunu bildikleri için genellikle giyim-kuşamlarına azami derecede özen göstermektedirler. Bu bağlamda yaz Kur'an kursuna gelen öğrencilere;

---

²⁸⁵ A. Bennigsen.C.-Lemercier Quelquejay, a.g.e., s.271.

kurs öğreticilerinin gençlerin giyim kuşamlarına karışıp, karışmadığını ve bu konuda gençleri rahatsız edip-etmediğini sorduk.

Tablo 25. Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Giyim-Kuşama Karışması

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kur'an-ı Kerim Öğretmeninin Giyim-Kuşama Karışması	Evet	177	19,7	19,7
	Hayır	327	36,5	56,2
	Bazen	350	39,0	95,2
	Başka	43	4,8	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 25'deki anket verilerine göre bu duruma öğrencilerin yüzde 23'ü "evet", yüzde 36,8'i "hayır", yüzde 40,2'si "bazen" ve yüzde 4,8'i de başka seçeneğini işaretleyerek cevap vermişlerdir. Başka seçeneğini işaretleyen öğrenciler çoğunlukla kurs öğreticilerinin giyim kuşamlarına hiç karışmadıklarını, karıştıklarında da daha çok tavsiye şeklinde bilgiler verdiklerini söylemişlerdir.

Kursa katılım yaşını ve öğreticinin giyim-kuşama karışmasını (evet %19,7 ve bazen %39) olumsuz davranış geliştirme açısında değerlendirdiğimizde, kurs öğreticilerinin uyarıları her ne kadar dostça ve samimi de olsa bile bu tutum öğrenciler üzerinde olumsuz bir etki oluşturmaktadır. Çünkü ergen yaşta olan kurs katılımcılarında, tavsiye ve telkinlere karşı koyma ve onları reddetme temayülleri görülür.²⁸⁶ Beş duyu organları gelişen ergenler, her olayı kendi kendine görme, düşünme, hissetme ve değerlendirme seviyesine ulaştıklarını düşünürler. Kurs öğreticileri bu durumda samimi ve dostça davranmalı, tavsiye ve tembihte bulunurken öğrencinin (ergenin) psikolojik dünyasını bilmeli ve ona göre muamele etmelidirler. Tabi ki bu zorluk yeterli alan bilgisi, pedagojik formasyon, öğretim yöntemleri ve kişisel psikolojik bilgiye sahip olmakla çözülecek durumlardır.

Sonuç olarak öğreticilerin pedagojik becerilerinin geliştirilmesi, öğrenci üzerinde etkin olabilmesi ve bu alanda ortaya çıkabilecek diğer prpbemlerin halledilmesi için

²⁸⁶ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, T.D.V., Yay, Ankara, 1990, s.138.

Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından din görevlilerin mütemadiyen mesleki yeterlilik ve formasyon eğitime tabi tutulmalarının zorunlu olduğu kanaatini taşımaktayız.

5.2.1.2. Kurslarla İlgili Sebepler

5.2.1.2.1. Kursun Bina Türü

Bağımsızlıktan soran ülkeye gelen yabancı dini kurum ve kuruluşlar toplumun ihyası için birçok cami inşa etmiştir. Bu kurumlar sosyal yardımlarla beraber, insanların din alanında bilgilenmeleri²⁸⁷ için Kafkas Müslümanlar İdaresine bağlı bir sürü müstakil Kur'an kursları ve medreseler açmışlardır. Bağımsızlığın ilk yıllarında açılan Kur'an kurslarında temel hedef; yüzüne okuma ve ibadet edebilecek kadar yeterli dini bilgi öğretiliyordu. Girişimer sonucunda bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren günümüze kadar birçok Kur'an kursu faaliyete göstermiştir.²⁸⁸

İnşa edilen ve restore edilen eski camiler yapı olarak incelendiğinde, din eğitim-öğretimine, modern şartlara cevap verecek durumda olmadıkları ve kursların fiziki yetersizliğinin öğrencilerin başarısızlıklarının nedenleri içerisinde olduğu görülmektedir. Öğrencilere yaz Kur'an kurslarının eğitim yapıldığı binalar hakkındaki sorduğumuz sorular şöyledir;

---

²⁸⁷ Taştan, "Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel", s.32.

²⁸⁸ "525-ci gezet", 16 Ağustos 2003. s.1.

Tablo 26. Kursun Bina Türü

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kurs Bina Türü	Mescid/Cami	417	46,5	46,5
	Özel Kurs Evi	111	12,4	58,9
	Hücre	164	18,3	77,1
	Kur'an Kursu	205	22,9	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 26’da görüldüğü gibi Kuzey bölgesinde yaz Kur’an kurslarında yapılan derslerinin yüzde 46,5’i “camilerde”, yüzde 12,4’ü “Özel kurs binalarında”, yüzde 18,3’ü “hücrelerde” ve yüzde 22,9’u cami bahçelerindeki “Kur’an Kurs” binalarında yapılmakta olduğu bildirilmektedir. Yaz Kur’an kurslarını eğitim-öğretim donanımı açısından tablo 26’ya göre değerlendirdiğimizde “Özel Kurs binaları/binası” hariç diğer binaların yeterli donanıma sahip olmadığı düşünülmektedir.

Özellikle kuzey bölgesinde onarılan ve yeni inşa edilen camilerin mimari yapılarını incelediğimizde, çoğunun aynı mimari özellikte inşa edildiğini göreceğiz.²⁸⁹ Tarihi miras olan Hücre ve cami lojmanları (Kur’an Kursu) araç gereç olarak donatıma pek de müsait değildir. Çünkü bu yerler yeterli büyüklükte ve yeterli donanımda değildir. Bu nedenle yaz Kur’an kursuna katılan öğrencilerin camilerde ders harici durumlarda oyun oynamaya veya başka aktivitelerde bulunmaya ve eğitim araç gereçlerini kullanacak ortama sahip olmayışı Kur’an-ı Kerim eğitimini olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla bölgede yaz Kur’an kursu eğitim-öğretimi yapılabilmesi için en üst imkânlarla donatılmış kurs bina sıkıntısı mevcuttur. Bu nedenle ilk aşamada yaz eğitim-öğretimini verimliliğini artırmak için; kurslar modern eğitim araç-gereçleriyle donatma yoluna gidilerek, kurs binaları ve çevresi öğrencinin ders dışında yararlanabileceği yerler haline getirilmelidir. Sınıf içinde sesli ve görüntülü araçlar

---

²⁸⁹ Bölgenin coğrafi yapısıyla alakalı olarak inşa edilen camiler kerpiç ve çay taşından yapılmıştır. Alan olarak, camilerin bina arazisi geniş olmayıp bazıları köy mezarlıkları yakınındadır. Bölgedeki birçok caminin bahçesinde meyve ağaçları mevcuttur.

bulundurulması yoluna gidilmelidir. Yan yardımcı fonksiyonlara sahip araç-gereçler bir bakıma öğrenme sürecinin azaltılarak derslerin aktif ve verimli geçmesine, programlarda yer alan hedef davranışların öğrenciye kazandırılmasına ve en önemlisi öğretmen-öğrenci ilişkilerinde kurs öğreticisine geniş zaman kazandıracaktır.

5.2.1.2.2. Kurslarda Beğenilmeyen Diğer Durumlar

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da Dini değerlerin eğitim-öğretimi ülkede kurulan cami, Kur'an Kursu ve medreseler tarafından devam ettiriliyordu. İlk dönem ülkenin ekonomik sıkıntı ve savaş halinde olması birçok alanda dini eğitimin gelişimine olumsuz etki etmiştir.

Azerbaycan genelinde yaz Kur'an kurslarının yenileşme faaliyetlerinin çok yavaş yaşandığı düşüncesiyle kurs öğrencilerine yaz Kur'an kurslarında eğitim-öğretimlerini engelleyen veya kursta sizleri/öğrencileri rahatsız eden başka sebeplerin olup olmadığı hakkında soru sorduk.

Tablo 27. Kursta Beğenilmeyen Diğer Sebepler

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursta Beğenilmeyen Diğer Sebepler	Öğretmenin Sertliği	175	19,5	19,5
	Derslerin Çokluğu	128	14,3	33,8
	Oyun Yerinin Olmaması	329	36,7	70,5
	Hiçbir Şey	265	29,5	100,0
	Toplam	897	100,0	

Anket verilerine göre Tablo 27'de görüldüğü gibi kurs öğrencilerinin yüzde 19,5'i "kurs öğretmeninin sert davranışını", yüzde 14,3'ü "derslerin çokluğunu", yüzde 36,7'si "Oyun Yerinin olmamasını" ve yüzde 29,5'i de "hiçbir şey" bölümünü işaretleyerek kursta beğenmedikleri durumu bildirmişlerdir.

Öğretmenin sertliği kurs öğreticisinin formasyon yetersizliği, derslerin çokluğu öğrenci veya kurs öğreticisiyle alakalı nedenler iken, oyun yerinin yeterli olmaması, tablo 26'da kurs mekanların ağırlıklı olarak cami ve cami eksenli mekanlardan

kaynaklandığını düşünüyorum. Kuzey bölgesinde yaz Kur'an kursları için kullanılan cami ve diğer mekânların yerleşim alanlarını incelediğimizde ağırlıklı olarak etrafı taş duvarlarla örülmüş ve bahçesinde ise meyve ağaçları dikilmiş alanlar olduğunu görürüz. Yani cami ve diğer eğitim binalarının yerleşke alanı olarak geniş alanlarda yapılmayışı bu gibi faaliyetlerin yapılmasını olumsuz etkilemektedir. İstisnai olarak geniş arazilerde inşa edilen camiler de eğitim-öğretim için yeterli donanıma sahip değildir. Dolayısıyla öğrenciler yaz Kur'an kurslarında teneffüs zamanları yeterli oyun oynayamayacak hem bedeni hem de psikolojik rahatlama sıkıntıyla karşılaşmaktalar. Oyun öğrenciyi bir bakıma yeniden öğrenmeye hazır duruma getirir.

Oyun bireylerin fiziksel ve zihinsel yeteneklerini geliştirdiği, hayatı sıkıcılıktan kurtarıp zevk almayı ve bireylerin sosyalleşmesini sağladığı bir etkinliktir. Ayrıca yaz Kur'an Kursları sıcak havalarda yapıldığı için kursa gelen öğrenciler yaz tatili havası içerisinde kursa katılmaktalar. Bu nedenle kurs öğretmenleri bu beklentilerle kursa gelen öğrencileri fazla sıkmadan ve usandırmadan din eğitim faaliyetlerini öğrencilerin bu beklentisi doğrultusunda yürütmelidirler.

5.2.1.2.3. Sınıfların Fiziki yapısıyla İlgili Sebepler

Günümüzde Azerbaycan halkının milli-manevi değerlerinin yükselmesinde ve sahih İslami değerlerin öğretilmesinde yaygın din eğitim-öğretim müesseselerinin katkıları göz ardı edilmeyecek kadar yüksektir. Ancak bu durum hiçbir zaman noksanları görmemek ve gerekli tedbirler almamak anlamına gelmemektedir.

Ülkemizde yaygın din eğitim faaliyetlerinin üzerinden yıllar geçmesine rağmen bugün yaygın din eğitim kurumlarında yenileşme ve modernleşme süreci çok yavaş devam etmektedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında bireylerde; yeter ki Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğreysin taleplerinin günümüz şartlarına göre yeniden düzenlenmesi gerekir. Günümüzde bilim ve teknolojinin hızlı gelişimi eğitim-öğretimde yeni gelişmeleri tetiklemiştir. Dolayısıyla yetersiz eski uygulamalar yerini yeni şartlara ve modern metotlara bırakmıştır. Şartların değişmesi eğitim-öğretim süreçlerini yeniden yapılandırdığından haliyle, öğretmen-öğretici rolleri de bu yeni anlayışlara göre

farklılaşmaktadır.²⁹⁰ Bu nedenle ülkede yaygın din eğitimi alanında boşluklar mevcuttur. Ancak tüm bu problem ve eksikliklere rağmen günümüz Azerbaycan'ında en sahih İslam'ı değerlerin temelleri bu kurumlarda öğretilmektedir.

Birer yaygın din eğitim kurumu olan camiler, üzerinden yıllar geçmesine rağmen yeteri kadar sınıf içi ve sınıf dışı araç gereçe donatılamamıştır. Kısacası yaygın din eğitim kurumlarında bazı eksiklikler halen devam etmektedir. Ama tüm bu eksiklikler ne kurs eğitimcilerinin nede kurs öğrencilerinin Yaz Kur'an kursuna devam etme isteklerini etkileyememiştir. Yaz Kur'an Kursu mekânlarını incelediğimizde çoğunun eski yapılar olması ve yeni yapılarında öğrenci merkezli öğrenme amacı güdülmeyen yapılması bir bakıma bazı sorunları doğurmuştur.

Bir eğitim kurumu olan Kur'an kuru bilgilerin sağlıklı aktarılması ve halkın din eğitimine cevap verebilmesi için ilk önce zamanının büyük bir kısmını kurs için de/sınıfta geçiren öğrencinin ortamının cazip hale getirilmesi gerek. Nitekim eğitim-öğretime ayrılan ortamın çekici, canlı, dinamik, bakımlı, tertipli, düzenli ve temiz olması eğitimden beklenen hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli rolü vardır.²⁹¹ Tüm bu özellikler kursta birey üzerinde kalıcı etkiler bırakır, çünkü sınıflar/kurslar sadece bilginin öğrenildiği yerler olmadığı gibi kalıcı davranışlarında öğretildiği mekânlardır. Bu nedenle sınıf ortamında öğrenciler öğrenmek için ne kadar uyarılırsa, öğrenme düzeyi de yükselerek başarı sağlanmış olur. Böylece öğrenciler kendilerini geliştirme fırsatı bulabilirler. Netice itibariyle sınıfların/kursların büyüklüğü, küçüklüğü, bakımı, temizliği, ışıklılığı, nemliliği, düzenli ve sahip olduğu eğitim-öğretim araçları, öğrenimi etkileyen nedenlerdir. Bu nedenle kurs sınıfları bütün yönüyle öğretime ve öğrenmeye uygun bir mekan haline getirilmelidir.

Öğrencilerin sınıflarla ilgili memnuniyet düzeylerini belirlemek için öğrencilere "kursta hoşunuza gitmeyen durumlar" nelerdir başlığı altında bir soru iletilmiştir. Sorulan soruyla asıl hedef sınıf içi duruma, sınıflarda "diz üstü oturarak ders yapmak,

---

²⁹⁰ Ş.Aydın, *Din Dersi Öğretmenlerinin Pedagojik Formasyonları*, Erciyes Üniversitesi Yay, Kayseri, 1996, s.206; Yüksel Özden, *Öğrenme ve Öğretme*, PegemA Yay., Ankara 2000, s.11.

²⁹¹ İrfan Başkurt, *Din Eğitimi Açısından Kur'an Öğretimi ve Yaz Kur'an Kursları (İstanbul, Örneği)*, Dem yay, II baskı, İstanbul, 2007, s. 183.

“sınıfların çok kalabalık olması”, “derslerin zor olması” ve “ders yapılan yerlerin soğuk, karanlık ve rutubetli olmasına” yönelik tespite yönelik seçenekler sunulmuştur.

Tablo 28. Kursta Hoşa Gitmeyen Durumlar

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursta Hoşa Gitmeyen Durumlar	Diz Üstü Oturarak Ders Okumak	201	22,4	22,4
	Sınıfların Çok Kalabalık Olması	232	25,9	48,3
	Derslerin Çok Zor Olması	133	14,8	63,1
	Sınıfların sıcak, karanlık ve rutubetli olması	181	20,2	83,3
	Hoşuma Gitmeyen Bir Durum Yok	150	16,7	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 28’de; anket verilerine göre öğrencilerin yüzde 22,4’ü “diz üstü oturarak ders okumaktan”, yüzde 25,9’u “sınıfların çok kalabalık olmasından”, yüzde 14,8’i “derslerin çok zor olmasından”, yüzde 20,2’si “sınıfların soğuk, karanlık ve rutubetli olmasından” ve yüzde 16,7’si de “Hoşuma Gitmeyen Bir Durumun Olmadığını” belirterek sınıf ortamındaki herhangi bir durumdan rahatsız olmadıklarını belirtmişlerdir.

Bu sonuca göre yaz Kur’an kursunda sınıflarda öğrencilerin rahatsız oldukları husus, sınıfların çok kalabalık oluşudur. Özellikle sınıfların kalabalık olmasındaki en önemli sebep, sınıfların küçük olmasından kaynaklanmaktadır. Sınıf içi hoşa gitmeyen durumları aşağıda geniş anlatacağımız için burada fazla izahata gerek görmedik.

5.2.2.1.3.1. Diz Üstü oturarak Ders Yapmak

Günümüzde, Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde yaz Kur'an kursları ağırlıklı olarak, tablo 26'da görüldüğü gibi cami, cami lojmanları ve hücrelerde yapılmaktadır. Ama yaz Kur'an kursları genellikle cami ve cami çevresinde eğitim vermektedir. Kurs binalarının yarısından çoğu eski camiler olması ve yeni yapılanlarında eski camiler formatında inşa edilmesi yaz Kur'an kurslarının eğitim-öğretime elverişli olup-olmaması açısından tartışılabilir. İbadete için camiye gelen cemaat, çocukların ve gençlerin davranışlarından rahatsız nedeniyle bazen tepki gösterebilmekteler. Bu tepkilerdeki söz ve davranışlar, çocuk ve gençlerin dünyasında, cami veya din hakkında olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Olumlu sonuçlar alınması isteniyorsa cami cemaatinin söz ve davranışlarına dikkat etmeleri gerekir. En basitinden yaz Kur'an kursu camide geçirildiğinde, çocukların camilerde koşmaları ve ses çıkarmaları karşısında cami cemaati tarafında kızılarak değil de yumuşak bir dille anlatılarak, yapılanlardan rahatsız olduklarını ve olumsuz davranışta bulunmamaları gerektiği belirtilmelidir.

Camiler inşa edildikleri ilk günlerden itibaren ibadet ve eğitim-öğretim için kurulduğu bir gerçektir. Ancak zamanla camilerin eğitim-öğretim ortamlarına müsait olmaması cami eğitimini cami dışına, küttab ve medreselere taşımıştır. Gelişen dünyamızda cami-mektep birlikteliği zayıflamıştır. İbadet amacıyla kullanılan camilerin, sınıfların sahip olduğu eğitim imkânlarından yoksun olduğu da bir gerçektir.²⁹² Bu nedenler, yaz Kur'an kursunu camilerden uzaklaştırma anlamında anlaşılmalıdır. Dinin teorik bilgileri sınıflarda öğretildiği gibi, pratik bilgileri de camilerde öğretilmelidir. Öğrencilere camiye sevdirmeli ve onun manevi havasından mahrum bırakılmamalıdır. Desler, cami sınıf ikilisi arasında işlenmelidir.

Tablo 28'de; görüldüğü gibi yaz Kur'an kursu öğrencilerinin yüzde 22,4'ü yaz kurslarında diz üstü oturarak ders yapmanın kendilerini rahatsız ettiğini bildirmişlerdir. Ayrıca çocukların diz üstü ve ayaklarını altına alarak oturmaya alışık olmadıklarından kısa bir süre sonra oturuşunu değiştirmesi, öğrencinin derse olan ilgi ve dikkatini

---

²⁹² Recep Kaymakcan, *Yaygın Din Eğitiminde Yöntem*, İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi I, İSAV Yay, İstanbul 2003, s.66.

olumsuz etkilemektedir. Bir diğ er husus cami iç i kursların eğitim-öğretimde istendiği gibi kullanılamaması ve yeterli eğitim aracının bulunmaması (yazı tahtası, tepegöz, resimler, fotoğraflar, sesli ve görüntülü aletler) bu süreci etkileyen diğ er faktörlerdir.²⁹³ Yaz Kur'an kurslarında ders ortamlarının maddi imkânlarla bağlı olarak düzenlenmesi eğitim ve öğretimi olumsuz etkilemektedir. Sorunların giderilmesi için ülkemizde yeni yapılacak olan camiler yaz Kur'an kurslarının bu eksiklikleri dikkate alınarak inşa edilmelidir.

Yaz Kur'an kursuna katılan öğrencilerin sınıf ortamından geldiğini düşünerek yaz Kur'an kurslarının sınıf ortamında devam etmesinin alışkanlık ve öğretim açısından daha verimli olduğu kanaatindeyiz. Hatta öğrencilerle bu konu hakkında karşılıklı görüşmemizde yaz Kur'an kurslarında okul sıralarının olmasını istedikleri tespit edilmiştir. Öğrencilerin sıralarda oturmaları, sınıfta yazı tahtası ve diğ er araç gereçlerin olması, sınıf düzenini sağlamak ve öğrencilere hakim olmak açısından öğreticiye kolaylık sağlamaktadır. Ancak ibadetlerinin camide yapığını dikkate alarak yaz Kur'an kurslarının cami-sınıf ikilisi arasında yapılması gerektiği düşünceindeyiz. Çünkü kişi camiye gelerek cami kültürünü ve bir Müslümanın camide nasıl davranması gerektiğini, öğrendiği bilgileri tatbik ederek öğrenebilir.

5.2.2.1.3.2. Sınıfların Kalabalık olması

Yaz Kur'an kursuna katılan öğrencilere kursta ders yaptıkları yerlerde hoşlarına gitmeyen durumları belirtmek için sorduğumuz soruda en çok hoşlarına gitmeyen durumun "kurs sınıflarının kalabalık olmasını" olduğunu belirtmişlerdir. Tablo 28'de yüzde 25,9 olan bu durum kurs sınıflarında öğrencilerin hoşlarına gitmeyen durumlar arasında ilk sırada yer almıştır.

Azerbaycan'da yaz Kur'an kursları DKİDK belirlediği yasalar çerçevesinde KMİ'nin denetimi altında cami ve cami çevrelerinde yapılmaktadır. Kuzey bölgesinde yaz Kur'an kursların camilerde yapılması ve yaz Kur'an kurslarına bölge halkının

---

²⁹³ Görsel ve işitsel araç-gereçler vasıtasıyla alıcının(öğrencinin) duyu organları uyarılarak sözsüz ve sözlü iletişim kurup eğitim-öğretimi olumlu etkileyen yöntemlerdir. Geniş bil için bakınız, Nihat Çalışkan-Engin Aradağ-N.Figen Çal, *Eğitim İletişim ve Öğretmenin Beden Dili*, Kök yay., Ankara 2006, s.33.

ilgisinin çokluğu, eğitim açısında bir dezavantaj olarak görölmektedir. Çocukların çokluğu camide rahat hareket edememe, yeterli eğitim araç-gerecinin olmaması ve sınıf içi sessizliğin sağlanmaması halinde eğitim-öğretim sürecinde bir sürü sıkıntılar doğuracaktır. Bir de bu sürece kurslarda düzenli grup ayırımı(seviye farkı) veya Türkiye’de olduğu gibi kur sisteminin olmaması ve birçok cami kurs öğreticilerinin yalnızlığını kattığımızda sınıf kontrolünün zorlaştığını görürüz.

Fiziki şartların yetersizliği ve yaz Kur’an kurslarının kalabalık olması durumunda, sınıflarda sıkışıklık, gürültü ve en önemlisi disiplinin hayli zorlaştığı bir gerçektir. Bu durumda kaçınılmaz olan gürültü, eğitim-öğretim işini hayli zorlaştırmaktadır. Özellikle gürültü öğrencinin derse ilgisinin azalması, dikkatinin dağılması, öğrencinin dersi doğru anlamaması, öğretmenin sesinin yeterli duyulmaması ve aktarılan bilgilerin doğru anlaşılması gibi birçok sıkıntıyı beraberinde getirmektedir. Durum kontrolünü sağlamak için ilk önce öğrencilere yaz Kur’an kursunun değerinden, bura da öğrendiklerinin kutsallığından ve kendilerinin ne kadar değerli olduklarını belirterek, sınıf kurallarına uyulması gerektiğini, başkalarını rahatsız etmemeleri tembih edilmelidir. Bu sırada kurs öğreticisi uyarıda bulunurken dikkat etmesi gereken en önemli hususlardan bir diğeri; kırmadan, incitmeden, karşısındaki psikolojik ve ruh gelişimine dikkat ederek uygun bir dilde uymalıdır.

Kurs öğrencilerinin yaş durumunu incelediğimizde kişiliklerinin yeni biçimlenmeye başladığını düşünürsek, kurs öğreticisinin sınıf içi disiplin işinde uyguladığı yöntemler öğrencinin davranışlarında kalıcı izler bırakır. Onun için disiplinde esas olan öğrenciyi değil, öğrencinin olumsuz davranışlarını uygun dille değiştirmesini ve yaptığının etik olarak uygunsuzluğunu belirtmesi gerekir. Kursu ve kurs öğreticisini seven öğrenci camiye ve camide sunulan her şeye ilgi duyar ve onları sever. Yaz Kur’an kursunda öğretilenlerin önemli ve değerli olduğunu düşünen öğrenci kursta öğrendiklerinden zevk alamaya başlar. Öğrencinin bu halinden vaz geçmemesi veya bu halin uzun süreli olması için kurs öğretici her anlatacağı konuyu öğrencinin ihtiyaçlarına göre belirlenmesi gerekir.

Kendisini, anlatacağı dersi ve kursu sevdiren öğretici, fiziki ve maddi eksiklere rağmen öğrencinin kursa ilgisini çekebilmektedir. Kurs eğitmeni sadece anlattıkları değil tutum ve davranışları, duruşu, oturuşu kısacası tüm kişiliği ile kurs öğrencilerini etkilemekte ve eğitmektedir.

5.2.2.1.3.3. Sınıfların sıcak, karanlık ve rutubetli olması

Coğrafi yerleşim olarak Zakatala ve Balaken bölgeleri dağlık ve düzenlik alanlara sahiptir. Bu nedenle bölge iklimi dağ eteklerinde mülayim ve yarım rutubetli tropik, yüksek dağlık yerler soğuk ve rutubetlidir. Yıllık bölgeye 600-1200mm ve 600-1400mm yağmur düşmektedir.²⁹⁴ Umumiyetle kuzey bölgesinin dağ ve dağ eteklerinin serin olmasına rağmen ova arazileri sıcak, nemli ve rutubetlidir. Yaz Kur'an kurslarının cami, cami lojmanı ve hücrelerde yapıldığını dikkate aldığımızda yaz kurslarında öğrencileri rahatsız eden nedenler içerisinde sınıfların "rutubetli, karanlık ve havasız" olduğunu görürüz.

Cami ve diğer yaz kurslarının yapı olarak ibadet için inşa edildiği için öğrencilerin rutubet ve havasızlıktan rahatsız olabileceği düşünülmemiştir. Bir diğer husus kuzey bölgesinin bol yağmur almasından dolayı dağ etekleri ve bir kaç yerleşim alanı hariç nem ve rutubet kaçınılmazdır. Tablo 28; yaz kurslarının birçoğunun havasız ve nemli ortamlarda devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bölge halkının bu durumdan pek de rahatsız olmamaktalar. Ancak sınıf ortamında devam eden yaz Kur'an kurs öğrencileri için aynı şeyi söyleyemeyiz. Sıcak yaz aylarında yapılan yaz Kur'an kursunda sınıfların kalabalıklığı ve havanın sıcaklığı, sınıf içi eğitim-öğretimi olumsuz etkilemektedir. Sınıflarda sıcaklık ve nem ortamı yükseldikçe öğrencilerin davranışların da gevşeklik, vücudun direncinde düşüklük ve en önemlisi öğrencinin herhangi bir konu üzerinde konsantrasyonu etkilendiği unutulmamalıdır.²⁹⁵ Anket sonucuna göre öğrencilerin 20,2'si havasız, karanlık ve rutubetli yerlerde ders yaptıkları için bu durumdan rahatsız olmaktadır.

---

²⁹⁴ http://www.zaqatala_seyahet.klubu.com (12 01 10); http://az.wiki_pedia.org/wiki/Balaken. 03. 03. 2011.

²⁹⁵ Halik Işık, "Öğrenme Ortamlarının Fiziksel Düzeni", Sınıf Yönetimi, PegemA Yay, Ankara 2004, s.17.

Yaz Kur'an Kurslarında eğitim-öğretimi olumsuz etkileyen ve öğrencileri rahatsız eden nedenlerden bir diğeri de, sınıfların yeterince ışıklandırılmamasıdır. Yaz Kur'an Kurslarının cami, cami lojmanı ve hücrelerde yapıldığını düşündüğümüzde bu binaların yeterince güneş ışığıyla ışıklandırılmadığını görürüz. Aynı zamanda binaların eski mimari olması ve yeni yapılan binalarında bu husus da yetersizliği öğrencileri rahatsız etmektedir. Sınıf aydınlığının yeterli ya da yetersizliği; başarıdan ziyade, öğrencinin ruh sağlığı üzerinde etkili olduğu ileri sürülmüştür. Gereğinden fazla aydınlatma veya yetersiz aydınlatma gözü yormakta ve ilgiyi azaltmaktadır.²⁹⁶

Sonuç olarak, yeni yapılacak ya da restore edilecek olan Kur'an kursları sınıflarının teşkili, öğrenciyi rahatsız etmemeli ve öğrencinin başarısını etkileyen nedenler dikkate alınarak yapılmalıdır. Dolayısıyla öğrencilerin psikolojik olarak rahatlaması ve kurs derslerine ilgisinin artması için kurs binaları karanlık, nemli ve sıkıcı görüntüden kurtarılarak donanım-tasarım ve fiziki görüntüsüyle öğrencilerin ilgisini çekebilecek hale getirilirse Kur'an kursu eğitim-öğretiminin veriminin ve kalitesinin artacağı kanaatindeyiz.

5.2.2.1.3.4. Derslerin Çok Zor Olması

Yaz Kur'an kurslarında genel olarak dersler takrir ve ezberleme olan klasik yöntem kullanılmaktadır. Aynı zamanda derslerde öğretmen merkezli bir anlatım şekli tercih edildiği için de öğretmen ya da öğretmen merkezli bir ders anlatma yöntemi tercih edilmektedir.

Yaz Kur'an kursuna katılan öğrencilerle yüzyüze görüşmemizde kurs öğrencilerine eğitim-öğretim etkinlikleri hakkında sorduğumuz soruya, kurs öğreticilerinin dersleri geleneksel yöntem olan takrir (anlatım), ezberleme ve soru-cevap metotlarını kullandıkları tespit edilmiştir. Kurs öğrencileri İslam dini hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarından kurs öğreticilerinin tartışma metodunu sınıflarda sınırlı kullanılmasına dikkat edilmiştir.

---

²⁹⁶ H.İşık, a.g.e., s.17.

Yaz tatillerinde Kuzey bölgesinde düzenlenen yaz Kur'an kursuna öğrencilerin tablo 9'da "kendi istekleri ve severek" geldiklerini ve tablo 19'da kurs öğretmenlerinin dersi anlatma durumundan "öğrencinin memnun" olduğunu düşündüğümüzde kursa katılan öğrencilerin "derslerin zor olma" şikâyeti veya memnuniyetsizliğinin kursa yeni katılan öğrenciler tarafından geldiğini görürüz. Çünkü yaz Kur'an kursuna ilk gelenlerin çoğu İslam dini ve Kur'an-ı Kerim öğrenimi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları ve ilk kez Arap alfabesi ile karşılaşmalarının onları şaşırtmakta ve bu nedenle zorlandıkları görülmüştür.

Kurs öğrencilerini derslerin zor olmasına iten bir başka sebebin de yaz Kur'an kurslarında yardımcı el kitabının azlık nedeniyle öğrencilere dağıtılmamasıdır. Azerbaycan'ın bağımsızlığından günümüze kadar birçok kitap tercüme edilerek halkın dini konularda bilgilendirilmesi sağlanmıştır. Ancak yaz Kur'an kursu öğretmenlerinin daha verimli ve karşısındaki öğrencinin derslerde anlatılan konuları daha iyi anlaması için 2011 yılında "İpek yolu Neşriyatı" tarafından yaz Kur'an kursuna yönelik "Bağban" adlı yardımcı el kitabı başlığı altında bir çalışma yapılmıştır. İlk sene neşriyatın azlığı nedeniyle kitaplar sadece kurs öğretmenlerine dağıtılmıştır. Ama kuzey bölgesinde değişik etnik grupların çok olması, anlatılan konuların öğrenilmesinde ve dersleri takip etmede sorunlarla karşılaşılacağını düşündüğümüzde yaz Kur'an kursu öğrencilerin el kitaplarına ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Yardımcı kitap ve dokümanların yetersizliği nedeniyle basılan kitap Kur'an Kerim eğitimcilerinin karşılaştıkları sorunlarını çözüleceği umut edilmektedir. Dolayısıyla öğrencinin öğrenmesini etkileyen bu nedenlerin ortadan kalkması ve öğreniminin kolaylaşması için yaz Kur'an kursu öğrencilerine yönelik bu faaliyetlerin hızlanması gerekir.

6. Kurslarda Öğrencilere Yönelik İhtiyaçlarının Karşılanması.

6.1. Kursta Talep Edilen İhtiyaçlar

Yaz Kur'an kursu öğrencilerinin ihtiyaca ve isteklerini karşılama, bu konuda çözümler üretebilmek veya kurs öğrencilerinin memnuniyetsizliğini belirlemede ya da öğrencilerin yaz Kur'an kursunda olmasını istedikleri durumları değerlendirdiğimizde

sınıf içi değişim ve gelişime ihtiyaç duyulduğu gibi kurs dışı değişimlere ihtiyaç olduğu gözlemlenmiştir.

Gözlemlerimiz indoğrulanması ve tahminlerimizin tutarlılığının tespiti için yaz Kur'an kursu öğrencilerine okuduğumuz "kurslarda nelerin olmasını istersiniz ya da kurslarda nelere ihtiyacınız var" gibi açık uçlu yönelttiğimiz sorularla durum tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Sorulan soruya öğrenciler aşağıdaki gibi karşılık vermişlerdir.

Tablo 29. Kursta Talep Edilen İhtiyaç Durumu

Değişken		Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Kursta Talep Edilen İhtiyaçlar	Yeteri Kadar Teneffüsün Olmaması	189	21,1	21,1
	Oyun Yerlerinin Olmaması	345	38,5	59,5
	Kantin Olmaması	105	11,7	71,2
	Her Şey var	121	13,5	84,7
	Başka	137	15,3	100,0
	Toplam	897	100,0	

Tablo 29'da; görüldüğü gibi yaz Kur'an kursu öğrencilerinin yüzde 21,1'i kursta "yeteri kadar teneffüs olmaması", yüzde 38,5'i "oyun yerinin olmaması", yüzde 11,7'si "Kantin olmaması" ve yüzde 13,5'i " olduğu durumdan razı olduğu için "her şey var" derken yüzde 15,3'ü de başka seçeneklerini işaretlemiştir. Başka seçeneğini işaretleyen yaz Kur'an kursu öğrencilerinin ihtiyaç ve istekleri arasında oyun yerinin olmasıyla beraber yaz Kur'an kurslarında bilgisayar dersleri ve spor salonlarının da olmasını istemişlerdir. Anket cevaplarının genelini değerlendirdiğimizde sonuç olarak Kuzey bölgesinde düzenlenen yaz Kur'an kurslarında öğrenciler bazı nedenlerden dolayı yeteri kadar sportif aktiviteler ve sosyal faaliyetlerde bulunamamaktadırlar.

6.1.1. Yeteri Kadar Teneffüs Olsun

Kuzey bölgesinde yaz Kur'an kurslarının çoğunun camilerde yapıldığını düşünerek, (Tablo.26) camilerdeki kurslarında öğrencilerin yerlerde rahle başında diz üstü oturması ve sağa sola dönerek rahatlamaya çalışmaları sınıf sessizliğini, öğrencinin motivasyonunu ve öğretmenin derslere konsantre olmasını engellemektedir. Tüm bu olumsuzluklara havanın sıcaklığı ve sınıf içi diğer (yetersiz ışıklandırma, havanın nemliği ve sınıfların serinliği) şartları eklediğimiz de öğrenci duyduğu rahatsızlık ve sıkıntı nedeniyle derslere ilgisini ve dikkatini toparlayamamaktadır.

Öğrencinin rahat edemediği bir ortamda kurs öğreticisi dersi ne kadar mükemmel anlatsa da öğrenci olumsuz şartlar altında derslere yeterince adapte olamamaktadır. Öğrencinin dinleyerek öğrendiğini düşünürsek, bu süreçte öğrenci kurs eğiticiyi, anlattığı herhangi bir konu üzerinde süresiz olarak bilgi mesajları göndermektedir. Dolayısıyla öğrencinin konuyu dikkatli dinlemesi ve anlatılanlar arasında bir bağ kurması, öğrencinin zinde olmasıyla mümkündür. Öğrencinin zinde tutulması ve bilgilerin öğrenilir hale gelmesi kurs öğreticisine bağlı bir durumdur.

Havanın sıcaklığı ve sıkıntıdan kurtulmak için öğrenci, ilk olarak ortamdan kurtulmak isteyecektir. Bu nedenle kurs öğrencileri sürekli olarak su içme ve tuvalet ihtiyacı nedeniyle durmadan izin almaktalar. Bu durumun öğrenciler arasında sürekli hale getirilmemesi ve en önemlisi öğrencilerin kurslarda rahatsızlık duyarak uzaklaşmalarını için kurs öğreticisi öğrencilere yeterli teneffüs vermelidir. Teneffüsler, öğrenciye bulunduğu durumun sıkıntısından kurtulmayı, su ve diğer ihtiyaçlarını karşılamakla beraber öğrenciyi yeni derse yeni bilgileri öğrenmeye hazırlamaktadır.

6.1.2. Oyun Yerleri Olsun

Yaz aylarında okulların tatil olmasıyla açılan yaz Kur'an kursları, çocukların caddelerde ve sokaklarda haylazca gezinmeleri ve evlerinde boş oturarak zaman tüketmelerinden onları kurtararak, çocuklara Din hakkında temel bilgileri öğretmek, yaz tatillerinin renkli ve anlamlı geçmesine yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda bu süreç içerisinde kurs öğrencilerini değişik sosyal ve sportif aktivitelere sokarak, öğrencilerin

kurstaki diğer öğrencilerle sosyalleşerek yeni arkadaşlıklar ve çevreler edinmelerine yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla yaz kursuna katılan öğrencilerine günlük ihtiyaçlarını karşılamak ve bu fırsatı değerlendirmek için imkânlar sunulması gerekir. Bu amaçla teneffüslerde kimseyi rahatsız etmeyecek gezip tozacağı alanlara ihtiyaç vardır. Özellikle kuzey bölgesinde camilerin geniş alanlarda yapılmaması ve bahçelerinin de meyve ağaçlarıyla çevrilmesi bu anlamda öğrencilere sorunlar çıkarmaktadır. Bu nedenle Tablo 27’de ve Tablo 29’da yaz Kur’an kursu öğrencileri, buldukları camilerin bahçelerinde oyun alanlarının olmasını, bir ihtiyaç olarak belirtmişlerdir.

Tabi olarak kurs öğrencilerinin cami ve çevresinde oyun oynayarak çevreyi rahatsız ediş, camiye namaza gelenleri ve caminin halk arasındaki kutsal mekân anlayışı kurs öğrencilerinin bu istek ve arzularına mani olmaktadır. Çünkü yıllar önce camilerden uzak tutulan insanlar (yaşlı nesil) buraları dokunulmaz, oyun oynanmaz ve koşulmaz yerler olarak görmekte-dirler.

Öğrencilerin cami bahçesini kötü kullanmasını ve çevreye zarar verecek davranışlarda bulunmasını tasvip etmiyoruz, ancak yaşlıların kurs öğrencilerinin durumunu düşünerek davranmalarını bekleriz. En azında cami görevlisi, camilerin ibadet ve aynı zamanda sosyal hayatın paylaşıldığı yerler olduğunu yaşlı nesle anlatarak, kurs öğrencilerinin bu tür sert davranışlarına anlayışla yaklaşmaları sağlanmalıdır. Aksi takdirde camiye kutsallaştıran sert bir davranış, öğrenciyi camiye yaklaştırmaya yerine tam tersine camiden uzaklaşmasına neden olabilir. Unutulmamalıdır ki eskinin geçleri nasıl ki şimdinin yaşlı nesil ise, yarının yaşlı neslide camilere gelecek nesillere sevdirecek, onlara bu yerleri tanıtacak ve bu yerleri onlara miras bırakacak günümüz Kur’an kursuna katılan gençlerdir.

Sonuç olarak, anket sonuçlarına göre ve öğrencilerle birebir görüşmemizde Kuzey bölgesindeki yaz Kur’an kursuna katılan öğrencilerin sportif aktivitelerde bulunamama ve teneffüslerde ders stresi ve yorgunluklarını atabilecekleri bir oyun yerinin olmamasında rahatsızlık duymaktadırlar.

5.5.2.3. Kantin Olsun

Yaz Kur'an kursları köy ve kasabalarındaki cami ve cami çevrelerinde yapıldığını belirtmiştik. Öğrencilerin çokluğu ve camilerin bu sayıları karşılayamaması durumunda köylerdeki hücreler bu faaliyete destek vermektedir. Yaz Kur'an kursu derslerinin ağırlıklı olarak camilerde yapıldığını (Tablo. 26) düşünürsek kurslarda öğrencilerin teneffüs aralarında alış veriş yapacakları ve diğer ihtiyaçlarını karşılayacak kantin ya da büfe gibi yerlerin olması kaçınılmazdır. Bu konuda kurs öğrencileriyle yapılan görüşmelerimiz ve gözlemlerimiz, yaz kurslarında kantin ihtiyacının gerekliliğini tasdiklemektedir. Nitekim öğrencinin acıktığında camiye yiyecek ve içecek getirmesi camiye kirletebileceğinden hoş karşılanmamaktadır. Hatta gözlemlerimiz sırasında teneffüslerde evleri camiye yakın olan öğrencilerin yemek için evlerine giderek yemek yediği tespit edilmiştir. Evlerinin uzaklığı nedeniyle yemek ve diğer ihtiyacı karşılamayan öğrenciler bu durumdan rahatsız olmaktadır. Bir diğer husus evlerine giden öğrencilerin bazen teneffüs vaktinden sonra sınıflara geç gelirken sınıflardaki ders ortamını bozdukları görülmüştür.

Öğrencilerin bir ihtiyaç için evlerine gitmeleri ya da cami yakınlarındaki dükkânlara gitmeleri hem kurstaki derslerin ciddiyetine zarar verdiği gibi hem de öğrencilerin ders zamanı dışarıda olması öğrencilerin ebeveynlerini rahatsız eden nedenlerdendir. Eğitim-öğretimi olumsuz yönde etkileyen, öğrenciler arasında haksızlık duygusuna kapılmamaları, ders havasını bozan durumların yaşanmaması ve yaz Kur'an kursunun etkisinin artırılması için geçici olmak kaydıyla yaz aylarında cami ve cami çevrelerin öğrencilerinin ihtiyaçlarının giderilmesi için en azından büfelerin açılması gerekmektedir.

II. KURSLARIN BAŞARISINI DEĞERLENDİRME

1. Fert Açısından Yaygın İslam Din Eğitiminin Değerlendirilmesi

Saf haliyle kendi kendini yetiştirme gücüne ve yeteneğine sahip olmayan insanoğlu, mutlaka düzenli bir eğitime muhtaçtır. Eğitim, bir süreç olarak tanımladığı için “insan bir şeye kademe-kademe, tedricilikle kemale erişmektedir”.²⁹⁷ Bu süreçte eğitimin en temel görevi bireyin kendini ve gerekirse çevresini, tüm insanlığı saadete götüreceği bir tarzda yetiştirmektir.²⁹⁸ Bu sırada birey ancak çevresine pozitif enerji dağıttığı zaman eğitimin kendi hedefine ulaştığı anlaşılmaktadır. Bir başka anlamda fert mutlu ve sevinçli zamanlarında mütevazı, sınırlı ve sıkıntılı zamanlarında da sabırlı ve gayretli olmasını bilmesidir. Böylece insan eğitilerek insan formatına getirilebilen ve eğitimin meydana getirdiğinden başka bir şey değildir.²⁹⁹ Nitekim eğitim temelde bireyin ruh ve beden kabiliyetlerinin tümünü bir arada geliştirmeyi hedef alması gerekir. Şayet bireyin belirli duygu ve kabiliyetini geliştirmeyi hedefleyip diğer duyguları göz ardı edilip gelişmesine yardımcı olmadığında, bireyi iç huzurdan mahrum etmekle beraber onu çevresine faydalı bir fert olmasına da engeller koymaktadır. Eğer çevremize ve ülkemize faydalı, duyarlı bireyler yetiştirmek istiyorsak, bireyin beden ve ruh kabiliyet eğilimlerinin hepsinin geliştirilmesine dikkate alan bir eğitim sistemini tercih etmeliyiz.

Birey için de yetiştiği eğitim, ona inanç kazandıramıyor ve sırf bilgi aktararak kişilik oluşumunu başıbozukluğa bırakıyorsa bu da ilerki yıllarda bireyi yabancı kültürlerin etkisine maruz kalmasıyla beraber milli şuurun bozulmasına zemin hazırlıyor demektir.³⁰⁰

Faydalı eğitimde esas olan, ferdin bütün gücünü yerli yerinde kullanmayı öğretmektir. Bu nedenle bireylerin beden ve ruh kabiliyetlerini geliştirip zor, sıkıntılı ve

---

²⁹⁷ Muhammed Hamdi Yazır, (Elamalı), *Hak Din Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, c. I, s. 46.

²⁹⁸ Çamdibi, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, İFAV Yay., İstanbul 1994, s.12-13.

²⁹⁹ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefe Antropoloji*, İstanbul 1971, s. 42.

³⁰⁰ Nevzat Kösoğlu, *Küreselleşme ve Milli Hayat*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.72.

her türlü şartlarda şahsiyetli³⁰¹ ve karakter sahibi fertler yetiştirmek gereklidir. İtikadı, bakımdan bozulmuş toplumlarda, toplumun kalkınması ve çevredeki haksızların giderilmesi için ilk önce şahsiyet eğitimi şarttır. Çünkü Hz. Peygamber Erkam'ın evinde çevresine topladığı sahabeyi ilk önce şahsiyet eğitimiyle onları istediği kıvama getirmiştir.

Din, insanın bütün benliğini saran şuardur. Din ve inanma insanın insan olma özelliğinde mevcuttur. Nasıl bir insan kansız yaşamayamaz ise, dinsiz insanda yaşayamaz.³⁰² Bu nedenle din (inanç) insan varlığının olmazsından biridir.³⁰³ Kendini bilen, sorumlu ve şahsiyetli bireylerin yetiştirilmesi ve topluma kazandırılması çok da kolay olmayan bir eylemdir.³⁰⁴ İşte bu tip bireyi genel eğitimin tek başına yetiştirmesi pek de mümkün değildir. Yani, din ile kültürü birleştirmeyen bir eğitim sistemi şahsiyetin tam teşekkülüne muktedir olamaz.³⁰⁵ İşte bu alanda genel eğitime yardımcı olan ve eğitim bilimleri içerisinde var olan din eğitimi genel eğitime yardımcı olmaktadır. Çünkü bireyin ruh ve şahsiyet/karakter gelişiminde genel eğitim kadar din eğitiminin de katkıları sınırsızdır. Din eğitiminin gayesi, kişiye bir dinin ilke ve prensiplerini öğretmek, içinde duymasını sağlamak ve o dinin şartlarını yaşamasını/yaşatmasını davranış hale getirmesini sağlamaktır.³⁰⁶

Dinden soyutlanmış eğitim yarım bir terbiyedir. En basitinden din eğitiminin bireye kazandırdığı iman duygusu her türlü sıkıntı ve zorluklara karşı bir özgüven mekanizmasıdır.³⁰⁷ Bu duyguyu imandan başka herhangi bir gücün kazandırması mümkün değildir. Çünkü bu duygu insanın fitratında doğuşuyla aşkın bir varlığa inanma,

---

³⁰¹ Muhammed Emin Yıldırım, *Nebevi Eğitim Medeli Darü'l-Erkam (Vahyin Nüzül Sürecinde Şahsiyet Eğitimi)*, Siyer Yay., 4. Baskı, İstanbul 2010, s.96.

³⁰² H.Ayhan, "İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sy,5, İstanbul 1998, s.58.

³⁰³ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, PegemA Akademi, 6 Baskı, Ankara 2012, s.94.

³⁰⁴ H. Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, Çamlıca Yay, İstanbul 2003, s.13.

³⁰⁵ Ömer Çam, "Din, Dil, Kültür ve Eğitim", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sy, 1, İstanbul 1994, s.22.

³⁰⁶ Abbas ÇELİK, *Din Eğitimimize Tarihsel*., s.16.

³⁰⁷ Ayhan, *Eğitime Giriş*., s.51.

tapınma ve bağlanma şeklinde var edilmiştir. Yani insanın inanma duygusu hiç bir zaman yok olmaz, ancak eksik ve yanlış doyurulması ve yönlendirilmesi mümkündür.

Din eğitiminin amacı, bireyin ruh, beden, duygu, zihin ve heyecan dinamizmini bozmadan, onu kendi iç dünyasında tutarlı, sorumluluklarının bilincinde ve başarılı bir genç olarak topluma kazandırmaktır.³⁰⁸ Nitekim din eğitimi birey açısından ele aldığımızda bireye, üstün bir varlık olan Allah (c.c.) yaratan, yaşatan ve hayatın her alanına hâkim olarak onu hakkıyla tanıtmak ve kavratmak olduğunu görürüz.³⁰⁹ İman zevkini tadan birey, bedeni zevkleri ve ihtiyaçlarının izafi olduğunu anlayarak, her durumda asaletli ve umutlu olarak iç huzurunu dengeler. İnsan ruhunda en büyük istek aslında böyle bir güce bağlanmaktır. Çünkü düzgün Allah inancına sahip olan fert, bireysel ve toplumsal ilişkilerde vicdanını sürekli sorgulayarak kendi milli ve manevi değerlerini korumaya çalışır.

Din eğitimi, temelde toplumların kurtuluşunun bireyler tarafından gerçekleştirildiği için insana, düşünceye, ahlaki davranışlara, hürriyete, kültürel mirasa saygılı ve karakter şahsiyet yapısına sahip bireyler yetiştirmeye önem vermiştir.³¹⁰ Bir diğer anlamda, din eğitimi bireyi bir yöne şartlandırmak değil, ona kendi akıl yürütme güçlerini sağlıklı bir şekilde kullanabilmelerini sağlamaktır.³¹¹ Birey sosyal barışın sağlanması açısından önemli bir güçtür. Bu da toplumun refah ve adalet içerisinde yaşamasıdır. Tüm bu özellikleri göz önünde bulundurarak Azerbaycan'da bağımsızlıktan sonra evlerde, camilerde ve cami bahçelerinde açılan Kur'an kurslarında ki eğitimi fert sağladığı yararları değerlendirmeye çalışacağız.

Bunun nedenlerini söyle sıralayabiliriz: a) Sovyet idarecileri camileri kapatmaları ve insanların (gençlerin) açık camilere gitmelerini engellemeleri. b) Bireylerin İslam kültürü ve dini bilgilerden mahrum kalmaları. c) Allah inancından kopmak üzere

---

³⁰⁸ Ayhan, *Din Eğitimi*, s.25.

³⁰⁹ Emin Yıldırım, a.g.e., s.99.

³¹⁰ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İnsan Yay, İstanbul 2003, s. 71; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Han Neşriyat, İstanbul 1983, s. 46-54.

³¹¹ M. Selçuk, "Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?", *İslamiyet*, c I, Sy, 2, Ankara 1998, s.85.

olmaları. d) Azerbaycan halkının milli kimliklerini kaybetme³¹² tehlikesi. f) Fert ve toplumda bir Ruslaşma halinin başgöstermesi.³¹³

Bağımsızlığın ilk yıllarında din eğitim ihtiyacını giderilmesi için yurt dışından gelen yabancı hocalar kendi memleketlerinde öğrendikleri dini bilgilerini yerli halka hiçbir karşılık beklemeden anlatıyorlardı. Merhum cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, bir ülkenin kalkınması ancak kendi milli-manevi değerlerle yetiştirilmiş genç nesillerin elleriyle olabileceği gibi vurgulayarak şöyle demiştir; “*Gençlerimiz dinimizi olduğu gibi öğrenmeli, kabul etmeli ve ondan faydalanmalıdır. Biz hiçbir zaman fırsat vermemeliyiz ki, ayrı ayrı şahıslar, ayrı-ayrı kuvvetler kendi şahsi menfaatleri için, İslam dini perdesi altında Azerbaycan gençlerinin terbiyesini ve maneviyatını zedelesinler*”. Tüm bu açıklamalara esasen Azerbaycan’da İslam din eğitimi-öğretimine izin verilmiştir.³¹⁴ Çünkü Haydar Aliyev, Azerbaycan’ın milli-manevi değerlerinin İslam dini ile ilişkilendirmiştir.

Tabi ki bu dini teşkilatlar arasında Azerbaycan’ın maneviyatının gelişmesini istemeyen ve milli değerlere ters düşerek gençler arasında dini fanatizm düşüncesini yaymak isteyen dini gruplar da mevcuttu. Ancak unutmamak gerekir, çok imtihanlardan geçmiş demokratik Azerbaycan devletinin dini siyasetinin esas prensiplerinden biri genç nesli milli-manevi ve ahlaki değerlerle terbiye etmektir.³¹⁵

Din eğitimi ferdin tüm hayatını etkilediği için ferdin aldığı din eğitimi türü onun dindarlığını, milli ve manevi değerlere bakışını da etkilemektedir. Bu grupların yaptıkları hizmetin iç yüzü ortaya çıktıktan sonra bu tip dini teşkilatların hizmet işine son verilerek yurt dışı edildiler.

---

³¹² Çünkü dini kimliği olmayanın milli kimliği olmaz. Bkz. İ. Hakkı, Baltacıoğlu “Dine Doğru”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. I, sy. IV, Ankara, 1975, s.44-60.

³¹³ Hatta Sovyetler döneminde yaşlılar çocukların milli ve dini kişilikleri bozulmaması için Rus okullarına göndermemişlerdir. Çünkü bu okulları İslam’ın ruhuna ters olduğunu savunuyorlardı. Bkz. Zekiye Ebilova, “Azerbaycan’ın İşgalinden Sonra Rusya’nın İslam’a Münasebeti”, *Devlet ve Din İçtimai Fikir Toplusu*, C. 4, sayı 18, Bakü, 2010, s.128.

³¹⁴ Hidayet Orucov, “Milli Manevi Değerlere Kayıdış”, *Haydar Aliyev ve Azerbaycan’da Din Siyaseti, Gerçeklikler ve Perspektifler*, Bakü 2007, s.72.

³¹⁵ Hicran Hüseyinova, “Azerbaycan’da Devlet Aile Siyaseti ve İslam’da Aile Münasibeti”, *Haydar Aliyev ve Azerbaycan’da Din Siyaseti, Gerçeklikler ve Perspektif*, Bakü 2007, s.140.

Yasaların ve devletin dini kurumlarının belirlediği kurallara uyarak hizmet eden dini teşkilatlar düzenli ve programlı yaygın din eğitim yapmalarına mani olan tüm sıkıntıları aşarak günümüzde daha da sistemli ve düzenli bir din eğitimi yapma gayreti için de olmuşlardır. Nitekim bu teşkilatlar ilk zamanlar kendi memleketlerinden getirdikleri din eğitim içerikli dokümantasyonların (kitaplar) Azerice olmamaları ve gelen hocaların halka bilgi aktarımında hayli sıkıntılar yaşadığı inkâr edilemez. Ama tüm bu zorluklara katlanarak sırf Azerbaycan halkının milli ve manevi şahsiyetinin yeniden canlanması için çalışan dini teşkilatlar bu zorlukların hepsini aşarak günümüzde İslam'ı öz asıyla anlayacak genç bilgin neslin yetişmesinde çok emekleri geçmiştir.

Tüm bu yaşanan gelişmeleri değerlendirerek ister geçmişte ister şimdiki zamanda Azerbaycan'ın Kuzey bölgesinde yapılan yaygın din eğitiminin birey üzerinde şu etkileri olduğunu düşünüyoruz:

a. Yıllar önce ateist ideolojisinin gerçekleştirilmesi için bastırılarak susturulmaya ve değiştirilmeye çalışılan değerlerden, en çok dindar dediğimiz dini yaşamaya çalışan insanlar etkilenmiştir. İlk seneler ateizm eğitim ve faaliyetlerine direnen ilk nesillerde ateist düşüncesi istenilen sonucu elde edememiştir. Ancak ilerleyen yıllarda Müslüman olduğunu söyleyen insanlar nerdeyse dini, peygamberlerini, kitabını ve hatta kelimeyi şهادetini bilmez hale getirilmiştir. Korkan halk her şeyi sırf komünizm için yapar olmuşlardı. Bu süreçte “insan hayatı yaşa-öl” alnayışından başka bir şey olmamıştır. Daha aşırıya giderek maddileşen hayatı, insanlar cennet ve cehennemi maddi yaşayışın refah ve kılığına bağlamışlardır. Dini İnanç Hürriyet kanunuyla Azerbaycan halkı kendilerine “Niçin yaşadıkları” sorarak maddileşmiş yaşantıdan silkinip uyanmışlardır. Varlığını ve niçin yaşadığını sorgulamaya başlayan Azeri halkı yok edilmeye çalışılan dini duygularının yeniden yeşermesine neden olmuşlardır. Çünkü insanoğlu karşılaştıkları olayları çözmek ve değerlendirip anlamlandırmak için kendisini geliştirmek ve yenilemek çabası içerisine girmektedir.³¹⁶ Bu bir bakıma insanın kendisini geliştirmesi ve yaşanan hayatın anlamını bulma çabasıdır.

---

³¹⁶ Cüceloğlu, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, 24 Baskı, Sistem Yay, İstanbul 2000, s.379.

Konuyu özetlersek, Allah inancı bireyin hayatında bir canlanma yaşatır. Bu sayede bireyin hayatı bir değer, bir anlam ve asalet kazanır. Böylece din eğitimin etkisiyle hayattaki ahlak düşüklüğü, hayasızlık, nefret, karamsarlık, umutsuzluk ve buna benzer tutumlar unutulurken yerini güven, mutluluk ve kısacası pozitif davranışlara devir eder. Bu bir bakıma birey hayatına bir anlam bir değer kazandırıyor. Niçin yaşadığını ve nasıl yaşanması gerektiğini öğrenir.

b. Ateizm eğitimi bireyin şahsiyetin de ve kişiliğin de kapanmaz yaralar açtığı gibi onu sosyal hayatta da sıkıntılarla baş başa bırakmıştı. Özellikle sırf komünizmin kalkınması namına insanlar zor şartlarda çalıştırılarak kasten Müslümanlar sosyal (Cuma ve Bayram namazlarında Müslümanların bir araya gelerek toplanması) aktivitelerden mahrum bırakılmıştı. İnsanlar bu gibi aktivitelere katılmamak için de onları fikri yönden etkileyip baskı altında tutarak insanların manevi duygularından uzaklaştırma yöntemini seçmişlerdir.

Tüm bu olumsuzlukları düşünerek din eğitiminin Müslüman halkın yeniden toparlanması ve hayatını belli düzene koyası için gerekliliği farkedilir. Bu bakımdan da, denilebilir ki İslam dini her şeyden önce bireysel seçim ve sorumluluğa dayalı bir vicdan dinidir. Ferdin sosyalleşmesini sağlayarak onun mutlu olmasını ister. Cereyan eden olayların Allah'ın iradesiyle meydana geldiğini ve olayları yorumlama biçimi, bir noktada bireyin çevresiyle mutlu olma duygusunu geliştirmektedir. Bu noktada din bireyde bir çeşit motivasyon ve inanç nazariyesi geliştirmesine yardımcı oluyor. Buna göre din ferdin hayatında huzur ve uyum getirmek hususunda önemli bir güçtür.

c. Komünist yandaşları bireyleri daha iyi kontrol ve denetimde tutabilmek ve birer ateizm temsilcisi yapabilmek için onları zorunlu olarak bir ateist öğretisi yapan sosyal iş alanları kolhoz ve sovhöz gruplarına katılmaya zorluyorlardı. Halkı rahat bırakmayan Komünist idareciler ateist tebliğatı ve eğitime yönelik düzenlenen konferanslarına işçi sınıfının katılımını mecburiyeti şartlarını getirmişlerdi.³¹⁷ Düzen öyle kurulmuştu ki bir çocuk evinde dahi din adına herhangi bir şey duymaz hale getirilmişti. Kısacası, Sovyet hükümeti bireyleri dinsiz bir Rus gibi nasıl düşündürebilirim ve nasıl

---

³¹⁷ Settarov, *Ateistin Cevapları*, Bakü 1971, s.70-71.

yaşatabilirim düşüncesiyle halkı sürekli ateizm ideolojisiyle terbiyelendirmeye çalışmıştır. Çünkü insanlar bu gruplar sayesinde çok daha kolay idare edilebilmekte ve istenilen herhangi bir bilgiyi kolay kabulmekteler. Din eğitimi, ferde yukarıda saydığımız tüm özelliklerin negatif tarafını değil de pozitif tarafını gelişmesine yardımcı olmaktadır. Toplumlar birkaç ferden bir araya gelesiyle oluşur. Din toplanan bu fertlere yapılması doğru olan şeyleri göstererek sorunun az zararla giderilmesi ya da adaletli olmasını öğretir. Çünkü İslam dini haksız yere bir insanı öldürmeği tüm insanlığı öldürmek suçu ile itham etmektedir. Böylece din eğitimi insanlık dışı olayları önlenmesini amaçlayarak toplumun kalkınması ve adaletle idare edilmesi için insanın ahlak hamuruna ve kişilik şuuruna iyilik mayalarını katabilme çabası içerisinde. Nitekim İslam dini toplumdaki sınıf farkının kaldırılması, toplumun huzur ve barış içerisinde geçinmesini, insanların bir birlerine düşmanca yaklaşımlarını ortadan kaldırmak adına sosyal dayanışma onun esas prensiplerinden olmuştur. Din sosyal kurban, zekât, sadaka yardımlarla insanlar arasında gönül bağları kurma gayreti içerisinde toplumdaki açlık, yoksulluk ve yalnızlık problemlerini el birliği ile çözüme kavuşturmayı hedefler.³¹⁸ Mali yardımlarla zengin-fakir ilişkileri haset, kıskançlık, cimrilik, mülkiyet düşmanlığı ve toplumda emniyetin sağlanması gibi durumların had safhaya ulaşmasını engellemektedir.³¹⁹

Yardımlaşmanın İslam'da zenginelere has bir davranış olmadığı belirtilerek toplumun ve cemiyetin kalkınması için kimin gücü neye yeterse mantığı esasında "Allah'ın rızası" güdülmüştür. İnsanlara yardım sadece maddiyatla sınırlı tutulmayarak, güzel söz söylemek,³²⁰ ağaç dikmek,³²¹ selamlaşma,³²² iki kişi arasında doğrulukla hüküm etmek,³²³ yoldan zararlı şeyleri kaldırma,³²⁴ insanlara güler yüz göstermegibi davranışlar sadaka olarak³²⁵ değerlendirilmektedir.

---

³¹⁸ Faruk Beşer, *İslam'da Sosyal Güvenlik*, Diyanet Yay, Ankara 1987, s.47.

³¹⁹ Yılmaz, *Din Eğitimi* ., s.61-62.

³²⁰ Buhârî, Edeb 64.

³²¹ Hambel, Müsned 4, 66.

³²² Buhârî, Edeb,64.

³²³ Müslim, Kesame, 68; Tirmizî, Diyet,8.

d. Doğru ve akıllıca verilen din eğitimi bireye sosyal hayatta çevresi ve kendisiyle barışık yaşattığı gibi sosyal adaleti desteklemektedir. Ayrıca din eğitimi toplum içerisinde rahatsız edici, toplumun huzurunu bozan ve topluma zarar verici (fuhuş, içki, kumar, sahtekârlık, hırsızlık ve narkotik zehirlenme v.b) ahlaki davranışların oluşmasına da engel olmaktadır.

İnsan hayatında hem psikolojik hem de din bakımından en değerli kavram sevgidir ki bu sevginin en zirvesi de Allah (c.c) sevgisidir. Bu sevginin hakikatini tadan bir bireyde vatan sevgisi, millet sevgisi, toprak sevgisi, insan sevgisi ve milli değerleri koruma, sahiplenme sevgisi canlanır.

Sonuç olarak, din eğitiminin bireye sağladığı faydaları göz önünde bulundurduğumuzda din eğitimi bireye ilk önce ruh ve beden sağlığını düzenli bir şekilde gelişmesine yardımcı olmakla bireyi ilk önce kendi kendisiyle ve daha sonra da çevresiyle sağlıklı ve düzenli ilişki kurmasına yardım eden en önemli bir eğitim sahasıdır. Sağlam toplum sağlam bireylerden oluşur. Çünkü bireyler yaşadığı toplumun kişiliğini, kültürünü, ahlakını ve kimliğini yaşatan canlı varlıklardır.

Azerbaycan devlet liderleri devlet ve milletin kalkınması milli-manevi değerlerin oluşması için (İslam) dinin real gerçekliliği ile öğretilmesini desteklemişlerdir. Hatta Haydar Aliyev Bakü’de yapılmış “İslam Medeniyeti Kafkasya’da” uluslararası sempozyumda “Biz Azerbaycanlılar kendi tarihimizle, milli-manevi değerlerimizle, İslam dinine, İslam medeniyetine ait olmamızla kıvanç duyuyoruz”³²⁶ çıkışı aynı zamanda dinle alakalı siyasi yaklaşımında “ Dine, onun manevi-etik değerlerinin tebliğine, bu değerlerin yardımıyla insanların vatanseverlik ve tahammül duygularının iletilmesine devletin büyük ihtiyacı vardır. Biz milli-manevi değerlerimizi dini değerlerden ayrı düşünmüyoruz”³²⁷ sözleri ile İslam dininin Azerbaycan halkının milli-manevi değerlerinin yeniden oluşmasında çok önemli yere sahip olduğu bir daha

---

³²⁴ Tirmizî, İman,6; İbn Mâce, Mukaddime,9.

³²⁵ Tirmizî, Birr, 26.

³²⁶“Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Din ve Milli-Manevi Değerler Hakkında”, *ACDKİDK'nin Bülteni*, No.4, 2002, s.3; Namik Abbasov, a.g.e., s.108.

³²⁷ *Haydar Aliyev'in Siyasi İrsinden, DKİDK'nin Bülteni*, No. 12, 2004, s.2.

vurgulamıştır. Çünkü bizim dedelerimiz milli-manevi değerlerimizin çoğusu İslam dininden almışlardır³²⁸

Tüm bu yaklaşımları değerlendirerek Azerbaycan kültürünün ve sosyal hayatının mayasında İslami unsurların etkisinin çok olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Sovyetlerin etkisiyle Ruslaşmaya doğru giden Azerbaycan kültür ve şahsiyeti İslam din eğitimi sayesinde fazla dejenere olmaktan kurtulmakla beraber İslam dini sayesinde milli varlığını korumuştur.

Bugün İslam dininin Azerbaycan halkının ve gencinin hayatına gün geçtikçe daha çok nüfuz ettiği tespit edilmiştir. Her sene mescid ve ibadet evlerinin artması, dindarların ibadet ve dini ayinler için mescidlere toplanması, ibadetleri kendilerine İlahi bir emir olarak kabul eden gençlerin sayısı her gün artmaktadır. 2000 yılında dini problemlere yönelik yapılan anket sorgulamasına katılan gençlerin % 9'u ibadet için camilere gittiklerini, % 33'i Ramazan orucunu tuttuğunu bildirdiği halde, 2006 yılından aynı sorular bir daha tekrar sorulduğunda bu sayı % 20'i gencin ibadet için camiye gittiğini, % 60'tan fazla gencin Ramazan orucu tuttuğunu söylemiştir.³²⁹ Bağımsızlıktan sonra İslam dinine ilginin altı yılda iki katından fazla arttığını dikkate alırsak günümüzde bu sayının daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü günümüzde yaygın din eğitim müesseseleri faaliyetlerinin yasal, milli değer merkezli ve günün eğitim şartlarına uygunluğuna çok dikkat edilmektedir.

Yaygın İslam din eğitiminin cami ve onun çevresindeki binalarda (hücre ve evlerde) yapılması ile ülkedeki herkese ulaşılması mümkün değildir. Bu ve diğer nedenler sebebiyle günümüzdeki Azerbaycan aydınlarını gençlik döneminin sağlıklı gelişmesi ve manevi değerlerin öğretilmesi, ana okullarda din derslerinin gerekliliğinin zaruri olduğu düşüncesine sevk etmiştir.³³⁰ Bu aydınlar bir toplumda din eğitiminin

---

³²⁸ Azerbaycan "Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Haydar Aliyev'in Beyanati", 14 Ağustos, 2001, s.1; Alişova, a.g.e., s.15.

³²⁹ E.Esgerov, "Azerbaycan'da Dini Reallıklar: Cemiyet, Devlet ve Vatandaş", *Devlet ve Din*, Aralık 2006, s.104-105; Faradov, "Dini Düşüncenin", s. 115-117.

³³⁰ <http://deyerler.org/>, "QMİ-den orta mekteplerde din dersi teklifi", 20.Haziran 2012; <http://www.azadliq.org>. "Orta mekteplerde dini tahsil: Niyet var, karar yok", 20.Haziran 2012;

ihmal edilmesi zamanla o toplumun geleceği tehlikeye düşmesi ile sonuçlanabilmesini farkındalığını anlamışlar.

2. Toplumsal Açıdan Yaygın İslam Din Eğitiminin Değerlendirilmesi

Tarih sayfalarını incelediğimizde ahlaksız, ilimsiz, sanatsız ve adaletsiz bir toplum ve bir cemiyetle karşılaşmamız mümkün ise fakat dinsiz bir toplumla karşılaşmak neredeyse imkânsızdır. Aslında bunun başlıca nedeni insanın doğuştan “fitraten” getirdiği inanç duygusunun daima bir dine ihtiyaç duymasıdır. “Neden varım ve varlığımın sebebi nedir” soruları insanın kendi öz varlığı hakkındaki şuurlu bir arayışı gelişerek onda din olgusunu meydana getirir. Din insanlığın temel problemi olarak her vakit ola gelmiştir.³³¹ Din insan hayatında dil ve sanat kadar çok önemli bir sosyal olgudur. Çünkü bu üç (din, dil, sanat) unsur olmadan bir toplumun milli kimliği olmuyor.³³²

Din eğitimindeki nihai gaye dini terbiye ile “iyi insan yetiştirmektir”. Çünkü din terbiyesi “şahsiyet terbiyesidir, hayâ terbiyesidir, merhamet terbiyesidir, hürmet terbiyesidir ve yaratılanı yaratandan dolayı sevmek terbiyesidir”.³³³ Bu terbiye ile yetişen birey menfaatsiz, garazsız ve karşılıksız insanı, toprağı, eşyayı ve bütün varlıkları sevmek ve sevgiliye, Allah’a ibadet etme hissiyle yapar. Bu yönüyle din toplum hayatının sosyal kontrolünün en önemli vasıtalarından biridir. Dini etkinin zayıflaması, toplum hayatının mekanikleşmesine ve onarılması zor olan ahlaki çöküntülere sebep olur. Çünkü din/dinler özellikle hayatın tüm sahasını ihata ettiği için başlı başına hayat nizamı getirerek hem fert hem de toplum hayatının en ince noktalarına kadar tesir eder.³³⁴ Nitekim nerde bir din doğmuşsa mutlaka orada yeni bir medeniyet ve yeni bir kültür doğarak yeni bir hayat ve dünya görüşü oluşturduğuna şahidiz.

---

www.gun.az/religion, “Hacı Fuad Nurulla: “Dini akaide boşluğun olması yeniyetmeleri vehhabiliye, misyonerliğe yönelir” 20.Haziran 2012.

³³¹ Kamuran Birand, “Dinin Mahiyeti Üzerine”, *A.Ü.İ. F.D*, c. I, Sy, IV, Ankara 1975, s.120.

³³² Baltacıoğlu, a.g.m., s.55-57; N. Aşkoğlu, “Toplum Hayatımızda Dini Yeri ve Din Eğitiminin Önemi”, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. II, Sivas 1998, s.45.

³³³ Nurettin Topçu, *İslam ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*, Dergâh yay, IV. Baskı, İstanbul 2005, s.80-81.

³³⁴ İzzet Er, *Sosyalleşme, Sosyal Gelişme ve İslam*, Furkan Kitapevi, Bursa 1988, s.29.

Din eğitimi bireyin ruhsal ve bedensel gelişimine katkıda bulunarak ona bulunduğu topluma uyumluluğuna ve kendine yer etmesi açısından sağladığı yaraları sınırsızdır. Bireyin iç âlemine sirayet eden din, bireyin duygularında dinden başkasıyla gelişmesi veya etkilenmesi mümkün olmayan “vatan, millet, namus ve fazilet” duygularının canlanmasına sebep olduğu gibi, “kaygı, korku ve nevrotik duyguların” bastırılmasında en etken güçlerden biridir. Bireyin duygu, düşünce ve hayatındaki tüm bu değişiklikleri din duygusunun düzgün öğretilmesiyle olabileceğini dikkate alarak, yaygın İslam din eğitiminin bu görev dışında tutamayız. Özellikle Azerbaycan’da okullarda din eğitimi dersleri olmadığından bu gibi duyguların toplumda yaygınlaşması ve toplum içerisinde kültürel özellik kazanması yaygın İslam eğitimiyle öğretilemeye çalışılmaktadır.

Din bireysel olduğu kadar toplumsal bir ihtiyaç ve gerekliliktir. Çünkü din, bireyle-birey, bireyle toplum ve toplumsal ilişkileri önemli derecede etkileyebilen bir unsurdur. Davranış ve görgü kurallarından ahlak ilkelerine kadar, toplum hayatını ilgilendiren birçok konuda belirleyici unsurlardan birisi din ve dini ahlaki gelenektir.³³⁵ Böylece fert, içinde yaşadığı toplumun bir parçası olduğu bilincine ulaşarak, toplumdaki bireysel sorumluluklarını üstlenir. Devlet, varlığını sürdürme bilmesi için bireylerin ahlaki yönden eğitilmesi zaruridir.

Yıllar önce Sovyet yöneticileri düzenli ateizm eğitimi ve farklı antidin hareketleri ile Azerbaycan halkının manevi değerlerin oluşmasına yardımcı olan din duygusu ve Allah sevgisini insanların tamamen aklından ve milli karakter kimliklerinden yok etmeye çalışmışlardır. Bu faaliyetlerden biri de Müslüman halk arasında din ve dini hayat tespiti için dindarlığa akıl almaz baskılar uygulayarak dindarlar üzerine psikolojik ve sınıf farkı muamelesi yaratmaya çalışmışlardır. Amaç Azerbaycan halkı arasında toplumsal parçalanma ve bölünme yaratmaktır. Sonuç olarak Müslümanları (Gerçek müminler, geleneksel müminler, müteredditiler, gelenekselci ılımlılar, aile ve toplumun

---

³³⁵ Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, TDV Yayınları, Ankara 1996, s.156.

baskısındaki sebeple ılımlı olanlar ve ateistler)³³⁶ altı kategoride değerlendirmişlerdir.³³⁷ Teessüfler olsun ki bu sıralamanın isabetli veya doğru olduğu bizce pek de doğru değildir. Çünkü bazı insanlar sırf can korkusundan ve ailesine gelebilecek kötülük sebebiyle kendi inançlarını veya inanç duygularının gerçeği yansıtmayacak şekilde dile getirmeyerek iç âlemlerinde yaşatmışlardır. Ve aynı zamanda araştırmacıların farklı tasnifler yapması, ateist eğitimcilerin işlerinde ne kadar başarısız olduklarını ve halk arasında uyguladıkları mecburi sayımların gerçeği yansıtmadığını gösterir.

Sovyetlerden sonra ilk kez 1999-2001 yılında Azerbaycan da dini icmaların din eğitimiyle halkın ne kadar bilgilendiğini veya dindarlıklarını tespiti için Azerbaycan'ın beş ilinde (Bakı, Gence, Quba, Sumgayıt ve Sabirabad) yapılan anket uygulamasında tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmacı Feredov Sovyetler tarafından altı (Gerçek Dindarlar, Dindarlar, Mütereditler, İtinasızlar, Kâfirler, Katı Ateistler) sınıflandırmayı iki kategoride değerlendirerek ilk üç grubu (Gerçek Dindarlar, Dindarlar, Mütereditler) Müslüman ve dindar olduklarına, ikinci grubun ise son üçünü (İtinasızlar, Kâfirler, Katı Ateistler) esas alarak itikadın ve inancın olmadığı sonucuna varmıştır.³³⁸

---

³³⁶ Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, (Çev; Mete Çamdereli), Pınar Yayınları, İstanbul, 1992, s.193; Taştan, "Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel", s.9.

³³⁷ Bazı araştırmacılar bu sınıfsal farkı (*radikaller*; *sıradan Müslümanlar* ve *kararsızlar*) ve (*sağlam müminler*, *geleneksel müminler* ve *çekimsen müminler*) şeklinde izah etmişlerdir. Toplum arasındaki bu farklı tasniflerin yapılması araştırmacıların ateizm tebliğatını farklı açılardan değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Geniş bilgi için bakınız. D'encausse Helene Carrere, a.g.e.,s.17; Akiner, a.g.e., s.10.

³³⁸ Faradov, "Dini Düşünce", s.106.

Tablo 30:Katılımcıların Dine Karşı Tavrı ve Düşüncelerinde Değişme Durumu

Değişken	Yüzde
Evvelden ve şimdi de dindar olanlar	53,1
Hiçbir zaman dine inandıklarını söylemeyenler	12,7
Dindarlıklarına eskisine kıyasen büyük değişikliklerin olduğunu söyleyenler	25
Eskiden dine inanmadıkları halde, hazırda inandıklarını söyleyenler	8,7
Dinden uzaklaştıklarını söyleyenler	1,5
Toplam	100

Elde edilen verilere göre, ankete iştirak eden katılımcıların %53,1'i eskiden de, şimdi de dindar olduklarını söylemişlerdir. %12,7'i ise hiçbir zaman dine inanmadıklarını, şimdi de inanmadıklarını itiraf etmişlerdir. Katılımcıların %33,7'si bağımsızlıktan sonra dindarlıklarının artışında büyük değişikliklerin olduğunu söylemişlerdir. Yine %8,7'si de önceler dine inanmadıkları halde, hal-i hazırda inandıklarını beyan etmişlerdir. %25'i önceleri inandıkları halde, hal-i hazırda ise daha da dindar olduklarını bildirmişlerdir.

Tüm bu bilgileri temel alarak bağımsızlıktan sonra Azerbaycan halkı arasında İslam dini eğitim araç ve gereçlerinin eksikliklerine rağmen hızla yayılmıştır. Bu hızlı yayılmada başrolü yaygın eğitim almıştır. Özellikle bu faaliyetler hem umum hem de özel de (Zakatala, Balaken) bölgelerde toplum üzerinde şu değişikliklerin olduğunu düşünüyoruz.

- 1.Yıllardır asimile edilmeye çalışılan Mili Şuur ve Milli Birlik düşüncesi yeniden canlanmıştır.
2. İnsanlar arasında vatan, bayrak sevgisi hak ettiği değere kavuşmuştur.
3. Yozlaştırılmaya çalışılan Milli Kültür uluslararası değerlere yükselmiştir.
4. Ateizmin etkisiyle İslami temel prensiplerden helal-haram anlayışı din eğitimi sayesinde sosyal ve insani ilişkilerde hak ettiği değeri yeniden kazanmıştır.

5. Bu eğitim sayesinde insanları kendi ego duygularını tatmin etmekten kurtararak her kesi Allah karşısında eşit olduğunu hatırlatarak insani ilişkileri yeniden gözden geçirilmesi gerektiği farkını kavratmıştır.

6. Din eğitimi sayesinde inanların kardeş olduğunu hatırlatarak, onlara bir birlerinin mallarına, canlarına, namuslarına el sürmelerinin haram olduğunu hatırlatmıştır.

Netice olarak, Azerbaycan toplumunda (Zakatala ve Balaken dâhil olmak şartıyla) yaygın İslam din eğitiminin sayesinde toplum dış güçlere karşı kendi milli değerlerini ve kimliğini savunma gücü kazanmıştır. Özellikle 43 etnik grubun yaşadığı kuzey bölgesinde İslam, dini kardeşliğin ve birlikte sulh için de yaşamın en etkn sebebidir. Böylece durumu özetlersek, İslam dini bu iki bölgede insanları bir çatı altında toplayabilen ve yaşatan tek güçtür. Sağlıklı toplumların oluşması için maddi değerler kadar manevi değerlerin de sağlam temellere oturtulması ve insanlara öğretilmesi gerekir.

2.1. Kültürel Açıdan Yaygın İslam Din Eğitimi Değerlendirme

Sosyal hayatın barış ve uyumluluk içerisinde devam ettirilmesi veya devamı için belli duygu, düşünce ve karşılıklı anlayışın, hoşgörünün olması şarttır. Bu şartların gerçekleşmesi için din, bireyi yaşadığı cemiyette insani ilişkiler kurmasında etkin ve köklü kurumlardan önemlisidir. İnsanların toplumlar kurarak yaşanabilecek dünya kurma girişimlerinde sahip oldukları dinin etkisi büyüktür.³³⁹ Çünkü din hayata canlılık kazandıran ve toplumları ayakta tutan önemli kurumları dolaylı ve doğrudan ilgilendiren sosyal bir olgudur.³⁴⁰

Sosyal hayatın her alanında normlar getirmesi yönüyle din olgusu sosyal bütünleştirmede en önemli unsurdur. Çünkü bir din, herhangi bir toplumda yayılıp yerleştiği ve kökleştiği andan itibaren, orada çeşitli inançlar, müesseseler, normlar,

---

³³⁹ Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye*, (Çev; Ali Coşkun), 2 Baskı, Rağbet Yay, İstanbul 2000, s.37.

³⁴⁰ Baltacıoğlu, a.g.m., s.48.

değerler, âdetler, tavır ve davranış modelleri sunmaktadır.³⁴¹ Netice olarak dini modeller toplumun sosyal varlığı ile kaynaşarak, toplum fertlerini dini ve kültürel bütünleştirici bir fonksiyon üstlenmektedir. İşte burada Azerbaycan toplumunun yaygın din eğitiminin sosyal fonksiyonlarına ve toplumu güçlendiren dinamik unsurlar açısından sağladığı faydaları açıklamaya çalışacağız.

1. Dinin Toplum İçin Önemli Olduğunu Benimsetmek: Din, insanlık tarihinde toplumların dünya kurma girişimlerine büyük katkılar sağlayarak adaletli, barış ve ahlaklı çevre oluşturmada hep rehberlik edici güç olmuştur. Dinler toplumların doğal akışlarına yön vererek insanların manevi boyutta iç huzurun doyurulması ve maddi âlemde adaleti, kardeşliği, dostluğu, refahı ve barışı tasdikleyen unsurdur. Bu yönüyle din toplumun oluşturan milli kimliğin ve kültürel temellerin belli formlara girmesine etki etmektedir. Din toplumun sosyal hayatla ilgili temel çözüm önerileri sunduğu için, dini diğer kültür unsurlarından (dilden, sanattan, hukuktan) ayrı düşünmek mümkün değildir.³⁴² Bir toplumda dinsiz fertler olabildiği halde dinsiz toplum olması nerdeyse imkânsızdır.

Dinin toplum hayatına girişi her ne kadar istenmeyen tepkilerle karşılanmasına bakmayarak, o dini düşünce veya inanç akımı o topluma yeni yasalar, âdetler ve değerler sunarak insanların hayatlarını değiştirerek, yeni bir hayat şekli sunmaktadır. Nasıl ki ateizm çıktığı zaman halkın tepkisini üzerlerine çekmesine rağmen zamanla bu inançları veya bu düşünceleri destekleyen insanlar olmuştur. Acak din duygusu insanın fitratında olduğu için günlük hayatla ilgili sunduğu kuşatıcı yasalar ile bütünleştirme boyutuna sahiptir.³⁴³

Azerbaycan toplumunun kültür ve özellikle manevi değerlerinin temeli İslam dini olduğu için Çar ve SSCB Sovyet hükümeti zamanında Müslüman halk inancı üzerine yapılan tüm baskı ve engellemeler insanlarda “Allah inancını ve Allah düşüncesini” silememişlerdir. Bu baskılar bir noktada “tevhit” düşüncesi ile İslami bölgede daha da

---

³⁴¹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay, İstanbul 1998, s.312.

³⁴² Baltacıoğlu, a.g.m., s.284.

³⁴³ Yılmaz, *Din Eğitimi*, s.101.

kuvvetli ve kalıcı kılmıştır. Din insanları bir noktada birleşmeye ve kaynaşmaya, dost olmaya ve kalkınmaya, ilerlemeye davet edici Tevhit esasına bağlı olarak tek kaide etrafında toplanmaya çağırıyor.³⁴⁴ Tevhit inancı ve düşüncesiyle terbiye edilmiş fertlerde toplumun huzursuz edici gayri ahlaki davranışlar sergilememekle beraber aynı zamanda fertlerde sorumsuzluluk ve ego tatmin davranışlar görülmemektedir. Çünkü İslam'da ben ile beraber biz şuuru daha yaygındır. "Herkes fert için ve fert herkes için" şuuru ile hareket edilmiştir. Ben şuuru yerini biz şuuru ve tevhit esası temel prensip olmuştur.³⁴⁵ Bir anlamda İslam bireye cemaat şuurunu kazandırmaktadır.

İster geçmişte ister günümüzde Azerbaycan toplumunun içtimai, siyasi ve eğitim alanlarında İslam inancının izleri görülmektedir. Nitekim bazı ayet ve hadisler Azerbaycan halkının dilinde anonim atasözleri formasında nesillerden nesillere aktararak günümüze kadar gelmiştir. Eğer bir toplumun kültürel temelinde dini inancın etkisi olmuşsa tüm yasak ve engellemelere bakmayarak dinsel yaşantısı olmayan bireylerin hayatlarında dini içerikli adet ve düşüncelerin olması kaçınılmaz ve normaldir. Nitekim ateistim deyip de yakınları için cenaze merasimlerinde Kur'an okuyan ve molla davet edenlerin olduğunu biliyoruz.

Sovyetler döneminde yasaklanan birçok din muhtevalı sosyal faaliyetler ve adetler (dini nikâh, cenaze törenleri, hatim, Mevlit kutlamaları, Ramazan ve Kurban bayramları) engellenmiştir. Bağımsızlıktan sonra dindar olsun, olmasın insanlar bu adetlerin eksik ve yanlışlığına bakmayarak çok önemseyerek kutladıkları görülmüştür. Bu da bizlere Azerbaycan toplumunun temelini dine dayalı dede-babalarından miras kalan adetlerine ne kadar düşkün olduğunu ve bu değerleri ne kadar sahiplendiğini ve önemsediklerini göstermiştir. Aynı zamanda bu ve buna benzer birçok sosyal aktiviteler bir halkı ve bir toplumu bir çatı altında toplayan en önemli dini değerlerdir. Buradan dinin (İslam) Azeri halkının adet ve kültürünün oluşumunda etkili olduğu net anlaşılmaktadır

Bağımsızlıktan sonra tahrip olan veya asıl şeklini kaybeden dine dayalı adet ananeler ülkeye dini tebliğ için gelen yabancı dini teşkilatlar yaygın din eğitim

---

³⁴⁴ İsmet Altıkardeş, *Din ve Sosyal Bütünleşme*, Rağbet Yay, İstanbul 2003, s.259.

³⁴⁵ Altıkardeş, a.g.e., s.287.

vasıtasıyla yeniden aslı şeklinde öğretmeye-eğitmeye çalışmışlardır. Eğer bir toplum fertleri dini bilgiden mahrum edilerek öğretilmediği zaman o toplumun bireyleri din adına yanlış hurafeleri kendilerine din edinmekle beraber bir başkası tarafından da din adına yanlış bilgilendirmelerle farklı amaç ve hizmetlere yönlendirilmeleri mümkündür. Bu da toplumda sosyal barış ve birliğin bozulmasına sebep olur. Nitekim Sovyet idarecileri Azerbaycan'ın manevi birliğini bozmak için "Komünizm ve ateizm" tebliğatı altında Azerbaycan halkını din adamlarını ve din bilginlerini yok etme siyasetini izlemişlerdir. Bu hallerin bir daha yaşanmaması ve tekrarlanmaması için devlet idarecileri dikkat etmesi gerekir. Dolayısıyla bu konuda düşüncemiz, din hakkında bir kültürel miras olarak herkesin bilgi sahibi olması gerekir ve din bilginleri bu konuda taraftarlık ve taassup anlayışından uzak dini Real gerçekleri esasına uygunluğu temeline göre anlatması veya öğretmesi çok önemlidir.

2. *Kültürel gelişime katkıda bulunarak Milli bütünlüğü sağlama şuurunu geliştirmek:* Kültür, insan ırkına mahsus ve insan mahsulüdür. Kültürel değerlerle insanlar milli özellik ve farklılıklar kazanmışlardır. Bu anlamda kültür, belli bir çevre ve gelenekle, evrensel insanlık arasındaki bağa işaret eder.³⁴⁶ Kültürel gelişimini tamamlayamamış toplumlar karşılaştıkları olaylar karşısında takınacakları tavırlarda net ve açık olmadığından belirsizlik hâkimdir.

Kültür, insan hayatında içtimai yoldan tevarüs eden maddi ve manevi unsurlardır.³⁴⁷ E.B. Taylor'a göre kültür, "bilgiyi, imanı, san'atı, ahlakı, örf ve adetleri, ferdin mensup olduğu cemiyetin bir uzvu olması itibarıyla kazandığı alışkanlıklarını ve bütün diğer maharetlerini ihtiva eden, gayet girift bir bütündür".³⁴⁸ Bireyin edindiği bilgi ve davranışlar, benimsediği inanç ve alışkanlıklar da kültürün kapsamındadır. Çünkü kültür içi boş olan evrensel değildir.

İnsan, mahsulü olan kültür aynı zamanda kendi kurduğu kültürün etkisinde kalmaktadır. Hayat mücadelesinde elleri ve aklıyla koyduğu ürünler onun kültürü

---

³⁴⁶ Aliye Çınar, *Sosyolojik ve Antropolojik Açından Dine Bakış*, Emin Yay, Bursa 2009, s.36.

³⁴⁷ Yümni Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İFAV Yay, İstanbul 1990, s.95.

³⁴⁸ Mümtaz Turhan, *Kültü Değişmeleri*, İstanbul 1969, s.39.

olmuştur ve bu süreçte kültür insan davranışlarını düzene koyan yön veren kurallar belirlemiştir. Demek ki kültür, tabiatın yarattığı istikamette bir devamıdır, ama kendiliğinden bir devam değildir.

Kültürün gelişmesi ve değişmesi insan merkezli olduğu için insandaki manevi (fitrat) yönü kültürün biçimlenmesine etki etmektedir. Nitekim kültür maddi ve manevi³⁴⁹ olmak üzere iki dalda değerlendirilmiştir. Çünkü fertlerin bir toplum veya bir cemiyet olarak bir araya gelmeleri manevi kültürün temelini oluşturan din, ahlak ve hukuki bağları aynı olan bireyler tarafından gerçekleştirilmesiyle mümkündür.³⁵⁰ Nitekim kültür dinin özünü, din de kültürün getirdiklerini kabullenmek mecburiyetindedir.³⁵¹ Böylece kültür ve medeniyetlerin oluşmasında önemli icra etme hasebiyle din, bir toplumun kişilik, karakter ve kimlik olarak belirlemede dil, sanat ve tarih kadar önemli temel unsurdur. Dolayısıyla din ve kültür kavramlarının insan müstereğinde iç içe girmiştir. Nitekim dini bilginin öğrenilmesi, insanın dini bilgiyi anlamasına, hissetmesine, düşünmesine ve onu kendi hayatında göstermesiyle anlaşılmaktadır.

Dinin öz görevi irade gücünü artırmaktır. Din toplumun dil, sanat, ahlak ve hukuk kurumlarından ayrı olduğu gibi bu kurumlar birbirilerin görevini de üstlenmezler.³⁵² Ancak dini dil, sanat, tarihte ve ahlakta görmek mümkündür.³⁵³ O halde din eğitime genel öğretim için de yer vermeyi, vazgeçilmez bir toplum ve fert ihtiyacı olarak görmek gereklidir.³⁵⁴ Bu noktadan hareketle din ve kültür kavramlarını birlikte ele almadan, bunlardan birini göz ardı ederek bir toplumun kendine özgü kimlik yapısını kavramak zordur. Aynı zamanda kültürel tezahürlerin temelinde “tanzim edici inançlar, kıymetler,

---

³⁴⁹ Manevi (Zımnî) kültür, Ziya Gökalp’a göre din ürünüdür. Manevi kültür, davranışları şekillendiren istidlal ve icar edilen davranışlar, inançlar ve kıymetlerdir. Bkz. Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, (Haz: Yalçın Toker), Toker Yay, İstanbul 2005, s. 33,36.

³⁵⁰ Sezen, *Sosyolojide ve..*, s.20; İ. Hüseyinov, a.g.e., s. 157.

³⁵¹ Eliot, T.S, *Kültür Üzerine Düşünceler*, (Çev: Kantarcıoğlu, S), Ankara 1981, s 25; Mehriban Gasımova, *Azerbaycan 'da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü*, M.Ü. S.B.E, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 10.

³⁵² Baltacıoğlu, a.g.m., s. 49.

³⁵³ Yılmaz, *Din Eğitimi*,s. 103.

³⁵⁴ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul, 1995, s.207–208.

normlar ve kaziyeler” bulunduğunun yer almış olması dinle kültürün ne kadar iç-içe olduğunun bir göstergesidir. Aynı zamanda din insan merkezli inanç olduğundan din eğitiminin temel hedefinin “ insanı kutsalla bağ kurabilecek şekilde iyi” yetiştirmek³⁵⁵ veya eğitmek olduğunu görürüz.

Kültürel ve medeni tüm bilgiler bireye eğitim vasıtasıyla kazandırılmaktadır. Burada eğitim örgün ve yaygın diye ayrılmaz. Önemli olan cemiyet halinde yaşayan bireylere kültürel mirası gelecek yeni nesillere aktarabilecek veya bilgilenmesinde köprü olabilecek şekilde eğitmektir.³⁵⁶ Zaten eğitimin en önemli vazifelerinden biri de toplumun değerleriyle çelişmeyen yeni nesiller yetiştirmektir.³⁵⁷ Çünkü insan kendini eğitim ile tanımlıyor.³⁵⁸

Bağımsızlıktan sonra din eğitiminin etkisi üzerine yapılmış diğer bir sosyolojik araştırmada BDÜ’nün İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin inanç ve tezahürleri konu edilmiştir. Burada dikkatimizi çeken olaylardan biri “Allah’a inanmaya etki eden en etki faktör ?” sorusuna öğrenciler “Ailem %18,8’i” kanaatlerde bulunmuşlardır. (Bkz, Tablo. V)³⁵⁹

---

³⁵⁵ Çam, a.g.m., s.29.

³⁵⁶ M. Selçuk, “Teori ve Pratik Açmazlarıyla Kültürel Miras Öğretimini Sorgulayan Bir Deneme, A.Ü.İ.F.D., Özel Sy., Ankara 1999, s.255.

³⁵⁷ Ayhan, *Eğitim Bilimine*., s 18-19.

³⁵⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş II*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yay, Ankara 1958, s.97.

³⁵⁹ Hayri Erten, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinde inanç ve Tezahürleri”, *BDÜ’si İlahiyat Fakültesinin İlmî Dergisi*, Sy. 2, Bakü 2004, s.83–84.

Tablo 31: Öğrencilerin Allah'a İnanmasına Etki Eden Faktörler

Değişken	Sayı	Yüzde
Aile	25	18,8
Öğretmenler	39	29,3
Arkadaşlar	9	6,8
Okuduğu kitaplar	16	12
Dindar kimselerin tutumu	8	6
Kendi mantıki gelişmesinin tesiri	36	27,1
Toplam	133	100

Sovyetlerin din aleyhine uygulamış oldukları siyasi ve sosyal uygulamaları neticesinde Azeri ailesini³⁶⁰ manevi kültürü aktarmada çok önemli rol üstlendiği ve bu devamlılık, bağımsızlık döneminde de aileyi milli ve manevi kültürü aktarmada ne kadar aktif olduğunu anket sonucunda görmemiz mümkündür. Her ne kadar Sovyetler Azerbaycan'ın milli-manevi değerlerini deforme etse de bu değerler halkın hafızasında ve tarihin sözlü hafızasında kendini muhafaza etmeyi başarmıştır.

Sovyetlerden sonra halkın hür düşünme ve din konularda istedikleri gibi yaşamlarını sürebilme serbestliği ve aynı zamanda dini tebliğin serbestliği Azerbaycan halkının dine (İslam'a) ilgisini artırmıştır. Bu aslında halkın temelini oluşturan manevi kültürel değerlere ilginin artmasından da kaynaklanmaktadır. Biraz daha ileriye gidip bağımsızlığın kazandırdığı milli-dini şuura varmanın faydasıdır diyebiliriz.

2002'de Feradov'un uyguladığı anket sonucunda katılımcılar bağımsızlıktan sonra dindarlıklarında, İslam'a ilgilerinin artarak imanlarının kuvvetlenmesini söylemeleri %33,7'i kültürel temelde mevcut olan iman duygusunun tozunun silinip ortaya çıkması ve Azerbaycan'da din eğitimi faaliyetlerinin hızla artışının etkisinin göstergesidir. Çünkü kısa bir zamanda manevi değerlere ilginin artması yıllardır bastırılan inanmak veya inanç duygusunun serbest bir şekilde dışarı yansması olabilir.

---

³⁶⁰ Aile nüfusu yenileme, milli kültürü taşıma, çocukları sosyalleştirme, ekonomik, biyolojik ve psikolojik tatmin fonksiyonlarının yerine getirildiği bir müessesedir. Aynı zamanda ferdin topluma yabancılaşmasını önler, milli, dini ve ahlaki kültürü nakleder, kimlik belirleme kaynağıdır. Bkz. Yümni Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul, 2000, s 239.

Konuyu özetler isek bağımsızlığın kazandırmış olduğu “dini itikat hakkında özgür düşünme ve yaşama serbestliği” Azerbaycan halkının milli-manevi kültürün temelinin oluşumunda katkısı olan din temelli duyguların hızla kendini açığa çıkartarak yaşam ve yaşatma alanları bulma gayreti içerisinde olmuştur. Bu da bir tür var olan manevi kültürü yaşayarak ve yaşatarak (eğiterek, öğreterek, tebliğ ederek) yaygınlaşmasını, yayılmasını sağlamaktır. Yani dini kültür mirası (manevi kültür) günümüz insanına din eğitimi yoluyla tanıtılmaktadır.³⁶¹ Din eğitimi yoluyla birey için de yaşadığı toplumun manevi değerlerini öğrenme ve saygı göstermekle öğrenerek kendi milli kültürünü içselleştirir. Böylece birey yaşadığı toplumun milli değerlerini koruyan ve bu değerleri sahiplenen fertler olarak yaşarlar.

Dinle kültür bir elmanın iki yarısı gibidir. Ama din kültür içerisinde “kıymet”, “normlar” la birlikte “tanzim edici inançların” temeli olduğu için din, milli kültürün oluşmasında kültürden önceliklidir. Din ilahi iken kültür insan ürünüdür. Kaplan Eliot “Kültür aslında herhangi bir toplumun dininin vücut bulmuş bir şeklidir.” cümlesi ile din-kültür ilişkisini daha ileri boyuta taşımaktadır.³⁶²

Kültürel değerler bir miras özelliği taşıdığı için nesilden nesilere eğitim-öğretim yoluyla aktararak öğrenilmesi ve tarih sayfalarından silinmesine engel olunmaktadır. Böylece de eğitim zamanla milli özellik kazanmıştır.

Azerbaycan devleti bağımsızlıktan sonra Sovyet etkisinden kurtuluşun alameti olarak Sovyet işareti taşıyan her alanda toplu yeniliklere girildi. Bunun belirtileri olarak ilk milli değişiklik eğitim alanında olmuştur. Eğitim alanında yenilikler ve yaygın din eğitim faaliyetleri bu milli gelişim sürecini hızlandırmıştır. Bu süreçte ahlaki değerlerin benimsenmesi dini eğitim alan insanlar üzerinde daha belirgin izler bırakmıştır. Hatta Sovyetlerden sonra, sosyal değişim neticesinde dini inanç ve yaşayış alanlarında ortaya çıkan canlanma ve gitgide artan dinsellik olgusu bireylerin psikolojisinde de

---

³⁶¹ Yılmaz, *Din Eğitimi.*, s.103.

³⁶² Suat Cebeci, “Milli Kimlik Bağlamında Din – Kültür İlişkisi”, *Akademik İncelemeler*, c. III, Sy. II, Yıl 2008, s.5.

değişikliklere sebep olmuştur.³⁶³ Dini bilgiye sahip bir birey kesinlikle kendi milli değerlerine sırt çevirmediği gibi devlete, millete, halka, milli adet ve ananeleri, manevi değerlere sahiplenerek dış yağma ve yok edici güçlere karşı korur. Bu sevgi Allah'a imandan gelir.

Toplumları millet yapan bireylerin sahip oldukları değerlerdir. Bu değerlerin fert ve toplumlar arasında farklı olması mümkündür ancak o demek değil ki bu toplumlarda milli bütünlük olamaz. Nitekim milli bütünlük, aynı zamanda aynı toplumda yaşayıp da çeşitli görüş ve düşüncelere sahip kişiler arasında dengeli ilişkidir. Azerbaycan da devlet olarak tüm dinlere toleranslı münasebet besleyerek dini teşkilatların dinç ve sakin faaliyette bulunmaları temin edilmektedir.³⁶⁴ Toplumda farklı dilde konuşan insanların olması milli bütünlük için engel değildir. Nitekim Osmanlı toplumsal yapısında Müslümanları “ümme”, Müslüman olmayanları da “millet” anlayışı etrafında birleştirmiştir.³⁶⁵

Eğitimin bir anlamda en önemli amacı milli ruhu sahiplenecek sorumlu fertler yetiştirmektir. Millet; din, dil ve ahlak bakımından aynı terbiyeyi alıp, acı ve tatlı günlerinde beraber olan toplumdur. Toplumu toplum ve cemiyet yapan bu (din, dil, kültür) değerlerdir.³⁶⁶ Bu sırada bir fert ne kadar millileşirse bir³⁶⁷ o kadar fert kendi kültürü oluşturan milli-manevi değerlerin farkındalığına varır. Millilik derinleştikçe bir kültür kodu olan din (İslam) da kendisini rahatça göstermektedir, Bu da eğitimin toplumsal niteliğine açık bir delildir.³⁶⁸ Tabi ki, milli-manevi duyguların doğru ve düzgün formalaşarak belirli bir biçim alması ancak din eğitimiyle mümkündür. Azerbaycan kültürünün en canlı ve işlevsel kısmını İslam dini oluşturmaktadır. Sahip olduğumuz meziyetlerin pek çoğu, adet ananelerimiz büyük oranda İslam'ın damgasını

---

³⁶³ Taştan, “Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel” .., s. 27.

³⁶⁴ el-Fellah, a.g.e., s.13, 21.

³⁶⁵ Yılmaz, *Din Eğitimi* .., s.111.

³⁶⁶ Uğur Müçteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, Çağ Yay, İstanbul, 1980/1400, s 119.

³⁶⁷ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, M.E. B. Yay, İstanbul 1970, s.22.

³⁶⁸ Mustafa Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, Ankara 1997, s 183.

taşımaktadır. Gününüzde Azerbaycan'da dini eğitim alan fertlerin yaşantılarında ve düşüncelerin milli-din ruhun tezahürlerini görebilmekteyiz.

3. *Sosyal ilişkilerde bireylere sevgi ve hoşgörü anlayışını kazandırmak:* Sosyalleşmek, grup halinde yaşayan insanların bir araya gelerek barışa yönelik ilişkiler kurma çabasıdır. Birey yaşadığı toplumla bütünleşemediği zaman hayatlarında uyumsuzluklar, bocalamalar ve belirsizlik hâkimdir. Sosyalleşmek bireylerdeki şiddet, isyan, nefret gibi olumsuz duygu ve davranışları kontrol altına alarak toplumun güven, barış ve huzuruna zemin oluşturmaktadır.

Başka bir ifadeyle sosyalleşme, insanın biyolojik varlık olma ötesinde, belli bir grupla bütünleşerek o grubun davranışın öğrenme süreci olarak tanımlanmaktadır.³⁶⁹ Sosyalleşmeyi daha geniş bir anlamda farklı kurum, grup ve cemaat gibi sosyal unsurların karşılıklı anlayış ve ahenk içerisinde bir bütünlük oluşturacak tarzda birleşip kaynaşmalarıdır.³⁷⁰

Sosyalleşme bir bakıma fitri gerekliliktir. Nedeni, birey yaşadığı toplumda bilgi alış-verişinde bulunması neticesinde sahip olduğu toplumun kültürünü ve dini inancını öğrendiğinde istemeyerek sosyalleşir. Bu sırada sosyalleşmede etkili olan unsurlardan birinin din olduğunu görürüz. Din bireyin sosyalleşmesi sırasında toplumsal davranış kuralları konusunda ona sevgi, saygı ve hoşgörüye dayalı bir yaşam şekli sunmaktadır. Tüm dinler toplumlarda yayılıp yerleştiği andan itibaren orada çeşitli inançlar, değerler, adetler, tavır ve davranış modellerine aracılık ederek toplumun hayatı için yeni değerler sunarlar. Bu değerler zamanla toplumun manevi değerlerinin mihenk taşıını oluşturmakla beraber aynı zamanda bu toplumun milli kimliğini de etkileyerek biçimlenmesinde önemli rol üstlenir.

Sosyalleşme sürecinde, sosyalleşmeyi etkileyen önemli unsurlardan bir de sevgi ve hoşgörü temelli bir toplum kurabilme endişesi günümüzde en çok sözü edilen kavramlardır. Sosyal hayatta birlikte olduğumuz veya olmak zorunda kaldığımız kişilerle uyumlu ve sağlıklı iletişim kurabilmede sevmenin, saygılı davranmanın,

---

³⁶⁹ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara 1966, s.166.

³⁷⁰ Er, a.g.e., s.4.

olaylara anlayış ve hoşgörüyle yaklaşmanın önemi büyüktür.³⁷¹ Farklı düşünce ve inançlı kişilerin yoğunluklu olduğu bir toplumda sevgi ve hoşgörü düşüncesi gelişmemişse o toplumun huzurlu olması neredeyse imkânsızdır. Sevgi, dost kazanma, paylaşma ve duygusal bağları ifa ederek, gönüller arasında uzlaşmayı sağlayan bir köprüdür. Sevginin sosyal ilişkilerde yansımaması toplumda sahtekârlık, yalancılık ve ikiyüzlülük, kısacası etik olmayan davranışlar ve duygular tezahürü eder.

İslam dini açısından bireysel ilişkilerde sevgi temel bir unsurdur. Kur'an'da ve hadislerde sevgi iman ile birlikte değerlendirilmiş; Allah'ı, insanı ve canlı cansız tüm varlıkları sevmenin önemi vurgulanmıştır. Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in aldığı ilahi emirlerle cahiliye Arap yaşantısını yıkarak onun yerine İslami sevgi ve hoşgörü medeniyetinin evrenselliğini tüm kalplere nakış etmiştir. Nitekim Kur'an'da Allah (c.c) toplumun huzurunu temin eden ve sosyal ilişkileri düzenleyen bireysel ve toplumsal pozitif (iyi)³⁷² ve negatif (kötü)³⁷³ kanunların niceliğini insanoğluna takdim ederek “nasıl mutlu bir çevre kurulacağını” ayetlerle haberdar etmiştir.

İnsan sevgisi, Hz. Peygamber'in üzerinde önemle durduğu hususlardan biridir. Nitekim hadislerde; “Nefsim yed-i kudretinde bulunan Allah'a yemin olsun ki, iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız”³⁷⁴ buyurarak imandan sonra en üstün amelin sevgi olduğunu belirtmiştir. Daha sonra “İnsanlara merhamet edip acımayana Allah da acımaz”³⁷⁵, “Sizden birisi, kendisi için sevdiğini başkaları için de sevmedikçe gerçekten iman etmiş olamaz”³⁷⁶ hadisler, Hz. Peygamberimiz toplum halinde yaşayan insanların karşılıklı ilişkilerdeki istek ve taleplerine sevgi merkezli yaklaşımlarını gerekliliğini bildirmektedir. Hz. Peygamberimiz hadisleriyle insanda fitraten var olan “sevgi” duygusunu ilahi emirler doğrultusunda terbiye edilerek hakiki sevginin gerçekliğini tadabilme formülünü

---

³⁷¹ Yılmaz, *Din Eğitimi* ., s.104.

³⁷² Bakara 2/195, 222; Ali İmran 3/ 134,146, 159; Maide 5/93, 42; Tevbe 9/108; Hucurat 49/9.

³⁷³ Ali İmran 3/ 57,140; Şûrâ 42/40; Nisa 4/ 36, 107; Hadid 57/23; Hacc 22/38.

³⁷⁴ Müslim, İman 49; İbn Hambel, Müsned, c. II, s.391.

³⁷⁵ Buhârî, Edep 27.

³⁷⁶ Buhârî, İman 7; Müslim, İman 49.

sunarak, sosyal ilişkilerde toplumsal barış ve hoşgörüye ulaşmanın fertlerin ahlaki yönden düzgün kişiliğe sahip olmasıyla olacağını öğütlemişlerdir. Böylece din eğitimi sayesinde düzgün sevgi gerçekliğine varan bireyde “hoşgörü” anlayışı gelişmiş olur. Burada “Hoşgörü veya Hoş görüş”, değişik inançlara karşı tolerans davranma ve benimsenmeyen düşünceye bile hayat hakkı tanıma anlamda değerlendirilmelidir. Aynı zamanda hoşgörüde başkalarına zarar vermemek esastır. Bu nedenle hak ihlalleri, inançlara saygısızlık, hakaret, zulüm, kötülük, vurdumduymazlık ve bilerek yanlışlara göz yummak kesinlikle hoşgörü kapsamının dışındadır.³⁷⁷ Başkalarının çiğnenen hakkına göz yummak veya sesini çıkartmamak zulümdür. Hoşgörü, kişinin kendi dininden ve öz benliğinde taviz vermek değil, tam aksine farklılıklarla birlikte yaşamayı öğrenmektir. Başkasının hakkına tecavüz edilmeği sürecede insani ilişkilerde anlayış gösterilmelidir.

Hoşgörünün zıddını düşündüğümüzde sertlik, şiddet, nefret, merhametsizlik vb. duygulardır. Bu duygular ancak din eğitimiyle terbiye edilerek düzgün kanalize edilmesi mümkündür. Bu nedenle hoşgörünün ihtiyaç duyulduğu en önemli alanlardan biri de dindir. İslam kişisel ve toplumsal münasebetlerde karşıdaki kişi ya da grubun inanç yapısına bakmadan hoşgörüyü ilke edinmiş bir dindir. İnsanların bakış açıları ve kültür farklılıkları ayrı olabilir önemli olan hoşgörü kurallarına herkes uymak zorundadır, aksi takdirde hoşgörünün olmadığı yerde şiddet, haksızlık ve taassup, taassubun olduğu yerde de kargaşa ve savaş her zaman vazgeçilmeyen çözümdür.

Din bir toplumun kültür temelini etkileyen önemli unsurlardan biridir. Eğer birey sevgi ve hoşgörülü bir dini anlayış üzere yetiştirilir ise yaşadığı toplumdaki farklı inançlıları kabullenir ve saygı gösterir. Nitekim toplumda yaşanan fikir ve davranış değişikliklerini kendisi için bir tehdit olarak görmez. Böylece de çevresindeki diğer insanların sevinç ve üzüntülerine hemhal olabilme ve çevresindeki farklılıkları bir kültür zenginliği olarak görebilmelidir. Bu nedenle çok dinli toplumlarda din eğitimi verilirken bireye temel yaklaşım olarak sevgi ve hoşgörü kültürünü öğretebilmek gereklidir. Kültür bir mirastır bu mirasta sonraki nesillere eğitim-öğretim yoluyla emanet bırakılmaktadır.

---

³⁷⁷ Yılmaz, *Din Eğitimi* ., s.106-107.

Dinin bir toplumdaki fertlerin sevgi ve hoşgörü ahlaki çerçevesi dâhilinde sosyalleşmesinde en etken güç olduğu inkâr edilmez bir gerçektir. Eğer bir devletin adalet ilkeleri manevi kültür esasları üzere kurulmuşsa o toplumun bireyleri “barış, huzur ve güven esasında farklı kurum, grup ve cemaatlar karşılıklı anlayış ve ahenk içerisinde bir bütün için de yaşarlar. Gerektiğinde de dış güçlere karşı kendi milli kimliğini koruyarak tarih sahnesinde varlığını koruyacaktır. İslam dinin Azerbaycan kültürünün, milli-manevi değerlerinin ve milli kimliğinin oluşmasında ne gibi görev üstlendiği hakkında şunları söyleyebiliriz:

Sovyetler döneminde Azerbaycan halkı toplu olarak milli manevi değerlerine yönelik saldırılarına dini kimliğine sahiplenerek karşılık vermeye çalışmıştır. Böylece uzun yıllar devam eden manevi değerleri yok etme ve asimile siyaseti hep İslam dini etrafında cereyan ettiği için en fazla zarar da Müslüman halka değmiştir. Müslüman halk Sovyet zulümlerine karşı din adamlarının etrafında toplanarak bir birlik olarak karşı koyma çabasında olmuşlardır.

Azerbaycan’ın Kuzey bölgesinde farklı etnik grupların fazla olması Sovyetler için bu bölgeyi parçalayarak idare etmesi ya da farklı gruplar yaratması bir fırsat siyaseti iken İslam dini düşüncesi buna pek de fırsat vermemiştir. Özellikle bu halklar Sovyet yasaklarına tek gruplar halinde değil de bir birlik, belli idealar etrafında toplanarak bir fikir bütünlüğü halinde direnmeyi ve çarpışmayı gerekli kılmıştır. Bu dönemde din adamları ve din liderleri (imamlar) Sovyet idaresine karşı direnen etkin ve idareci güç olmuşlardır. Özellikle Zakatala da molla Hafız Efendi isyanı bu isyanların en önemlilerindedir. Bir Rus generali Rus askerlerine karşı çıkan isyanların hepsinin nedenini “bir din, bir İslam” savaşı olduğunu söylemiştir.³⁷⁸ Anladığımız kadarıyla Sovyetlerin ister askeri ister siyasetindeki anti din girişimlerine en çok engel veya direniş din görevlerinde veya din bilginlerinden gelmiştir.

---

³⁷⁸ İsyanda 5 Rus garnizonu telef edildi. İsyanın büyümesinden korkan Rus idarecileri bölgeye askeri yardım göndererek 7 Haziranda Zakatalayı yeniden işgal etti. Bkz. Heyet, *Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI asrın evveli)*, Bakü Üniversitesi neşriyat, Bakü 2010, s.291

Sovyet yöneticileri Azerbaycan'ın güneyinde ve kuzeyinde istenilen sonucu elde edemediklerini anlayınca siyasi ideolojilerini değiştirerek, din adamlarını yanlarına çekme ve İslam ile Komünizmin aynı ideoloji için mücadele ettiklerini savunmuşlardır. Sovyet idarecileri Müslümanların daha refah bir hayat sürmeleri için gayret ettiklerini iddia ederek bazı senelerde Müslüman halkın ibadet hayatına karışmadır. Bölge müftülerini ve kayıtlı imamları camilerde komünizmi övücü ve sulhsever bir harekât olduğunu halka tebliğ etmeleri zorlanmıştır. Ancak daha sonra komünist yöneticilerin asıl yüzleri ortaya çıkmasıyla zamanla Müslüman halk bu kandırmaca oyunlara gelmemek için inançlarını gizlemişlerdir.

Sonuç olarak Sovyet yöneticileri halka dini inanç alanında serbestlik tanıdıkları zaman halk komünist adamlarını zamanla onları desteklemişlerdir. Bunun en açık örneği ikinci dünya harbinde Sovyet birlikleri Kafkasya'dan yeterince destek sağlanması için camilerin ve din eğitimi serbestliğini tanıdıklarında halk Sovyet birliklerine katılmışlardır. Çünkü Sovyet idarecileri İslam'ın savaş değil barışçıl bir din olduğunu biliyorlardı. Ancak kendi ideolojileri için bunu göz ardı ediyorlardı.

Özellikle ülkenin kuzey bölgesinde kırka yakın etnik grup yıllardır barış ve hoşgörü ile yaşamalarını İslam'ın gücüyle olduğunu biliyorlardı. Hatta bu etnik grupların kendi ananelerinin ayrı olmasına bakmayarak İslami değerler ve adetleri hep bir arada kutlayarak insanların birbirleriyle sosyal aktivitelerde bulunmuşlardır.

Bağımsızlığın ilk yıllarında İslam/din Azerbaycan'ın bağımsızlığında çok önemli etken güç olmuştur. Özellikle 20 Ocak olaylarında katiledilenler “şehit” adlarıyla anılarak yıllarca yasaklanan İslami semboller kullanılmaya başlanarak Sovyet döneminin değerleri red edildi.³⁷⁹ Böylece halk bu değerler altında yeniden birleşerek Sovyet idarecilerine karşı bağımsızlık taleplerini duyurmuşlardır. Aynı zamanda devlet adamları Azerbaycan'ın kalkınması için mutlaka milli aslına dönmesi gerektiği üzerinde durulmuştur ki, burada da din eğitiminin gerekliliği ve manevi boşluğun doldurulması gerekliliği zaruri idi.

---

³⁷⁹ Yunusov, a.g.e., s.173.

Bu dönemde ülkenin yeni bağımsız olması ve Karabağ savaşının ülkedeki maddi ve siyasi yönden dengesizliğinin önünün alınması için din görevlileri milli ve dini kalkınmada çok çabaları olmuştur. Özellikle ülkede toplanan halk kitlelerine din görevlileri konuşarak Azerbaycan devletinin kalkınması ve bu sıkıntıları aşması için tek bilek ve tek din yani Müslümanlık adı altında toplanmayı davet etmişlerdir. Bir anlamda din bu dönemde insanların sosyalleşmelerini sağlayarak halkı sevgiye ve hoşgörüye çağırmıştır. Halk arasında manevi boşluğun ve dini bilgi eksikliğinin giderilmesi için devlet yurt dışına öğrenci gönderdiği gibi yurt dışından din eğitimi hizmetinde bulunan kurumlara da kapılarını açmıştır. Bu dönemde din eğitimi yaygın halde faaliyetini sürdürerek ülkenin büyük şehir ve kasabalarında Kur'an kursları açarak halkın din hakkında bilgilenmeleri sağlanmıştır. Günümüzde ortaokul ve liselerde açıktan din eğitim-öğretimi olmadığı için İslam değerleri ve Azerbaycan'ın milli-dini değerlerinin doğru ve fanatiklikten uzak bir şekilde öğretilmesi yaygın din eğitimi veren kurum ve kuruluşların büyük sorumluluk sahibi olmaları gerekir. Mutlu, barışçıl, sevgi ve hoşgörü dolu bir kültüre sahip bir toplumun yetişmesini istiyor isek manevi değerlere sahip bireyler yetiştirmek çok önemlidir.

4. *Toplumsal Refahı ve Düzeni korumak:* Devletlerin kendi milli varlığını sürdürebilmesi için gözünü kırpmadan elindeki tüm imkânları seferber eder. Ancak eldeki tüm imkânları seferber etmek bir noktada yeterli olmayabilmektedir. Bir devlet refahı için ülkede iç huzurla beraber dış güçlere karşı da tedbir almak zorundadır. Toplum refahını tehdit eden diğer hususlar ise haksızlık, adaletsizlik ve nefsanî isteklerin dengesiz kullanılmasıdır. Bu istek ve duyguların düzenli ve dengeli kullanılması gerekir. Nefsanî isteklere ve dengesiz duygularına dur deyecek iki unsur vardır ki bunlar din ve hukuktur.³⁸⁰ Bu iki unsur toplum içi ilişkilerin işleyişini ve insanlara muamelelerde adalet ölçüleri dâhilinde kural koyma yönünden birbirine benzemektedir. Ancak hukukun yaptırımları sadece dünyada olduğu halde, dine göre ise eylemler hem bu dünya hem de ahirette değerlendirmeye, bir hesaba tabi tutulmaktadır. Hukuk bireye sadece bireysel sınırlılıklar getirdiği halde din bireyde karar verme ve

---

³⁸⁰ Yılmaz, *Din Eğitimi* ., s.114.

vicdani boyutun gelişmesine yardım ederek işlenen suçların uhrevi boyutunun olduğunu hatırlatmaktadır.

Sosyal düzeni tehdit eden çatışma eğilimlerin karşısında sadece güç kullanmak veya yasalar koymak bazen yeterli olmayabilir. İşte o zaman dini anlayış veya din duygusu devreye girerek yasalara yardımcı olmaya çalışılır. Bunun en açık örneğini Azerbaycan yeni bağımsızlığı dönemlerinde 20 Ocak olaylarında yaşamıştır. Din görevlileri halkı bu zor dönemde moral verici hitaplarıyla desteklemişlerdir. Sovyet döneminde itibarları zedelenmiş ve horlanmış din görevlilerine yeniden itibarını geri kazanmışlarıdır. Azatlık meydanına toplanan insanlar bağımsızlık adına Rus zalimliğine haykırırken daha fazla ölümlerin olmaması ve birlik beraberlik şuuruyla hareket edilmesi için din görevleri insanları bilgilendirerek sakinleşmelerini ve akılla hareket etmek gerekliliğini hatırlatmışlardır.³⁸¹ Çünkü din duygusu insanlara akıl ve mantıkla, kısacası yaptığının farkına varmasını sağlaması şuurunu öğretmektedir. Yani bireyde kendi-kendini muhakeme etme mekanizmasını geliştirmektedir.

Din eğitimiyle birey hem kendilerinin hem de ve başkalarının haklarına saygı duymayı öğrenmektedir. Gözlemlerimiz neticesinde Kur'an kurslarına katılan öğrencilerinin "kul hakkı" konusunda diğer lise öğrencilerine göre çok titizle davrandığı görülmüştür. Çünkü din eğitimi almış şahıslar cezaların sadece dünyevi değil uhrevi cezalarında olduğu konusunda bilgi sahibidirler. İslam dini anarşi ve terörü desteklememekle beraber bu girişimde bulunanlara da yandaşlık etmemektedir. Çünkü İslam'a göre hukukun gözettiği en önemli gaye, toplum düzenini korumak ve sosyal barışı sağlamaktır.³⁸² Bu nedenle İslam'ın toplumun huzur ve refahı için uygun gördüğü cezalar her şeyden önce caydırmaya yöneliktir. Temel amaç, hak ihlallerini engellemek, suç ve kötülüklerin işlenip toplumda yaygınlaşmasını önleyerek suç oranını düşürmektir.

İslam din eğitiminde, İslami yasaklarla suçları azaltmak ya da suçu engellemek esas prensip olmamakla birlikte bireyin nefsi ya da onu kötülüğe götürebilecek

---

³⁸¹ Arif Yunusov, a.g.e., s.173-174.

³⁸² Süleyman Uludağ, *İslam'da Emir ve yasakların Hikmeti*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997, s.120-121.

duygularını ve hislerini eğitmek anlayışı esastır. Böylece birey ister yalnızlıkta ister de toplum için de kendi kendini kontrol ederek kendisini sınırlandırmayı öğrenecektir. Cezalandırmada manevi cezalandırma bizce hukuki cezalandırmadan daha etkili bir caydırıcılığa sahiptir. Özellikle son zamanlarda bazı Batı ülkeleri halkın dini duygularını güçlendirip toplumda suç oranını düşürülmeye yönelik faaliyetler, bir devlet politikası olarak önemsenmektedir.

Sonuç olarak din eğitimi almış insanlarda, helal-haram, komşu hakları, kul hakkı, çevre hakkı vb. hakların olduğunu bildiğinden insanların dengeli davranışlar sergileyeceğini ve sorumluluk duygusu kazandığı kanaatindeyiz. Tabi ki haklar ihlal edilmediği zaman toplumda huzur ve refah kaçınılmaz. Bu verilerden yola çıkarak milli-manevi değerlerinin temellendirilmesinde İslami değerlerden alan Azerbaycan devleti sosyal güvenlik yasaları oluştururken dinin toplum üzerinde sakinleştirici ve manevi sorumluluk kazandırma yetkisini göz ardı etmemiştir. Özellikle bağımsızlıktan sonra oluşturulan Anayasada halka “ Dini İtikat Hürriyet, Din ve Vicdan hakkı” tanınması kararlarına yer verilmiştir. Toplum düzeninin sağlanmasında kanunlarla birlikte din kurallarına da ihtiyaç duyulduğu görülmüştür.³⁸³ Aynı zamanda Azerbaycan’ın mensubu olduğu İslam dini o kadar güce maliktir ki, hiçbir ideoloji ve hiçbir hâkimiyet toplum düzeninin bu güç kadar başaramaz.³⁸⁴

3. Din Eğitimi Bilimi Açısından Değerlendirilmesi

İslam âlimleri dini, Kur’an-ı Kerimdeki ayetlerin ışığında şöyle tarif ederler: “ Din, her konuda insanları, akıllarını, irade ve isteklerini kullanarak hayır olan şeylere götüren, böylece dünya ve ahiret saadetine ulaşmalarını sağlayan, peygamberler aracılığıyla Allah’ın gönderdiği ilahi esasların bütünüdür”.³⁸⁵ Bir başka anlamda “din, insanın kayıtsız şartsız var olan Mutlak Varlığa yönelişi ve O’nun tarafından kuşatılışdır”. Dine en kısa ve en geniş anlamda “İnsan-Allah” ilişkisi denilmiştir.³⁸⁶ Din eğitimi açısından

---

³⁸³ Yılmaz, *Din Eğitimi*, s.114.

³⁸⁴ el-Fellah, a.g.e., s.33.

³⁸⁵ Ayhan, *Din Eğitimi*., s.9.

³⁸⁶ Bilgin, a.g.e., s.7.

bu yaklaşımları değerlendirdiğimizde insanı Allah'a ve saadete götürecektir yegâne yolun din olduğu görür. Bunun için de insan, akıl, irade ve duygularını Allah'ın belirttiği kurallar doğrultusunda kullanmalıdır ki Kur'an ahlakıyla donana bilsin.

Din Eğitimi Biliminin amacı, "dinden gelen bilgilerle Eğitim Biliminin verilerini birleştirerek insanları Allah'ın iradesine uygun kişiler olarak yetiştirmelerine katkıda bulunacak çalışmalar yapar. Onların hayatları boyunca karşılaşılabilecekleri, dini anlayış ve yaşayışla ilgili teorik ve pratik problemlerini araştırır, inceler, çözümler üretmeye ve geleceğe yönelik teoriler geliştirmeye çalışır. Kısaca Din Eğitimi Biliminin amacı; çocuğun ilahi iradeye uygun olarak yetiştirilmesine, insanların hayatın bütünlüğü için de ilahi iradeye uygun davranışlar geliştirmesine yardımcı olmaktır".³⁸⁷ Bir başka tanımda ise Din Eğitimi Bilimi, "dinin mahiyetine uygun insan varlığının bütünü ile ilgilenir, insanın hayatını, yani insanla insan olarak ilgilenir. Tanrıyı insanın menşei, yeryüzündeki manası ve geleceği (kaderi) ile ilgili bir problem olarak öğretime müsait kılmaya çalışır. Bu amaçla metodlar arar, onları dener ve genişletir".³⁸⁸

Din, Din Eğitimi ve Din Eğitimi Biliminin tanımlarını incelediğimizde hedef, amaç ve görev "fert-Allah" ilişkisi içerisinde ferdin Allah'a nasıl daha iyi kul olabilme arayışı için de olduğu anlaşılacaktır. Yani hedefte aranan ve arayan varlık olan insanı araştırarak onun terbiyesi için teorik bilgiler sunma çabası içerisinde.³⁸⁹

Tam anlamıyla Din Eğitimi, insanlık eğitimi olup iyi, sorumlu ve kendi varlığının farkında olabilen insan yetiştirme amacı gütmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim "insanları kendisine ibadet etmesi için yarattığını bildirmiştir".³⁹⁰ Din Eğitimi Bilimi, müstakil bir eğitim bilimi olduğu için "insanlık eğitimi"de istenen hedef ve amaca ulaşmak için bir dizi görevleri vardır.

Azerbaycan yasalarında örgün din eğitim-öğretim faaliyeti olmadığından günümüzde İslam din bilgileri yaygın eğitim kurumları tarafından öğretilmektedir. Araştırmamızı Din Eğitimi Bilimi esaslarının gerektirdiği şartlara uygunluğunu gösterme

---

³⁸⁷ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara 1982, s.28-29.

³⁸⁸ Bilgin, a.g.e., s.28.

³⁸⁹ Tosun, *Din Eğitimi*, s.71.

³⁹⁰ Zariyat 51/56.

açısından Azerbaycan'ın Kuzey bölgesindeki yaygın din eğitim faaliyetlerini Din Eğitimi Biliminin amaç ve görevleri çerçevesinde değerlendirmeye çalışacağız.

1. Din Eğitimi Bilimi, hayatın manasını aramaya çağırarak ve bu aramayı canlı tutacak, onun sürekliliğini sağlayacaktır.³⁹¹ Bu genel bir tutuş olup, Din Eğitimi bu girişimlerle bireye bilinçli düşünme melekelerini faaliyete geçirerek varlığının sebebi "niçin var olduğu veya niçin yaratıldığının" farkına varmasını sağlamaktadır. Bu bir noktada bireyde kader anlayışının aktifleşmesine yardımcı olduğu için insan hayatı değer kazanmış olacaktır. Hayatın, yaşamın ve kendi varlığının farkına varan insan için bundan sonra din eğitimi-öğretimi söz konusu olabilir. Hedef düşünen, anlayan, değerlendiren, eleştiren ama eleştirilmeye ve farklı düşüncelere tahammül gösteren, bununla birlikte "seçme hakkını ve sorumluluk yeteneğini" de bilinçli olarak kullanabilen insanı yetiştirebilmektir.³⁹² Bu karaktere sahip insan demokratik devletin aslında talep ettiği insan şeklidir. Düşünmeyen, düşündüklerini muhakeme etmeyen, başkalarının fikirlerini dikkate almayan insan, kendi fikir kalıplarına uymayan duygu, düşünce ve davranışlara karşı fanatik tavırlara düşmesi kaçınılmazdır. Ancak ettiklerini ve yaptıklarını sorgulayan biri kendine dini düşünce ve davranışlarına saygılı olmasını istediği gibi başkalarının yaşantısına da saygılı olmasını bilir. Demokratik bir toplumda, halkla devlet birbirlerini tamamlamalıdır. O zaman demokratik bir ülkeden ve dinler arası toleranslıktan söz edilebilir. Toleranslık, anlam itibariyle başkasına boyun eğmek ya da layık olmadığı halde ona iltifat etmek olmayıp, insanları benimsedikleri dini inançlarıyla baş-baş bırakıp, ona yaşama hakkı tanıyıp bunu doğal bir hak gibi kabul etmektir.³⁹³ Azerbaycan devleti dini toleranslık alanında analoğu olmayan ülkelerdendir. Günümüzde Azerbaycan sınıırı içerisinde diğer dini topluluklar dini toleranslık düşünce

---

³⁹¹ Bilgin, a.g.e., s.29.

³⁹² Ahmet Koç, "Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü", Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi, Sy, VI, İstanbul 1999, s.73.

³⁹³ Saffet Köse, "Dini Toleranslık ve Azerbaycan'da Toleranslığın Yaranmasında Ümum milli Lider Haydar Aliyev'in Rolü", *Haydar Aliyev ve Azerbaycan'da Din Siyaseti, Gerçeklikler ve Perspektif*, Bakü 2007, s.245.

sayesinde dinlerini rahat yaşaya bilmekte ve ibadetlerini hiçbir baskıya maruz kalmadan yapabilme serbestliği içerisindedirler.

Bağımsızlıktan sonra Azeri halkının kendi ahlaki değerleri ile kalkınması imkânsız duruma düşmüş bir manevi boşlukla baş-başa kalmıştı. Bu dönemde halkta en çok inanç konusunda sorun yaşanan durumlardan biri “kader” ve “cennetin bu dünyada olduğu” düşüncesi ile her şeyin bu dünyada olup bittiği fikri yaygınlaşmıştır. Tabi ki insanları bu düşünceye sürükleyen ateist eğitimin tesiri olmuştur. Şayet dini itikat serbestliğin tanınması ile camilerin ibadete açılması ve yabancı dini teşkilatların yaygın din eğitim girişimleri ile camilerde yürütülen faaliyetler olmasaydı bu düşüncede olan toplum düşüncelerinin yanlışlığına kapılarak kendi hayatını değersizleştirmekle beraber manevi âleminde bir türlü mutlulu olamazdı.

Günümüzde kuzey bölgelerinde yaz Kur’an kurslarında devam eden eğitim-öğretimin girişimleri ile insanların ruh âlemini bozan bu düşünceler ve sorunlar artık günümüzde tarih olmuştur. Bu kursların halk üzerinde en önemli etkisi insanları kendi varlıklarının bir hesabı olduğu ve boş yere yaratılmadığını hatırlatarak, milli-manevi değerlere sahiplenmeleri ve halkın kendi mantalitesini sahiplenmeleri için yardım edici bilgilerle donatmıştır. Yani yaz Kur’an kursları sayesinde Azerbaycan halkının milli-manevi değerlerinin mirasçısı ve koruyucusu olan gençler günümüzde bu düşüncelerden arıtılmış oldu. Çünkü günümüzde toplumu bir arada tutan ve toplumu cemaat halinde beraber hareket ettiren en önemli etken güçlerden biri de kültürdür.

2. Din eğitiminin asıl başladığı zaman, kendini aşmanın, kendi dışına yönelmenin başladığı zamandır. Yani bireye benliğin irdelenmesi, başkasını düşünmeye ve toplumsal sorumluluğu yüklenmeye hazırlanmadır, yani “güzel ahlaktır”.³⁹⁴ Bu niteliklerle yetişen genç edindiği güzel ahlaki değerlerle çevreye, insana, tabiata ve diğer varlıklara karşı “sorumluluk” duygusuyla ile yaklaşır. Kısaca güzel ahlakla birey her şeye karşı sorumluluk duygusu ile davranmaya çalışır. Nebevi eğitimin önemli prensiplerinden olan “güzel ahlak” aynı zamanda şahsiyet eğitiminin temellindeki en etken sebeptir.

---

³⁹⁴ Bilgin, a.g.e., s.29.

Komünist ateist faaliyeti ile ülkenin direkt milli kimliği yok etmeye çalışmamıştır. Bu nedenle asıl hedefin dini ruhun temelini oluşturan manevi zemini çökertmekti. Bu nedenle köy ve kasabalardaki camilerin kapılarına kilit vurarak halkın dini ibadetlerine engeller koymuştur. İslam dini Azerbaycan halkının kültürünü manevi bütünlüğünü korumakla beraber günlük hayattaki birçok ahlaki kuralların temelini temsil etmektedir. Özellikle, büyüklere saygı, komşu hakları, helal ve haram düşüncesi dinin getirdiği değerlerdir. Sovyetler bu ve buna benzer birçok manevi değerleri günlük hayatta kullanmasını yasaklamıştır. Ancak yaz Kur'an kurslarının faaliyeti ile üzeri küllenmiş ve hakiki değerini kaybeden birçok manevi değerler din eğitimiyle eski değerine kavuşmuştur.

3. Allah tasavvurunun oluşmasında gelenek, kişisel tecrübe ve naklin rolü birliktedir.³⁹⁵ Yani Din Eğitimi, bilinçli ve çocuğun özelliğini (yaş durumunu) dikkate alarak Allah tasavvurunun bireyin aklında düzgün temeller üzerine oturtturmasına katkılar sağlayarak çocuğun ruh âleminin sağlıklı gelişmesine yardımcı bilimdir. Bir anlamda İslam eğitim sisteminde en temel konulardan olan Allah tasavvuru (tevhit)³⁹⁶ Hz. Peygamberimiz üzerinde çok titizlikle durduğu mevzu olmuştur. Efendimiz **La İlah**e derken o **La**'nın neleri yok ettiğini, neleri hiçe saydığını çok net biçimde ashabına öğretmiştir.³⁹⁷ Bu eğitim zincirinin temsilcisi olan bizler din eğitiminde Nebevi metotlardan ilham alarak, anlatacaklarımızı günümüz şartlarına göre yorumlamamız gerekir. Aslında inkâr ve şirk konuları asır ve zamana göre değişmeyen bir olaydır. Burada asıl olan Mutlak varlığa her hâlükârda insanlara gerektiği gibi anlatmaktır.

Sovyet baskısında kurtuldulktan sonra Azerbaycan'da en çok sorun yaşanan konularından biri de inanç konusu ve aklardaki Allah tasavvuru idi. Şunu belirtmekte fayda vardır, Sovyetler döneminde Allah inancı kültürel inanç haline dönüştüğü için Allah mefhumu insanların dilinden silinememiştir. Ama Allah'a şirk veya ortaklık koşulması, inanç noktasında bozuntuya uğramıştır. Bu durum öyle bir hale gelmiştir ki

---

³⁹⁵ Bilgin, a.g.e., s.29.

³⁹⁶ Bakara, 2/225; Meryem, 19/65; Enbiya, 21/25.

³⁹⁷ Emin Yıldırım, a.g.e., s.99.

insanlar farkında olmadan Allah'a şeyh mezarlarını şirk koşar oşurlardı. Misal olarak kesilecek kurbanı falan şeyhin veya falan pirin aşkı için kesiyorum düşüncesi çok yaygın idi. Ancak günümüzde bu sözler artık demode oldu. Yani kesilecek kurbanlar ve adaklar tek Allah adına kesilir ve adanır.

Halkı dini bilgileden uzaklaştırmak ve bilgilerini köreltmek için yöneticilerinin düzenledikleri sempozyum, konferanslar yetmezmiş gibi kapı-kapı, köy-köy dolaşarak insanları Allah'a inanıp inanmadıklarını sorup raporlarla tehdit etmişler ve onlara Allah'a inanmayın duygusunu aşılamaaya çalışmışlardır. Şayet insanlar inançlı ve Allah'a inandığını söylerse ya fişleneceklerini ya da gözetim altında tutulacaklarını biliyorlardı. Ancak günümüzde sen Allah'a inanıyorsun ya da sen din eğitimi veriyorsun diye herhangi bir cezai müeyyide ile karşılaşmak söz konusu değildir. Her ne kadar devlet din işlerinden ayrı olsa da bu (imansız, inançsız) Azerbaycan devleti anlamında değildir ve bu şekilde de anlaşılmalıdır. Bu sadece siyasi karakter anlamında ayrılıktır. Çünkü dini değerler geçmişte olduğu gibi günümüzde de Azerbaycan halkın tarihte önemli olmuş manevi değerlerinin ayrılmaz bir bütünüdür.

Demokratik olan Azerbaycan devleti bu bağlamda halkının manevi ihtiyacını ve manevi değerlerini karşılaması için dini değerleri doğru ve real yönüyle kendi denetimde Avrupa İnsanlar hakkı çerçevesinde vermektedir. Çünkü tarihi tecrübe bunu gerekli kılmıştır. Günümüzde yaygın din eğitimi yapacak kurum ve kuruluşlar hazırladıkları programları DKİDK'si tarafından onaylatarak, var olan cami ve icmalar çevresinde yaygın din eğitimlerine izin almış sayılmaktalar. Devletin dini kurumlarından tasdikini kabul ettiren Kur'an kursları ve cami Kur'an kursları hiçbir resmi engelle karşılaşmadan eğitim-öğretim işine devam edebilmektedir.

Batı ülkeleri, memleketlerinde yaşanan suç oranını düşürmek için insanların manevi duygularının canlanması gerekliliği üzerine mutabıklardır. Bu nedenle birçok batı ülkesi demokrasi altında her kesin kendi dininin öğrenme gerekliliğini esasını kabul

etmiştir.³⁹⁸ Demokrasinin gerektirdiği doğal davranışlar bunlardır. Devlette din eğitimi manevi boyutun temelini teşkil ettiğinden devletler maddi sıkıntıya duçar olduğunda, bir bakıma sağlam manevi şuur toplumun düşmana karşı birleşmesini ve ayakta kalmasını sağlar.

Bağımsızlıktan sonra insanların tasavvurundaki bazı yanlışlara sapsmış veya sapıtılmış Allah inancını doğru şekilde düzeltilmesi din eğitimcileri üzerine düşen en önemli görevlerden biri olmuştur. Çünkü Sovyet idarecileri camilerde Allah'a ibadet ve kulluğu yasakladıktan sonra birçok insan Allah'a direk ibadet edemedikleri için şeyh ve pir mezarlarına gidip aracı olarak oraya adak adayarak ve kurbanlar keserek tevhit inancına darbe vurmuşlardır.

Günümüzde din eğitimcileri halkın bu durumunu çok iyi bildikleri için ilk önce insanlardaki değişmiş veya değişikliğe uğratılmış Allah tasavvurunu düzgün şekilde biçimlenmesine dikkat ederek dini bilgiler edinmelerini sağlamaktalar. Çünkü Allah inancı İslam dinini temel inanç konusudur. Bu nedenlerden dolayı Yaz Kur'an kursu eğitimcileri bilgi aktarımında başarılı olabilmek için kursa katılan öğrencilerin yaş grupları, soyut somut varlıklar arasında ilişki kurma, zekâ gelişmelerine ve psikolojik gelişimlerine dikkat etmeleri gerekir. Aksi takdirde hem dinin esasları hem de din eğitiminden beklenen müspet sonuç elde edilemez.

Konuyu toparlarsak günümüzde Azerbaycan'ın birçok yerinde olduğu gibi Kuzey bölgesinde din eğitim faaliyetleri sayesinde gençlerin aklında Allah tasavvuru şirkten arındırılarak şirke dair ne varsa hepsi izale edilmiştir vya izale edilmek için gayretler sarf edilmektedir.

4. İbadet eğitimi: Din eğitiminin görevlerinden biri de ibadeti öğretme ve yönetmedir. İslamiyet'te ibadet mutlaka camide ve imamın denetiminde gerçekleştirme gibi bir mecburiyeti yoktur. Çünkü İslamiyet'te her taraf Müslüman ve ibadet eden birisi için temiz ve ibadet mahallidir. Nitekim İslamiyet camide cemaatle ibadete çok

---

³⁹⁸ Robert Jackson, "Din Eğitiminde Uluslararası Eğilim ve Yerel Uygulamalar: İngiltere ve Hamburg'daki Gelişmeler, (Çev; Halise Kader Zengin), *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c, II, Sy 18, 2010, s. 219-221.

ehemmiyet vermiştir. Ayrıca toplu halde ibadet eğitim-öğretim açısından çok önemlidir. Toplu ibadette bereket ve rahmet olmasıyla beraber birey yanlış bildiği, öğrendiği davranışları bakarak veya sorarak öğrenmesi imkânı vardır.

Günümüzde kuzey bölgesinde yaz Kur'an kurslarında Kur'an eğitimi ile beraber Fıkıh, Siyer ve İtikat dersleri verilerek çocukların İslam dini hakkında tam donanımlı bilgi birikimine sahip olacak şekilde yetiştirilmeye çalışılmaktadır. İman esaslarına bağlı olarak, ahlaki ve ameli kurallar konularak böylece dinin bütünlüğü ortaya çıkmaktadır.³⁹⁹ Bunun yanı sıra Kur'an Kurslarının çoğunun cami bahçelerinde olması namaz vakitlerinde öğrencilerin namazlarda cemaatle namaza katılmaları öğrendikleri bilgileri pekiştirme açısından çok fayda sağlamaktadır. Çünkü hiçbir şekli ile ibadet eğitimi görmemiş insanlar arasında, hurafelere başvurmanın yaygınlığı daha fazla görülebilmektedir.

5. Din eğitimi ancak inanılan dini ve kültürel mirasa etkisi olan dinin eğitimiyle mümkündür. Yani Müslümanlık için bu Müslümanlık eğitimidir. Buna misal olarak Sovyet esaretinden kurtulur kurtulmaz Azeri halkının İslam din eğitimi veren yabancı dini teşkilatların derslerine katılmalarını gösterebiliriz. Bu sırada din eğitimi ancak dini yorumlarla verilebilir ve yorum ise inanılan dinin Allah anlayışına dayalıdır. Aynı zamanda Azeri halkının neden yabancı İslam dini tebliğcilerinin etrafına toplanmasını bu teşkilatlar Azeri halkının inancının temelini oluşturan Allah anlayışının aynısından bahsetmesiyle izah edebiliriz.

6. Din, zorunlu olarak sosyal bir eğitimidir.⁴⁰⁰ Çünkü öğretime konu olan malzeme ve yorumlar kişisel bulgular olmayıp çoğunlukla herkesin (inançlar) kazanılmış, benimsenmiş ve kültürün gelenekselleştirdiği ilahi bilgilerdir. Yani din eğitimi bireysellikten daha çok cemaat eğitimidir. İslam din eğitimi, ona inanların ve topluluğun daha çabuk ve hızla anlaşılabilir yayılmasına neden olmaktadır. Bu eğitim şekli özgün olduğu gibi yaygın olarak cami ve insanların toplanması bir araya gelmesi mümkün olan ortamlarda da devam etmiştir.

---

³⁹⁹ Ayhan, *Din Eğitimi* ., s.104.

⁴⁰⁰ Bilgin, a.g.e., s.30.

Sonuç olarak Azerbaycan'ın kuzeyinde yaygın İslam din eğitimi faaliyetlerini din eğitimi bilimi açısından değerlendirirken şu neticelere varılmıştır.

a) Yaz Kur'an kurslarında öğretmenlik yapan öğreticilerin çoğu ilahiyat mezunu kişiler olduğu için alan bilgisi ve öğretici-öğrenci ilişkilerinde sorun yaşanmamaktadır. Bir zamanlar dini bilgileri anlatmak ve öğretmek gibi faaliyetleri kulaktan dolma ve dini tahsili olmayan molla adlı kişiler tarafından yürütülmekteydi. Ancak bağımsızlıktan sonra ülkede ilahiyat ve medreselerin açılmasıyla günümüzde yaz Kur'an kursu eğitimcilerinin din hakkında yüksek eğitim almış kişilerin olduğunu görürüz. Dolayısıyla Azerbaycan gençliği İslam dini hakkında bilgileri kulaktan dolma ve tahsilsiz kişilerden değil, tam tersine yüksek dini tahsil almış öğretmenlerden öğrendikleri için dini bilgileri temel kaynakları ve değerleri ile öğrenmekte.

b) Günümüzde yaz Kur'an kursu eğitimcilerinin yerli öğretmenler olması bir zamanlar cami derslerinin anlatma ve anlaşılması bakımından sıkıntıların yeniden yaşanmasını engellenmiştir. Bağımsızlığın ilk zamanlar yetersiz din öğreticisinin olmaması nedeniyle kurs öğretmelerinin çoğu yabancı öğretici olma sebebiyle öğretmen-öğrenci arasında iletişimde ve konuların anlaşılmasında sorunlar yaşanmaktaydı. Ancak ülkedeki ilahiyat mezunlarının artışından sonra günümüzde yaz Kur'an kurslarında yaşanan bu türlü sorunlara son verilmiştir.

c) Bir diğer önemli gelişme geçmişe nazaran günümüzde yaz Kur'an kurslarına yönelik metodik ve yöntem alanda yeni gelişmeler yaşanmaktadır. Öğreticilerin genç olması ve ilahiyatta pedagojik formasyon bilgileri öğrenmeleri eğitim-öğretim sürecini hem öğrenmede hem de öğretici-öğrenci arasında ilişkileri olumlu etkilemektedir.

d) Bağımsızlıktan sonra yaz Kur'an kurslarına yönelik yapılan bir diğer önemli girişim bir zamanlar Anadolu Türkçesi ve Rus Alfabeti (Kiril'ce) ile basılı olan Kur'an-ı Kerim elifbaları ve diğer kitaplar günümüzde Azeri Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu girişimler sayesinde kurs öğrencileri günümüzde yaz Kur'an kurslarında Kur'an-ı Kerim cüz sıkıntısı ve diğer yardımcı kitapları okuyup anlamada sıkıntıyla karşılaşmamaktadırlar.

e) Yaygın din eğitimi alanında dikkatimizi çeken diğer bir durum öğrenci merkezli eğitim-öğretim sürecinde, din öğretmenlerinin eğitici gücünü artıracak yardımcı öğretmen el kitaplarının yaygın din eğitiminde yeni kullanılır olmasıdır. Kurs öğretmenlerinin yeterli alan bilgisi olmasına rağmen pedagojik formasyon alanında sıkıntıların olabileceği nedeniyle Anadolu Türkçesinden Azeri Türkçesine tercüme edilen yardımcı el kitapları kurs eğitimcilerine dağıtılmıştır. Burada amaç el kitaplarının kurs öğretmenlerine derslerde yardımcı ve rehber olup kurslarda daha iyi nasıl ders anlatmalarına yardımcı olmaktır.⁴⁰¹

e) Günümüzde yaygın İslam din eğitimi kurslarında sınıfların yeterli eğitim araç-gereç sıkıntısı ve sınıfların yapısal olarak yetersiz olmasına rağmen bu durum öğretmenlerin ders işleyişlerine, öğretimdeki isteklik ve heveslerine mani olamadığı gibi öğrencilerin de yaz Kur'an kurslarına karşı ilgisini azaltmamıştır.

Sonuç olarak ülkede İslam din eğitimi alanında yeterli bilim adamlarının olmaması ve eğitim-öğretimde düzenlenen derslikler ve geliştirilmiş malzemeler, yetişmiş yerli kadro tarafından üretme sıkıntısı yaşamaktadır.

---

⁴⁰¹ Bkz. Heyet, *Bağban*, İpekyolu Neşriyat, Bakü 2011.

SONUÇ ve ÖNERİLER

1. Sonuç

Tarihi eskilere uzanan Azerbaycan devleti birçok dini düşünce ve akıma şahitlik ederek inanç konusunda çeşitli değişimlere uğramıştır. İslam'la şereflendikten sonra halk dini değerleri sosyo-kültürel hayatlarına sokmuş, milli-manevi bütünlüğünü ve milli kültürel mantalitesi, İslam dininden esinlenerek oluşturulmuştur. Ülkeyi kendi emperyalizmine almak isteyen dış güçlere karşı ecdat bu değerleri korumak için mücadeleler vermiş ve bu mücadeleler sayesinde milli kimliklerini korumuşlardır. Bu nedenle din eğitim-öğretiminin milli kimliği korumada en etken güç olduğunu düşünüyoruz.

Ateist Sovyet hükümeti Azerbaycan'ı idaresinde tuttuğu yıllarda hem yaygın din eğitimi hem de örgün din eğitimi alanlarındaki hizmetleri kendi ideolojisini desteklemediği için durdurmuştur. Bu şekilde Azerbaycan halkını dinsiz bir topluma çevirmeye çalışmıştır. Dini yaşam ve davranış boyutundaki yasaklar dini ritüellerin unutulmasına neden olmuştur. Amel buyutu dışarıda bırakılırsa, tek Allah inancı konusunda bu baskıların pek te etkili olduğu söylenemez. Ecdat tüm işkence, yasak ve engellere rağmen dini değerler uğrunda değişik şekillerde (savaşarak, protesto ederek, Kur'an-ı Kerim öğrenimini ve ibadetleri orman ve ahırlarda yaparak) mücadeleler vermişlerdir.

Yapmış olduğumuz araştırma ağırlıklı olarak, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Kuzey bölgesindeki Zakatala ve Balaken şehirleri merkez olmak üzere toplam 3 kasaba ve 115 köyde bulunan camilerde 10 Haziran - 2 Eylül 2011 tarihleri arasında düzenlenen yaygın İslam din eğitim-öğretim faaliyetlerinin günümüz şartlarına uygun olup olmadığı, yaz Kur'an kurslarının verimlilik düzeyinin yeterliliği, kurs içi ve dışı donanımının yeterli olup olmadığı, bu durumun kurs öğrencisinin başarısını etkileyip etkilemediği, yaz Kur'an kurslarının yasal zemini ve din görevlilerinin mesleki yeterliliği gibi durumları temel alarak yapılan bir alan incelemesidir. Günümüzde Zakatala 45 ve Balaken'de 65 cami mevcuttur. Bu nedenle çalışmamızda ortaya

koyduğumuz varsayımlar, araştırma teknikleri çerçevesinde incelenerek ve anket verilerine dayanarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak, bulgulardan çıkan birçok sonucun hipotezlerimizle uygunluk içinde olduğu ve paralellik arzettiği tespit edilmiştir.

Bu bilgiler doğrultusunda Kur'an kurslarının ilk temelini bağımsızlıktan sonra hatta bağımsızlıkla beraber atıldığı anlaşılmaktadır. İnsanların dinleri hakkında bilgi edinme istek ve hevesleri ile yaz tatiline çıkan öğrencilerin yaz Kur'an kurslarına ilgisi sonucunda buralar bilgi mekanları haline gelmiştir. Kişisel gözlem ve anket verilerine dayanarak diyebiliriz ki, kurs binalarının yetersizliği, eğitim-öğretim ortamının olumsuzlukları ve cami çevrelerinin uygunsuzluğu öğrencilerin yaz Kur'an kursuna severek ve isteyerek gelmelerine mani olamamıştır. Bir başka deyişle, isteyerek ve severek yaz Kur'an kursuna katılanların kursta karşılaşılabilecekleri sorun ve problemler onların öğrenme azmlerine engel olamamıştır. Bu netice aynı zamanda ana hipotezimizin doğruluğuna delalet etmektedir.

Genel olarak Azerbaycan'ın birçok şehir ve kasabasında olduğu gibi kuzey bölgesinde de Kur'an kursları dört mevsim hizmet vermektedir. Ancak yaz aylarında okulların tatile girmesiyle öğrencilerin sayısı camilere sığmayacak kadar artış göstermektedir. Öğrencilerin yaz Kur'an kursuna katılımlarında anne, baba, yakın çevre ve mahalle çocuklarının etkisi olmakla birlikte anket verilerine göre kurs katılımcılarının %30,5-inin "kendi istek ve arzusuyla" kursa katıldıkları görülmüştür. (Tablo.9)

Bu sonuçlarla İslam dininin sosyal ve kültürel değerler açısından Azerbaycan gençliği için ne kadar ehemmiyetli olduğunu anlarız. Diğer taraftan yaz Kur'an kursuna katılanların yaş olarak %59,4-ü 14-15, %40,6-sı 16-17 yaş arası öğrencilerdir. Bunların %61-i civar köylerden katılırken %39-u şehirden katılmaktadır. Aynı zamanda yaz Kur'an kursuna katılan öğrencilerin %22,2-si kız öğrenciyken % 77,8-i de erkek öğrencilerden oluşmaktadır.(Hip.1), (Tablo 1.2.3)

Anket verilerine göre yaz Kur'an kursu öğrencilerinin ebeveynlerinin tahsil durumu orta ve orta üstü olduğu anlaşılmıştır. Ebeveynin tahsil seviyesindeki düşüklük

ya da yükseklik, kursa katılımda öğrencilerin tutum ve davranışlarına yansımadığını gördük. Bunun en başlıca nedeni de insanların dini bilgi edinmede duyulan ihtiyaçtan kaynaklıdır. Çünkü öğrenciler kurstaki sınıf içi ve sınıf dışı sorunları bildiği halde devam etmeleri iddiamızı destekler mahiyettedir.(Hip.2),(Tablo 4)

Yaz Kur'an kurslarına katılan öğrencilerin başarısını olumlu ya da olumsuz yönde etkileyen birçok neden vardır. Olumlu yönde etkileyen nedenler arasında öğrencilerin kursa kendi istek ve arzularıyla katılmaları sayılabilir. Kursu severek gelen öğrenciler bu sevgilerinin arka planında kurs öğreticisinin olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle kurs öğreticisini seven öğrenciler kursta olan olumsuz tüm şartların da üstesinden gelebilmektedir. Tabi, bu duyguyu öğrenciye kazandıran kişinin kurs öğreticisi olduğu açıktır. Akete katılan öğrenciler kursta en çok sevdikleri dersin Kur'an-ı Kerim olduğunu belirtmişlerdir. Bunun sebebi Kur'an-ı Kerim dersinin kursun ilk aşamasında verilen ders olması ve kursa gelen öğrencilerin de kursu daha çok Kur'an-ı Kerim öğrenme amacıyla geliyor olmasıdır. Nitekim Kur'an kursuna katılan öğrencilerin kafasında Kur'an okumayı öğrenerek İslam dini hakkındaki birçok şeyi de öğreneceği düşüncesi vardır. (Hip.3), (Tablo10. Tablo16)

Netice itibariyle kurs öğreticisini seven öğrenciler kursta öğreticisinin verdiği ödevleri ve dersleri yapmakta, sınıf içerisindeki kurallara uymaktadırlar. Bu tutumun tüm sınıf öğrencilerine yayılması için kurs öğreticisinin mesleki yeterliliğe sahip olmanın yanında giyim kuşamına, konuşmasına, davranışlarına ve öğrencilerle ilişkilerine itina göstermesi gerekir. Çünkü Sovyet hükümetinin, İslam dinini yok etmek ve insanları dininden soğutmak için, yıllarca din görevlilerini hep kötü, işe yaramaz ve tembel olarak tanıtmaları insanlarda kötü imajlar ve izlenimler bırakmıştır. Bu nedenle kurs öğreticisinin İslam dininin şefkat, sevgi, barış, dostluk, yardımlaşma, kardeşlik, sosyal paylaşma ve dayanışma dini olduğunu hareket ve davranışlarıyla öğrencilerine göstermesi getermesi, anlatılanların ve söylenenlerin gerçek olmadığını ispatlayarak doğruları öğrenmelerini sağlaması gerekir. Nitekim kurs öğreticilerinin öğrencilere yakın olması, onlara samimi ve şefkatle yaklaşması ve onlara ilgi göstermesi kursa katılan öğrencilerin derslere karşı ilgi ve dikkatlerini artırmaktadır. Bu da öğrencilerin

kurstaki başarı düzeylerini yükseltmektedir. Hatta bazı öğrencilerle yaptığımız görüşmelerde öğrencilerin kurs öğretmenlerini tutum ve davranışlarını kendilerine rehber ve örnek alarak onlar gibi olmayı ve onlara benzemeye çalıştıkları gözlenmiştir.(Hip.4),(Tablo 17)

Yaz Kur'an kursları katılımcıların dini konularda bilgi edinmelerini sağlamakla beraber, aynı zamanda kişisel gelişimlerini de olumlu yönde geliştirmelerine ve tamamlamalarına yardımcı olmaktadır. Nitekim kursa katılanları yaşları (14 yaş ve yukarı) incelendiğinde öğrencilerin fiziki gelişimle beraber duygusal, zihinsel ve ruhsal gelişim dönemi için de olduğu görülecektir. Dolayısıyla ergen bu dönemde, bir taraftan dini uyanış ve dine dönüşü yaşarken, diğer taraftan da gittikçe artan bir şekilde dini şüphe, kararsızlık, çelişki ve çatışmalar içinde savaşımaktadır. İşte yaz kursundaki kurs eğitmeni ergene, inişli-çıkışlı karmaşıklık duygular içinde geçen bu dönemi sağlıklı bir şekilde atlatmasına ve dini inanç konusunda karar vermesine yardımcı olmaktadır. Bu süreçte kurs eğitmeni ayrıca ergenin kişisel gelişiminde olumlu davranışlar kazanmasına ve belli bir kişisel karakter edinmesine de yardımcı olmaktadır. Bu sırada yaz Kur'an kurslarında vatan sevgisinin imandan olduğu, vatani için düşmanlara karşı mücadele etmenin gerekliliği, vatani milleti için çalışmanın sevap olduğu, vatan için ölmeninse şehadet olduğu gibi konular da anlatılarak öğrencilerin milli değerleri sahiplenmesi ve savunması sağlanmaktadır. Hatta bazı yaşlı insanlar, yaz Kur'an kurslarında eğitim almış gençlerin milli değerleri sahiplenme ve sosyal davranışlarda ahlaki değerlere sahip olma konularında kursa katılmayanlara nazaran daha dikkatli olduklarını ifa etmişlerdir. Aynı zamanda gözlemlerimiz de bunu destekler mahiyettedir. Çünkü kursa katılan öğrenciler, İslam dini hakkında bilgi edinerek çevrelerine ve insanlara faydalı ahlaklı fertler olabileceklerini düşünmektedirler.(Hip.6),(Tablo 11)

Yaz Kur'an kurslarında eğitim-öğretimi olumlu etkileyen faktörlerle beraber olumsuz yönde etkileyen faktörler de mevcuttur. Özellikle Kuzey bölgesinde yaz Kur'an kurslarının cami ve cami çevrelerinde yapılması nedeniyle sınıflarda yeteri kadar eğitim-öğretim araç-gereç ve materyalinin bulunmayışı, sınıfların nemli ve yeterince ışıklandırılmamış olması ve öğrencilerin sınıflarda diz üstü oturarak ders yapıyor

olmaları eğitimi olumsuz yönde etkilemektedir. Sınıfların yeterli araç gereçle donatılmamış olması, aynı zamanda kurs eğitimcisinin de derslerde değişik materyaller kullanamaması sebebiyle dersler ağırlıklı olarak takrir ve ezber metodu kullanılarak işlemektedir. Hâlbuki sınıflarda yeterli materyalin olmasının sesli, görüntülü ve değişik yöntemlerin kullanmasının eğitim süresini ve eğitim verimini artırdığı bir gerçektir. Aslında bu problemlere karşı çok basit önlemler alınarak cemiler eğitim-öğretime uygun hale getirilebilir. Tabi, burada yeterli maddi kaynağa da ihtiyaç vardır. Camilerin temizlik, bakım ve onarımının cami görevlisi tarafından yapılması da eğitimin verimini düşüren unsurlardandır. Bu durumda zamanla içinde düzeleceği kaatindeyiz. (Hip.6. 7.), (Tablo 28. 29)

Yaz Kur'an kursları yazın sıcak aylarında yapıldığı için yaz tatiline çıkan öğrenciler evde oturmaktan sıkılmaktadırlar. Bu nedenle çocuklar yaz tatilini renklendirmek ve boş geçirmemek için değişik aktiviteler aramaktadırlar. Bu durumu yaz kursu eğitmeni bir fırsat olarak değerlendirmelidir. Yaz kurslarında düzenlenen sosyal ve sportif etkinliklerin öğrencilerin ilgisini çektiği bir gerçektir. Çünkü öğrenciler bu faaliyetler sayesinde yaz Kur'an kursunu can sıkıcı ve yorucu bir yer olarak değil eğlenceli ve neşeli bir yer olarak algılamaktadırlar. Öğrencilerle birebir görüşmemizde de gezi ve piknik haberlerinin onları çok sevindiren haberlerden olduğunu gözlemledik. Kurs öğreticisi tarafından düzenlenen bu tür yarış ve geziler ayrıca, öğrencilerin değişik ortamlara girerek sosyalleşmelerini, arkadaş edinmelerini ve genel kültür kazanarak bilgilerini zenginleştirmelerini sağlamaktadır. Ayrıca yarışmalarda verilen ödüller de yaz Kur'an kurslarını daha cazibeli hale getirmektedir. Sonuç olarak yaz aylarında düzenlenen bu yaz Kur'an kurslarının programında yer alan gezi ve pikniklerle öğrencilere hem Kur'an Kerim okumayı öğrenme hem de yaz tatilini güzel bir şekilde değerlendirme fırsatı verilmiş olur.(Hip.8),(Tablo 22,23)

El kitaplarının kursta verilen derslerin öğretilmesinde ve anlatılacak konuların plan ve program dâhilinde işlenmesinde yardımcı olduğu bir gerçektir. Aynı zamanda öğrencilerin anlatılan dersi takip edebilmeleri ve evde de çalışabilmeleri için yaz Kur'an kursuna yardımcı ders kitaplarına ihtiyaçları vardır. Bağımsızlıktan sonra yaz Kur'an

kurslarında ve mevcut medreselerde kullanılmak üzere inanç konularını içeren ve elifba türünde kitap çalışmaları yapılmıştır. Yaz Kur'an kurslarına yönelik ilk yardımcı el kitabı 2001 yılında kurs öğretmenlerinin yeterli ders araç gerecinin olmadığı şikâyeti üzerine "Bağban" adıyla hazırlandı. Dolayısıyla ders kitaplarının azlığı ve var olan kitaplara alternatif kitapların olmaması yaz Kur'an kursları için bir problem olarak mevcudiyetini devam ettirmektedir.(Hip.9)

Kuzey bölgesinde mevcut cami ve cami çevresindeki hücre ve lojmanlarda kurs öğretmenlerinin nerdeyse hepsi İlahiyat mezunu olduğu saptanmıştır. Yaptığımız görüşmelerde kurs öğretmenleri kendilerinden emin bir şekilde, yeterli alan bilgisine sahip olduklarını belirtmişlerdir. Ancak ilahiyat fakültelerinde yeterli pedagojik formasyon derslerinin verilmemesi ve yeterli pedagojik formasyon kitapların olmaması, yaz Kur'an kursu öğretmenlerinin eğitim yöntemleri konusunda eksikleri bulunmaktadır. İmkânların yetersizliği nedeniyle kurs öğretmenleri yenilikleri her zaman takip edememekle ve çağın gerekleri doğrultusunda teknolojik araç gereçlerini kullanmada sıkıntılar yaşamaktadırlar. Kendilerine verilecek destekle kurs öğretmenlerinin bu tür sıkıntılarını aşabilecekleri kanaatindeyiz.

Kursların sıcak havalarda yapılması ve sınıf için yeterli donanımın olmaması gibi kurs öğrencisinin başarısını düşüren nedenlerden biri de kurs öğreticisinin hoş olmayan tutum ve davranışı eklendiğinde yaz kursları çekilmez hatta sıkıcı bir yer haline gelebilmektedir. Bu tür sorunlarla ileride karşılaşılması, kurs eğitimcilerinin bilgi, beceri ve pedagojik formasyon yönünden eksiklerinin giderilmesi ve kendilerini geliştirmelerini sağlamaya, yönelik Kafkas Müslümanlar İdaresi tarafından yılın belli dönemlerinde yaz Kur'an kursları öğretmenlerine yönelik seminer, konferans ve panellerin tertip edilmesinin gerekli olduğunu düşünüyoruz. (Hip. 10), (Tablo 23)

Yaz Kur'an kurslarında sınıf içi araç-gerec ve donanıma duyulan ihtiyacın giderilmesi gibi öğrencilerin oyun yeri ve kantin gibi sınıf dışı ihtiyaçlarında giderilmesi zaruridir. Bu ihtiyaçlar aynı zamanda öğrencinin kursa katılımını önemli derecede etkilemektedir. Kurslar yaz aylarında ve yaz tatilinde açıldığı için kursa gelen öğrenciler, yaz havasını tadabilecekleri bir ortam isterler. Tabi ki şu demek değildir ki,

kurslar ciddiye alınmaz. Ama şurada bilmek gerekir ki, öğrenciyi kursa bağlayacak ve kursu ona cazibeli kılacak olan ihtiyaçlarının giderilmesidir. Yani kurs bir bakıma öğrencilerin onların ihtiyacına cevap verecek şekilde düzenlenmelidir. Aksi durumunda karşılanmayan ihtiyaçlar sebebiyle öğrenci derslere olan ilgisini kaybetmekte ve başarısı düşmektedir. Basit gibi görünen oyun yeri, bilgisayar odası, kantin gibi ihtiyaçların, görüşmelerimiz ve anket sonuçları doğrultusunda öğrencilerin kursta olmasını ve bu konudaki ihtiyaçlarının giderilmesini istediklerini istedikleri şeyler olduğunu tespit ettik. (Hip.11),(Tablo 29)

Netice olarak anket sonuçlarını, yaz kursu eğitici ve öğrencileriyle yaptığımız görüşmelerde elde ettiğimiz bilgileri, sınıfların donanım konusunda yetersizliğini ve öğrenci ihtiyaçlarını beraber değerlendirdiğimizde elde ettiğimiz sonuçların ana hipotezimizi desteklediğini görürüz. Diğer taraftan kurs öğretmenlerinin alan bilgisi yeterli olmakla beraber bazı sebeplerle (üniversitede yeterli pedagoji dersin olmaması ve kendilerini geliştirebilecekleri eğitim kitaplarının bulunmaması gibi) pedagojik formasyon bakımından eksiklikleri olduğunu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, insanların din eğitimi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bireylere sunulan din eğitimi faaliyetleri onlar için cazibeli, ilgi çekici ve beklentilerini karşılayacak nitelikte olmalıdır.

2. Öneriler

Yaptığımız çalışmada Azerbaycan'ın Kuzey bölgesinde yaz aylarında düzenlenen Kur'an kurslarında sınıf içi, sınıf dışı bazı problemlerin var olduğu ve eğitim materyali yetersizliği tarafımızca tespit edilmiştir. Yaz Kur'an kurslarındaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin daha başarılı ve verimli olması, var olan problemlerin de çözümü için ilgililerin dikkatine sunduğumuz bazı öneriler şunlardır:

1. Azerbaycan Cumhuriyetinde din eğitimiyle alakalı kurslar ülkedeki mevcut dini kurum ve icmaların müracaatları üzerine açılmaktadır. Bu nedenle açılacak olan kurslar DKİDK kararlarına uymak zorundadır.

Azerbaycan'da yaygın İslam din eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi ve denetlenmesiyle Kafkas Müslümanları İdaresi sorumluluğunda devam etmektedir. Kafkas Müslümanlar idaresi yaz aylarında faaliyette bulunmak isteyen tüm icmalardan yapacakları eğitim-öğretim ile alakalı palan ve programlarını istemektedir. Bu tür bir sistem kanaatimizce talep aslında yaz Kur'an kurslarındaki eğitimi karmaşık bir hale sokmaktadır. Bu karışıklığın giderilmesi ve yaz Kur'an kurslarına katılan öğrencilerin değişik müfredatlarla eğitilmesi yerine Kafkas Müslüman idaresinin düzenleyeceği sabit bir müfredat ve programın izlenmesinin verimliliği artıracaktır.

İkinci aşamada, yaz Kur'an kursu müfredatının öğrencilerin yaş durumu, bilgi seviyesi ve yaşadığı çevre gözetilerek hazırlanması gerekir. Müfredatta son aşama olarak cami, cami çevresi ve bu özelliği taşıyacak mekânlardaki faaliyetlerin hedef ve amaçları belirlenmeli, öğretilmek istenen dersler en ince ayrıntılarına kadar metodik ilke ve yöntemlerle, yeniden yazılmalı ve yaz Kur'an kursları için yeni bir eğitim-öğretim planlamasına gidilmelidir.

2. Yaz Kur'an kurslarında müfredat, derslik sıkıntısının yanında yardımcı ders kitap sıkıntısı da yaşanmaktadır. Bu nedenle yaz kurslarıyla alakalı müfredat yeniden hazırlanmalı ve ders kitaplarda bu müfredata göre yeniden düzenlenmelidir. Aynı zamanda yaz kursuna katılan öğrenciler, ders dışında da kitap okumaları ve dini bilgiler edinmeleri için yaş gelişimlerinin dikkate alınarak hazırlandığı, başka kitaplara ihtiyaç duymaktadırlar. Bu nedenle Kafkas Müslümanları İdaresi'nin bünyesinde sırf yaz kurslarının kitap ihtiyaçlarının giderilmesi için bir komisyon oluşturulması gerekmektedir.

3. Yaz kursunda derslerin amacı, içeriği, kullanılacak teknikler, dersin süresi ve değerlendirilmesi birer müfredat çerçevesinde belirlenerek önce yıllık plan hazırlanmalı ve daha sonra da kurs öğretmenlerinin derslere, belirlenen plan ve programlara göre girmeleri sağlanmalıdır. Yaz kurslarında Kur'an-ı Kerim ağırlık olmak kaydıyla (Tablo10. 16) siyer ve ilmihalle (Tablo 16) beraber, gençlerin milli değerleri öğrenmeleri için Azerbaycan kültürünü anlatan derslerin işlenmesi sağlanmalıdır.

4. Yaz Kurslarının isteğe bağlı ve katılımı gönüllü olması nedeniyle sınıflarda yoklama yapılmaması bazı öğrencilerin kursa devam konusunda ciddiyyetsiz davranmalarına sebep olmaktadır. Bu durumun giderilmesi için öğretici tarafından hem öğrenciye hem de öğrencinin velisine Kur'an öğrenmenin değerleri konusunda bilgi verilmeli, bunun yanında normal okullarda olduğu gibi yoklama alınmalı ve derslere gelmeyen öğrencilerin velilerine haber verilmelidir. Tablo 8'de de görüldüğu gibi ebeveynlerin %48,2-si çocuklarını takip için kursa gelmektedirler. İşin ciddiyeti, üzerinde durularak her velinin haftada en az birkaç kez fiilen ya da telefonla arayarak öğrenci hakkında bilgi almayı alışkanlık haline getirmesi sağlanabilir. Kursa devam teşvik amacıyla, yoklama çizelgesi hazırlanarak, kursu en çok takip eden öğrencilere hediyeler/ödülleri verilebilir. Kısacası eğer yaz kurslarında öğrencilerin başarılı olması isteniyorsa kurs öğreticisi öğrenci velisi ile sürekli iletişim halinde olmalıdır.

5. Yaz kurslarına öğrencilerin ciddiyyetsiz yaklaşımlarının veya zihinlerinde olumsuz bir imaj oluşmasının nedenlerinden biri de kursu bitiren öğrencilere yaz kursuna katıldığını gösteren veya kursta geldiği aşamaları gösteren bir belgenin ya da bir sertifikanın verilmemesidir. Böyle bir belge öğrencilerin kursa katılım heveslerini artıracakđı gibi bir başarı ödülü olarak görülecek, hatta yaz kursundan kalan bir hatıra olarak da algılanacaktır. Aynı zamanda bu belge öğreticinin, öğrencinin, en son neler neler öğrendiğini görmesi ve nereden başlaması gerektiğine karar vermesini kolaylaştıracaktır. Bu davranış, kursa katılan öğrencinin her sene aynı bilgileri tekrar etmesi yerine, aksine yeni bilgiler öğrenmesine yardımcı olacaktır. Bu bir anlamda yaz Kur'an kursuna katılan öğrencinin yaz kursundan bıkkınlık duymasına engel olacaktır.

6. Kutsal kitapları okumak veya öğrenmek adına düzenlenen yasal uygulamada gençlik yaşı olarak belirtilen durumun, bireylerin milli ve dini değerleri öğrenmesi bakımından dini ibadet ve inanç serbestliğinin yaş sınırı olmadan yasal olarak tanındığı gibi kutsal kitapları öğrenme de yaş sınırlaması olmayacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Yani yaş sınırlaması kaldırılarak, isteyen yaş grubundaki bireylere normal eğitim-öğretim hayatını etkilemeyecek şekilde düzenlenen kurslara katılıma serbestliği tanınmalıdır.

7. Bir diğerk mesele, Kuzey bölgesindeki yaz kurslarında deslik için kullanılabilcek mekân ve araç-gereç yetersizliğı ve bu durumun eğitim-öğretimi olumsuz etkilemesi meselesidir. Özellikle kurs yerlerinin eski cami ve cami çevrelerinde yapılması bu durumu hayli zorlaştırmaktadır. Çünkü camilerin sınıf ortamına çevrilmesi için cami içine sıra, yazı tahtası ve diğerk eğitim materyallerinin yerleştirilmesi hayli sıkıntılı bir durumdur. Bu nedenle yaz kurslarının düzenlemek için sınıf sistemine uygun mekânlar tercih edilmelidir.

8. Eski kurs binalarının istenen şekilde sınıf formatına çevrilmemesi ve materyallerle donatılamamasından dolayı, yapılacak olan yeni camiler bu eksikliklerin dikkate alındığı ve milli mimariye uygun şekilde çizilen planlara göre inşa edilmelidir.

9. Özellikle dersliğı dönüştürülemeyen yerlerde İl Milli Eğitim yöneticileriyle görüşükerek, tatilde olan ortaöğretim sınıflarının yaz kurusu için tahsis edilmesi sağlanmalıdır. Bu durumun öğrencileri camilerden uzaklaştırmaması için haftanın belli günlerinde ve özellikle Cuma günü öğrencilerin namaza katılmaları sağlanmalıdır. Çünkü öğrencinin camide namaza katılması, cami terbiyesini/eğitimini alması ve camide nasıl davranması gerektiğı konusunu öğrenmesi açısından çok önemlidir.

10. Yaz kurslarında öğrencilerin kurs dışında kendilerini geliştirmeleri için yeterli yardımcı kitapların ve her kursta yeterli araç-gereçin olmaması sebebiyle, bölgede tüm kurs öğretici ve öğrencilerinin yararlına bilemesine yönelik bir kütüphane veya bir araç-gereç deposu kurulmalıdır. Amaç camisinde, sınıfında ve hücrelerinde yeterli donanım olmayan kurs öğreticisi bu yerlerden, öğrencilerin ihtiyacına yönelik teknolojik güçten faydalanarak kurs eğitime rek katmayı sağlamaktır.

11. Yaz kurslarında dini bilgi ve milli değerlerle beraber bilgisayar da öğrenmelidir. Haftanın belli günlerine konacak olan bu derslerle öğrenci teknolojinin günlük gelişimi takip edip onu verimli bir şekilde kullanmayıda öğrenecektir. Bu ders kurs öğrencilerinin çoğı tarafından istenmektedir.

12. Yaz kurslarında sınıfların mevcudunun sınıflar 30'u aşması durumunda kurs öğreticisine mutlaka bir yardımcı öğretici verilmelidir. Sınıfların kalabalık (30 ve üstü) olması eğitim-öğretimi olumsuz etkilemekle beraber bu durum aynı zamanda kurs

öğreticisinin verimliliğini de düşürmektedir. Nitekim sıcak havaya bir de kalabalık sınıflar eklenince, bu durumun öğrencinin derse olan motivesini ve ilgisini bozması kaçınılmaz bir durum olur.

13. Yaz kurslarında ders süresini iyi değerlendirmek ve öğrencilere yeterli zaman ayırabilmek için dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, öğrenciler arasındaki seviye farkının tespit edilip ona göre bir sınıf ve ders programı yapılması gereklidir. Bu duruma bir çözüm olarak Türkiye’de uygulanmakta olan Kur sistemi denenebilir.

14. Kurs başarısını etkileyen nedenlerden bir diğeri kurs öğreticisinin yetersiz pedagojik formasyon bilgisi ve kendisini yeni teknolojik gelişime göre yenileyememesidir. Bu nedenle yaygın din eğitiminden sorumlu kurum ve kuruluşlar, her yıl yaz kurslarının eğitimcilerine yönelik pedagojik formasyon düzeylerinin geliştirilmesi için hizmet içi eğitim seminerleri, plaketleri ve oturumları düzenlemelidir. Eğitim içi bu tür faaliyetlerin verimliliğini artırabilmek ve daha etkili olmasını sağlamak için alanında uzman kişilerden yararlanılmalıdır. Yine kurs eğitimcilerinin mesleki ve öğreticilikle ilgili yeterliliklerini artıracak kaynak ihtiyacının giderilmesine yardımcı olunmalıdır.

14. Cami çevresi öğrencilerin dinlenebilecekleri ve günlük ihtiyaçlarını giderebilecekleri şekilde düzenlenmelidir. Aynı zamanda kantin ve oyun yerleri gibi sosyal alanlarla çocukların kurs çevresinden fazla uzaklaşmaları önlenmelidir. Bu durum aynı zamanda öğrencinin motivesini ve başarısını olumlu yönde etkileyecektir.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız tekliflerin hepsi bir öneriden ibarettir. Dikkate alınıp yetkililer ve kurs öğretmenleri tarafından kullanılmaya çalışıldığında Yaz Kur’an kurslarında var olan problemlerin çözümünde başarılar sağlanacağını umut ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR:

Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlar İşi Üzere Devlet Komitesi, "Dini İtikat Azatlığı Hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu", Bakü, 2009.

ABBASLI, Nazile, *Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi*, Beyaz Balina yay, İstanbul, 2001.

ABBASOV, Namik, *Muasır Şeraitte Azerbaycan Devletinin Medeniyet Siyaseti Ve Manevi Değerlerin İnkişaf Amilleri*, Bakü, 2008.

ABDULBAKİ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l Müfehres Lialfazil-Kur'an*, İstanbul, 1982.

AHMUDOV, Mehman, *Bağımsızlığından Sonra Azerbaycan'da Dini Gelişim*, Dokuz Eylül Üniversitesi, S.B.E., Yüksek Lisans Tezi, 2004.

AKINER, Shirin, *Sovyet Müslümanaları*, (Trc; Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu), İnsan yay, İstanbul 1995.

ALBAYRAK, Ahmet, *"Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği"*, Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi, Ankara Okulu, Ankara, 2002.

ALBAYRAK, Halis, *Azerbaycan'da Din, Türk dünyasının Dini Meseleleri (Kutlu Doğum Haftası 1997)*, TDV Yayınları, Ankara, 1998

ALESKEROV, Alesker, *Azerbaycan Anayasasındaki Devlet Sistemi ve Temel Öğeleri*, M.Ü, SBE, Yayınlanmamış Y.L, Tezi, İstanbul, 2000.

ALGAR, Hamid, "Molla", *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2005.

ALIŞOVA, N, *Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Milli-Manevi değerlerin Kütüphanelerin Rolü*, Bakü, 2011.

ALİYEV, Rafik *Şeyhülislam*, Bakü, 1999.

_____, *Devlet ve Din İrşad Neşriyatı*, Bakü, 2004.

_____, *Dinin Esasları*, İrşad, Bakü, 2004.

ALTIKARDEŞ, İsmet, *Din ve Sosyal Bütünleşme*, Rağbet Yay, İstanbul, 2003.

ALTUĞ, Yılmaz *Biraz Hirriyet (Sovyet Rusya'da Aydınların İnsan Haklarının İhlaline Karşı Mücadelesi)*, Boğaiçi Yayınları, İstanbul, 1974.

ANADOL, Cemal, *Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti*, Burak yayinevi, İstanbul, 1998.

ARSLANTÜRK, Zeki, *Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yayınları, 6 Baskı, İstanbul, 2004.

ASGEROV, Elçin, *İslam Tahriflere Cevap*, ADKP, Bakü, 1997.

ASKEROV, Elçin, *Hiristiyan Tarikatçı Teşkilatları Azerbaycan'da Siyasi, Manevi ve İdeolojik Tahribat*, Bakü, 1997.

ASLAN, Yasin, *Bugün Azerbaycan'da Pantürkizm ve Panislamizm*, Baysay, İstanbul, 1990.

ASLANOVA, Sevinç, *Krişnacılık ve Azerbaycan'daki Faaliyetleri Üzerine bir Araştırma* A.Ü.S.B.E, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

AYDIN, M. Şevki, *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu*, DİB Yay, İkinci baskı, Ankara, 2010.

_____, *Din Dersi Öğretmenlerinin Pedagojik Formasyonları*, Erciyes Üniversitesi Yay, Kayseri, 1996.

AYDIN, Mustafa, *Kurumlar Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

AYHAN, Halis *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İFAV Yay, İstanbul, 1997.

_____, *Eğitim Bilimine Giriş*, Şule Yay, İstanbul, 1995.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasası, Azərneşr, Bakü, 1994.

Azerbaycan Cumhuriyeti (Respublikası) Nazırlar Kabinesinin Yanında Baş Arşiv İdaresi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenokrafik hesabatlar), Azerbaycan Neşriyatı, c I, Bakü, 1998.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, “ İslam”, ASE Baş Redaksiyası Yay, c. IV, Bakü, 1980.

_____, “Mescid”, c.VI., Bakü, 1982.

BAHADIR, Abdülkerim, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu, Ankara, 2002.

BALAYEV, M.A, *Müqaddeslere Perestiş Geçmişin Zererli Qalığıdır*, Azernesir, Bakü, 1991.

BAŞARAN, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara, 1966.

BAŞGİL, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yay, 3 Baskı, İstanbul, 1977.

BAŞKURT, İrfan, *Din Eğitimi Açısından Kur'an Öğretimi ve Yaz Kur'an Kursları (İstanbul, Örneği)”, Dem yay, II baskı, İstanbul, 2007.*

BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayları, İstanbul, 1975.

BAYRAKTAR, M, Faruk, *Bir Eğitim Kurumu Olarak Kur'an Kursları Üzerine Bir Araştırma*, Yıldızlar Matbaası, İstanbul, 1992.

_____, *Türkiye’de Yaygın ve Örgün Dini Eğitimin Meseleleri “Milliyetçiler IV. Hilmi Büyük Kurultayı Tebliği(24-25-26 Nisan 1987)*, İstanbul, 1988.

BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı (Çev: Ergun Özbudun ve Levent Köker), Ankara, 1993.

BENNINGSEN, Alexandre -WİNBUSH, A, ENDERS, S, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1995.

- BENİĞSEN, A- QUELQUQJAY, C. Lemercier, *Stepte Ezan Sesleri*, (Çev; Nezh Uzel), Ankara, 1981.
- BERGER, Peter L, *Kutsal Şemsiye*, Çev, Ali Coşkun, 2 Baskı, Rağbet Yay, İstanbul, 2000.
- BEŞER, Faruk, *İslam'da Sosyal Güvenlik*, Diyanet Yay, Ankara, 1987.
- BİLGİN Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, A.Ü.İ.F. y. Ankara, 1988.
- BİLGİN, Beyza, SELÇUK, Mualla, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Akid Yay, Ankara, 1991.
- BOYUNAĞA, Yılmaz, *Tebliğden Günümüze Kadılar İslam Tarihi*, İstanbul, 1985.
- BUDAQOV, B. E, “Balaken rayonu” Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Devlet Neşir, C. I, Bakü, 1976.
- BUHÂRÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l Buhârî*, Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, t.y.
- BÜNYADOV, Teymur, *Azerbaycan Etnografyası*, Şark-Garp Neşriyat, c. II, Bakü, 2007.
- BÜNYADOV, Ziya, *Dinler, Tarikatlar, Mezhepler*, Bakü, 1997.
- CRISOSTOMO, Rosemarie, “Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar”, *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar*, Çev, İsmail Orhan Türköz, TDV Yay, Ankara, 1997.
- CÜCELOĞLU, Doğan *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, 24 Baskı, Sistem Yay, İstanbul, 2000.
- ÇALIŞKAN, Nihat, ARADAĞ, Engin, ÇAL, N.Figen, *Eğitim İletişim ve Öğretmenin Beden Dili*, Kök yay., Ankara, 2006.
- ÇAMDİBİ, H. Mahmut, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, İFAV Yay, İstanbul, 1994.
- _____, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Han Neşriyat, İstanbul, 1983.
- ÇELİK, Abbas, *Din Eğitimize Tarihsel Yaklaşım*, Ekev Yay, Erzurum, 2001.

- ÇINAR, Aliye, *Sosyolojik ve Antropolojik Açından Dine Bakış*, Emin Yay, Bursa 2009.
- D'ENCAUSSE, Helene Carrere, *Sovyetlerde Müslümanlar*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- EHEDOV, Abdulla, *Azerbaycan'da Dini ve Dini Tesisatlar*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1991.
_____, *Azerbaycan'da İslam Modernleştirilmesi*, Bakü, 1995.
- ELEKBEROV, Nazim, BAYIRLI Adil, GUBALI, Ehsan, *Maneviyat 1*, Bakü, 2004.
- EI-FELLAH, Adil Abdulla, *Heyder Aliyev ve Milli Menevi Deyerler*, Qismet, Bakü, 2007.
- ELİOT, T.S. *Kültür Üzerine Düşünceler*, (Çev; Kantarcıoğlu, S), Ankara, 1981.
- ER, İzzet, *Sosyalleşme, Sosyal Gelişme ve İslam*, Furkan Kitapevi, Bursa. 1988.
- EYVAZOVA, Samire, *Hümanizm Ve Hayırhakklık Missiyası*, Nurlan Neşriyat, Bakü, 2007.
- GANBAROV, Asaf, *Azerbaycan'ın Astara İline Bağlı Lovayın Köyünde Sosyal Ve Dini Hayat*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009.
- GASIMOVA, Mehriban, *Azerbaycan'da milli kimliğin oluşumunda Dinin rolü*, Marmara Üniversitesi. S.B.E, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- GÖKALP, Ziya, *Hars ve Medeniyet*, (Haz. Yalçın Toker), Toker Yay, İstanbul, 2005.
_____, *Türkçülüğün Esasları*, M.E. B. Yay, İstanbul, 1970.
- GULİZADE, Musa, *Dinimiz Dünen ve Bu Gün (1920-1995)*, Azerbaycan Ansiklopedyası, Bakü, 1996.
- GURBANOV, Abbas, *Azerbaycan'da Şeyhülislamlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi S.B.E, İstanbul, 2001.

GURBANOV, C. *Nazari Dinşünaslığa Giriş*, Bakü, 1994.

GÜÇ, Ahmet, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, Ensar, neşriyat, 2 baskı, İstanbul, 2005.

GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay, İstanbul, 1998.

HALİLOV, A, *İslam Kısa Malumat kitabı*, Bakü, 1989.

HANBEL, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Daru İhyati't-Turasi'l-Arabi, 2 Baskı, Beyrut 1993.

HASANOV, Behram, *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din*, Marmara Üniversitesi, S.B.E. Basılmamış doktora tezi, İstanbul, 2007.

HASANOV, İbrahim, *1990 – 2006 yılları Arasında Azerbaycan'da Yayımlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler Tarihi Açısından Tahlili*, Selçuklu Üniversitesi S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.

Haydar Aliyev, *Müstegilliyimiz Ebedidir*, 26-cı kitap Mart 2000-Nisan 2000, Azer Neşir Bakü, 2008.

HEYET, *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, Azerbaycan SSR Elmler Akademisi Neşriyatı, c. II, Bakü, 1960.

HEYET, *Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI asrın evveli)*, Bakü Üniversitesi neşriyat, Bakü, 2010.

HEYET, *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*, Azerbaycan Milli Elimler Akademisi, Nesimi Adına Dilcilik Üniversitesi, Şark-Qarb, c.(I-IV), Bakü, 2006.

HEYET, *Bağban*, İpekyolu Neşriyat, Bakü, 2011.

HEYET, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Ankara, 2003.

HEYET, “*Bizim Bir Şeyximiz Var*”, Sumqayıt, Bakü, 1999.

HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yay, Ankara, 2003.

HÜSEYİNLİ, Resul, *Azerbaycan Ruhaniği*, Kür yay, Bakü, 2002.

HÜSEYNOV, İlqar, *Azerbaycan Milli adet ve Ananelerinin Bedii-Estetik Mahiyeti*, Bakü, 2002.

IŞIK, Halik, “Öğrenme Ortamlarının Fiziksel Düzeni”, *Sınıf Yönetimi*, PegemA Yay, Ankara, 2004.

İBN MÂCE, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, *es-Sünen*, Tah: Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru'l-Fikir, Beyrut t.y.

İSMAYILOV, Heşim, *Zaqatala*, Ağrıdağ Neşir, Bakü, 1997.

Kafkas Müslümanları İdaresinin Nizamnamesi, Bakü, 2009.

KAPTAN, Saim, *Bilimsel Araştırma Teknikleri*, Ankara, 1973.

KARACA, Faruk, *Dini Gelişim Teorileri*, Dem yay, İstanbul, 2007.

KARASAR, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 2. Basım, Ankara, 1984.

KAYA, Kamil, *Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul, 1998.

KAYAALP, İsa, *Eğitim Düşüncesi ve İletişim Kültürü*, Bilge Yay, İstanbul, 2002.

KAYADİBİ, Fahri, *Yaygın Din Eğitiminde Cami ve Görevleri*, Diyanet Yay, Ankara, 2000.

KAYMAKCAN, Recep, “Yaygın Din Eğitiminde Yöntem”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1*, İSAV, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.

KAZICI, Ziya, *İslam Medeniyet ve Müesseseler Tarihi*, 5. Baskı, İFAV, Yay., İstanbul, 2003.

KERİMOV, İslam, *Özbekistan 21. Yüzyılım Eşiğinde*, çev. Komisyon, Ankara, 1997.

- KILIÇ, Recep, *Ahlakın Dini Temelleri*, TDV Yayınları, Ankara, 1996.
- KÖSOĞLU, Nevzat, *Küreselleşme ve Milli Hayat*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.
- KRAMERS, J.H, “Şeyhülislam”, *İA*, c. XI, İstanbul, 1970.
- KURTKAN, Amiran, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1978.
- KÜÇÜK, Abdurrahman “*Temel Eğitimde Din Eğitimi*”(ve konunun tartışması), Milli Eğitim ve Din Eğitim Semineri IV, Ankara, 9-10-15, 1981.
- MEHYEDDİNKIZI, Şelale, *Kabele Kafkas 'ın İncisi*, Bakü, 2009.
- MEMMEDLİ, Akif, *Balaken Uzak Yakın Tarih*, Bakü, 1995.
- MENGÜŞOĞLU Takiyettin, *Felsefi Antropoloji*, İstanbul, 1971.
- MEŞEDİHANIM, Nimet, *Azerbaycan'da Pirlar*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1992.
- MONTEİL, Vincent, *Sovyet Müslümanları*, Çev, Mete Çamdereli, Pınar Yayınları, İstanbul, 1992.
- MUSA Kazım Gülçür, *1917'de Günümüze Dağıstan'da Din Eğitim ve Öğretimi*, Selçuklu Üniversitesi, S.B.E, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1996.
- MUSTAFAYEV, Kadim, *XX. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'da İslam İdeolojisi ve Onun Tankidi*, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1973.
- MÜSLİM, İbnu'l-Haccac el-Kuşeyri, es-Sahihu'l-Müslim, Dârü'l-ihyai't-Türasi'l-Arabi, Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Beyrut, t.y.
- NAĞİYEV, Rafail, *On İkinci Şeyhülislam*, Bakü, 2000.
- NEMET, Meşedihanım *Azerbaycan Pirleri*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1992.
- ÖCAL, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, T.D.V, Yay, Ankara, 1990.

ÖZDEN, Yüksel, *Öğrenme ve Öğretme*, PegemA Yay, Ankara, 2000.

ÖZTÜRK, Özlem, *Kur'an Kursu Öğrencilerinde Depresyon Düzeyi Üzerine bir Araştırma(Konya, örneği)*, Selçuk Üniversitesi, S.B.E, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Konya, 2007.

PAŞAZADE, Şeyhülislam Allahşükür, *İslam'ın Ahlâk Nazariyesi, Prensipleri ve Esas Değerleri*, İslam Araştırmaları, İrşat İslam Araştırmaları Merkezi, Bakü, 2001.

_____, *Kafkas'ta İslam*, Bakü, 1991.

PEKER, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, II. Baskı, Samsun, 2000.

_____, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2003.

QULİYEV, H.A, *Azerbaycan Halk Adetleri (Toy ve Defin Merasimleri)*, Elm Neşriyat, Bakü, 1972.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul, 1922.

_____, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, 1990.

RUMMEL, J. Francis, *Eğitimde Araştırmaya Giriş*, (Çev; R. Taşcıoğlu), Mesleki ve Teknik Eğitim Kitapları, Ankara, 1968.

SADİK, Kulam, KULİYEV, Saday, *1937 ilin Represiya Kurbanı Büyük Evliya Ağa Mirbağır Ağa*, Bakü, 2007.

SAMADOV, Elsever, *Azerbaycan'da Din Eğitimi*, Marmara Üniversitesi S.B.F. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.

SETTAROV, Megsed *Sosyalizm Kururculuğu Devrinde Azerbaycan Halkında Ateizm Dünya Görüşününün Formalaşması*, Bakü, 1964.

_____, *Ateistin Cevapları*, Bakü, 1971.

_____, *İslam Dini Qalıqları Haqqında*, Azerbacyan SSC İlimler Akademisi Neşriyatı Bakü, 1967.

SEYFEDDİN, Qendilov- İSHAK Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, Eğitim Bakanlığı, Çayıoğlu, Bakü, 2002.

SEYİDOĞLU, Halil, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, İstanbul, 2003.

SEZEN, Yümni *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul, 2000.

_____, *Sosyolojide Ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler Ve Tartışmalar*, İFAV Yay, İstanbul, 1990

CEBECİ, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara, 1982

SSRİ Konstitusiyası (Esas Kanun), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1977.

TAVUKÇUOĞLU, Mustafa, *Avrupa'da Türk Ailesi ve Din Eğitimi*, Mehir Vakfı Yay, Konya, 2000.

TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünenu't Tirmizi*, (Thk; Ahmed Muhammed Şakir), Daru't-Turasi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

TOPÇU, Nurettin, *İslam ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*, Dergâh yay, 4. Baskı, İstanbul, 2005.

TOSUN, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, PegemA Akademi, 6 Baskı, Ankara, 2012.

TURHAN, Mümtaz, *Kültü Değişmeleri*, İstanbul, 1969.

UĞUR, Müçteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, Çağ Yay, İstanbul, 1980/1400.

ULUDAĞ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1997.

UMUDOĞLU, Umudlu Vidadi, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali Ve Müstemlekecilik Aleyhine Mübareze (1801-1828)*, Bakü, 2004.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş II*, Ankara, Üniversitesi İlahiyat Yay, Ankara, 1958.

VAKHABOV, Abdullah, *Sovyetler Birliğinde İslam*, (çev. Sibel Özbudun), Havass Yayınları, İstanbul, 1979.

YAVUZ, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1983.

Yaz Kur'an Kursları Öğretici Kılavuzu, DİB Yayınları, Ankara, 2006.

YAZIR, Muhammed Hamdi (Elamalı), *Hak Din Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, C. I, İstanbul, 1979.

YILDIRIM, Muhammed Emin, *Nebevî Eğitim Medeli Darü'l-Erkam (Vahyin Nüzül Sürecinde Şahsiyet Eğitimi)*, Siyer Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2010.

YILMAZ, Hüseyin, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İnsan Yay, İstanbul, 2003.

YUNUSOV, Arif, *Azerbaycan'da İslam*, Bakü, 2004.

ZULFUKARLI, Muharrem, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, y.y., Bakü, 2002.

SÜRELİ YAYINLAR:

“Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Din ve Milli-Manevi Değerler Hakkında”, *ACDKİDK'nin Bülleteni*, No.4, 2002.

“Haydar Aliyev'in Siyasi İrsinden”, *ACDKİDK'nin Bülleteni*, No.12, 2004.

“Mukaddes Kitapları Öğrenme Kurslarının Faaliyetine Nezaret”, *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Mayıs-Haziran 2010.

ACDKİDK'nin Bülleteni, No. 15, 2005.

ACDKİDK'si Bülleteni, “Haydar Aliyev Din ve Milli-Manevi Değerler Hakkında”, 2 Şubat 1996 yılında Bağımsız Azerbaycan Gençlerinin I. Formundan, No.2, 2001.

AŞIKOĞLU, Nevzat Yaşar, “Toplum Hayatımızda Dini Yeri ve Din Eğitiminin Önemi”, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı II, Sivas 1998.

AYDIN, M. Şevki, “Muallim Peygamber”, *E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, Kayseri, 1996.

AYHAN, Halis, “İslamiyet’in Eğitime Getirdiği Değerler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. V, İstanbul 1998.

BALAYEV, Mehemmet, “Vicdan Azaldığı ile Bağlı Beynelhalk Prensipler ve Azerbaycan Tecrübesi”, *Devlet ve Din İçtimai Fikir Toplusu*, Ekim –Aralık, 2009.(3 defem Keçir)

BALTACI, Cahid, “İslâm Medeniyetinde Cami”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Say. 3, İstanbul, 1985.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı, “Dine Doğru”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. I, sy. IV, Ankara, 1975.

BİRAND, Kamuran “Dinin Mahiyeti Üzerine”, *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, sy. IV, Ankara, 1975.

CEBECİ, Suat, “Milli Kimlik Bağlamında Din – Kültür İlişkisi”, *Akademik İncelemeler*, c. III, Sy. 2, Yıl 2008.

ÇAM, Ömer, “Din, Dil, Kültür ve Eğitim”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy 11, İstanbul, 1994.

ÇAMDİBİ, H. Mahmut “Beşeri Münasebet”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sy. 1, İstanbul, 1994.

Devlet ve Din, İçtimai Fikir Toplusu, Kasım, Bakü, 2009.

DKİDK, Bülleteni, Sy, 7, Bakü, 2003.

EBİLOVA, Zekiyye, “Azerbaycan’ın İşgalinden Sonra Rusya’nın İslam’a Münasebeti”, *Devlet ve Din İçtimai Fikir Toplusu*, C. 4, sayı 18, Bakü, 2010.

ERTEN, Hayri, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinde İnanç ve Tezahürleri”, *BDÜ İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuesi*, No.1, Bakü, 2005.

ESGEROV, Elçin, “Azerbaycan’da Dini Reallıklar, Cemiyet, Devlet ve Vatandaş”, *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Aralık, 2006.

FARADOV, Tahir, “Dini Düşüncenin Hususiyetleri ve Müasir Merhelede Azerbaycan Ehalisinin Davranışı” *Dirçeliş-XXI ESR*, No.50, Bakü, 2002.

FETULLAYEV, Şamil, FİGAROV, “Azerbaycan’ın Kadım Mescitleri”, *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Kasım 2009.

GÖNENÇ, Levent, “Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar”, *AÜHFD*, c. XXXXVII, Sy,14, Ankara, 1998.

GÖYÜŞOV, Altay, “Azerbaycan’da Sovyet Hâkimiyetinin İslam’a Münasibette Yürüttüğü Devlet Siyaseti”, *Gütb Dergisi*, Sayı 1(1), Haziran 2004.

GULUZADE, Musa, “Müstakil Azerbaycan Respublikasında Devlet-Din Münasebetleri”, *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Kasım, 2006.

_____, “Sovyet Hâkimiyetinin Azerbaycan’da Dini Ayinlere Ve Merasimlere Karşı Mübarizesi”, *Dövlət ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Sentyabr- Oktyabr,(Eylül-Ekim) 2010.

GULUZADE, Musa, “Sovyet Modeli İslâm Karşıtlığı”, *Altınoluk dergisi*, Sayı 147, Mayıs 1998

HACIYEV, Agil, *Geçmiş SSRİ-de Devlet-Din Münasebetleri*, Cemiyet ve Din İctimai Fikir Toplusu, Kasım 2006.

_____, “Sovyetler Dövründe Azerbaycan’da Mukaddes Mekanlar”, *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Mart-Nisan, 2/16, 2009.

HÜSEYİNLİ, Gabil, “Azerbaycan’da Siyasî Partiler ve Siyasal İlişkiler”, *Avrasiya Dosyası*, , c.7, Sayı 1,İlkbahar 2001.

HÜSEYİNOVA, Hicran, “Azerbaycan’da Devlet Aile Siyaseti ve İslam’da Aile Münasebeti”, *Haydar Aliyev ve Azerbaycan’da Din Siyaseti, Gerçeklikler ve Perspektif*, Bakü, 2007.

HÜSEYNOV, Sakit, “Şimali Azerbaycan’ın Çar Rusya’sı Tarafından İşgali ve Dini-Manevi Değerlerimize Münasebete Dair”, *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, 1(27), Ocak-Şubat, 2012.

JACKSON, Robert “Din Eğitiminde Uluslararası Eğilim ve Yerel Uygulamalar: İngiltere ve Hamburg’daki Gelişmeler, (Çev; Halise Kader Zengin), *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c, II, Sy, 18, 2010.

KESKİNER, Emine, “Bir İnsan Hakları Meselesi Olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXVIII, Sy, 1, Yıl, 2010.

KOÇ, Ahmet, “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi*, sy. 6, İstanbul,1999.

KÖSE, Saffet, “Dini Toleranslık ve Azerbaycan’da Toleranslığın Yaranmasında Umum milli Lider Haydar Aliyev’in Rolü”, *Haydar Aliyev ve Azerbaycan’da Din Siyaseti, Gerçeklikler ve Perspektif*, Bakü, 2007,

KULA, Nacı, “Gençlik Döneminde Kimlik ve Din”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara, Okulu, Ankara, 2002.

MEHDİYEV, Nüreddin, “Azerbaycan’da İtikat Azatlığı”, *Gutp Dergisi*, No.1, 9 Mart 2001.

MEMMEDALİYEV, Vasim, GARAYEV, Malik, “İlahiyat Fakültesi”, *BDÜ İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, No.01, 2004.

ONAY, Ahmet, “Cami Eksenli Din Hizmetleri”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, c. IV, Sy, 12, 2006.

ORUCOV, Hidayet, “Milli Manevi Değerlere Kayıtış”, *Haydar Aliyev ve Azerbaycan’da Din Siyaseti, Gerçeklikler ve Perspektifler*, Bakü, 2007.

PAŞAZADE, Enver, “İçeri şehir Mescitleri,” *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Ekim 2006.

REHNULLA, Sevinc, “Kafkas’ta Müslüman Ruhani İdaresinin Yaratılması ve İlk Şeyhülislam”, *Dövlət ve Din İctimai Fikir Toplusu*, 1(27), Ocak-Şubat 2012.

SELÇUK, Mualla, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, *İslamiyet*, c. I, Sy, 2, Ankara, 1998.

_____, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.

_____, “Teori ve Pratik Açmazlarıyla Kültürel Miras Öğretimini Sorgulayan Bir Deneme, *A.Ü.İ.F.D.*, Özel Sy., Ankara 1999.

SOLTANOV, Cahangir, “Zakatalanın Tarihi–Siyasi Hayatının Muayyen Dönemlerinde İslam Faktörü” BİU’ nin Zakatala şubesinin İlmi Mecmuası, Sy, 3, Bakü, 2008.

TAŞTAN, Abdulvahap, “Azerbaycan’da Sosyal-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 25, s. 1-39, Ankara, 2001.

TOMBAK Fatma, 20. Yüzyıl Sovyet Rusyası’nda Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme, *History Studies Volume 3/2*, 2011.

YILDIZ, İlhan, “Ahmet Akseki’ye Göre Cami Ortamında Din Eğitimi”, *Din Eğitim Araştırmaları*, Sy. 5, İstanbul, 1998.

GAZETELER:

525-ci gazete, 16 Ağustos 2003. s.1.

Cemiyet ve Din gazete, 24-30 Ocak 2013, s. 4.

Cemiyet ve Din gazete, 24-30 Ocak 2013, s.5.

Azerbaycan, İsmayılova, V, “Azerbaycan Ayrı Seçkiliye Karşıdır”, 30 Eylül 2002, s. 8.

Azerbaycan, “Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Haydar Aliyev’in Beyanatı”, 14 Ağustos, 2001, s.4

Azerbaycan, “Din Perdesi Altında Zererli Tebliğat Aparanların Qarşısı Alınmalıdır”, 11 Mayıs, 2001, s. 3

Azerbaycan, “Eziz Bayramlarımızı Üreyimiz İstediyi Kimi Qeyd Etmeyimiz Böyük Xoşbəxtlikdir”, 10 Nisan, Bakü 1998.

Azerbaycan, “Respublikasının Prezidenti Heyder Aliyev’in Beyanatı”, 14 Ağustos, Azerbaycan 2001, s.1.

İki Sahil, Salamzade, Oktay, “Kafkas Şeyhi Hakkında Söz”, 7 Ağustos, 1999, s.5

Respublika, Hüseyinova, Gülşen, “Karşılıklı Emekdaşlığın Uğurlu Neticeleri”, 16 Nisan 2003. s.7

Xalg Gezeti, “ACDKİDK’nin Başkanı Rafik Aliyevle mülakat”, 11 Haziran 2005, s. 3.
Yeni Müsavat, “Vehabilik Türkçülüye Qarşı Yaranıb”, 5 Mayıs 2001, s. 2.

İNTERNET KAYNAKLARI:

http://www.zaqatala_seyahet.klubu.com 12 Ocak 2010

<http://az.wiki.pedia.org/wiki/Balaken>. 03 Mart 2011

<http://deyerler.org/>, “QMİ-den orta mekteplerde din dersi teklifi”,
20 Haziran 2012

<http://www.azadliq.org>. “Orta mekteplerde dini tahsil: Niyet var, karar yok”,
20 Haziran 2012

<http://deyerler.org/>. 22 Haziran 2012

<http://www.azadliq.org>. “Orta mekteplerde dini tahsil: Niyet var, karar yok”,
20 Haziran 2012

- http://www.azstat.org/statinfo/demographic/az/AP_/AZ_1.shtml ,
12 Aralık 2012
- http://www.azstat.org/statinfo/demographic/az/AP_/AZ_1.shtml,
12 Aralık 2012
- <http://www.mediaforum.az/islam>.
23 Ağustos 2012
- <http://www.mediaforum.az/islam/>.
23 Ağustos 2012
- <http://www.scwra.gov.az/>
24 Haziran 2012
- www.stat.gov.az/source/demography/
12 Şubat 2012
- www.gun.az/religion, “Hacı Fuad Nurulla: “Dini akaide boşluğun olması yeniyetmeleri vehhabiliye”, misyonerliğe yöneltilir”
20 Haziran 2012
- www.isim.nl, s. 28. Faradov, Tair, “Religiosity in Post-Soviet Azerbaijan A Sociological Survey”, ISIM Newsletter 8/2001,
24 Kasım 2012

EKLER

EK.1. Azərbaycan Dini Qurumlar İşİ Üzere Devlet Komitesinin İzin Belgesi.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DİNİ QURUMLARLA İŞ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİNİN
SƏDRİ**

AZ1001, Bakı şəh., Əhməd Cavad küç., 12. E-mail: info@scwra.gov.az Tel./faks: (99412) 492-67-47; 492-93-33

№ Dk-12 /ll

"21" yanvar 2011-cü il

Cənab Çingiz Mürsəlova

Hörmətli cənab Mürsəlov,

Sizin, Zaqatala və Balakən rayonlarında "Azərbaycanda (Yaz Quran kurslarında) Dini təhsillə bağlı sorğu keçirmək barədə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə 12/M sayılı, 12.01.2011-ci il tarixli məktubunuzla əlaqədar bildirik ki, müvafiq sorğunu Dövlət Komitəsinin Şimal-Qərb bölgəsi üzrə şöbəsinin tövsiyələrini nəzərə alaraq, həyata keçirməyinizə etiraz etmirik.

Hidayət Orucov

EK.2. Azeri Türkçesiyle Anket

Hörmətli Tələbələr

Cavablandıracağınız bu anket, “Azərbaycanda Yaz (Quran Kurslarında) Dini Təhsil ilə əlaqəli” bir araşdırmadır. Məqsədsimiz Azərbaycan'da yaz Quran Kurslarında Dini Təhsilin necə öyrədildiyini təsbit etməkdir. Bu səbəblə kursunun bir tələbəsi olaraq sizdən mənə bu işdə yardımlarınızı gözləyirəm. Araşdırmamızda doğru nəticələr əldə etmək üçün sualları səmimi bir şəkildə və doğru cavablandırmanızı xahiş edirəm. Anketdəki suallar tamamilə araşdırma məqsədlidir. Cavablarınız qətiyyənlə araşdırma xaricində başqa bir məqsədlərdə istifadə edilməyəcəkdir. Cavablarınız ümumi qiymətləndiriləcəyi üçün kəsinliklə ad və soyadınızı yazmayın.

Cavab verərkən sizdən xaişimiz ən uyğun olan variantı (X) ilə işarələməyiniz və başqa variantınada. Öz fikirlərinizi yazmanızı xaiş edirəm. Həmçinin, sualları diqqətlə oxumanızı və bütün sualları cavablandırmanızı xahiş edirik.

Anketi Tətbiq edən

Çingiz MÜRSELOV

Selçuk Universiteti Sosial

Bilimler Enstitüsü

Doktorantura Tələbəsi

Elmi Rəhbər

Prof. Dr. Mustafa TAVUKCUOĞLU

Selçuk Universiteti İlahiyat

Müəllimi

1. Yaşınız?

- a. 14–15
- b. 15–16
- c. Başka

2. Doğum Yeriniz?

- a. Kənd
- b. Şəhər

3. Cinsiyətiniz?

- a. Qız
- b. Erkək

4. Oxunuğunuzun sinif və məktəb?

- a.
- b.

5. Atan və Ananızın Təhsil

Vəziyyəti ?

- a. Atam və anam ali təhsillidir.
- b. Atam və anam ali təhsilli deyil
- c. Atam ali təhsilli. Anam ali təhsilli deyil
- d. Anam ali təhsilli, atama ali təhsilli deyil
- f. Başka.....

6. Atan və Ananızın İş Vəziyyəti ?

- a. Atam işliyin, Anam işliyin.
- b. Atam işliyin, Anam ev xanımıdır.

c. Atam İşləmir, Anam işləyin

d. Atam İşləmir, Anam ev xanımıdır

E. Başka.....

7. Quran Kursuna gəlmənizi kim istədi?

- a. Anam istədi.
- b. Atam istədi.
- c. Babam istədi
- d. Məhlə uşaqları gəlirdi məndə onlardan gəldim.
- e. Özüm istədim
- ə. Başka.....

8. Ana-atan namaz qılır mı?

- a. Bəli
- b. Xeyir
- c. Bəzən
- d. Təzə Başladı

9. Valideynlərin Sizinlə əlaqəli Kursu gəlirmi?

- a. Tez tez gəlir.
- b. Bəzən gəlir.
- c. Həç gəlmir.
- d. Başka.....

10. Kursu niyə gəldiniz?

- a. Qurani Kərim öyrənmək üçün
- b. Dinimi Öyrənmək üçün
- c. Dindar olmaq üçün

d. ( ) Başka.....

11. Kursa gəlməktən razısınız mı?

- a. ( ) Bəli
- b. ( ) Xeyir
- c. ( ) Kaş gəlməsəydim
- d. Başka.....

12. Kursu nəçə ildir dəvəm edirsiniz?

- a. ( ) 1 ildən az
- b. ( ) 1 il
- c. ( ) 2 il
- d. ( ) 3 il
- e. Başka.....

13. Kursda dərslərinizi harada oxuyursunuz?

- a. ( ) Məsciddə
- b. ( ) Evdə
- c. ( ) Hücrədə
- d. ( ) Quran Kursunda
- f. Başka.....

14. Kursu hansı xəyallarla gəldiniz?

- a. ( ) Dinimi Öyrənmək üçün
- b. ( ) Valideyinlərimi sevindirmək üçün
- c. ( ) Yaxşı insan ola bilmək üçün
- d. Başka.....

15. Kursda xoşuna gətməyən nədir?

- a. ( ) Müəllimin sərtliyi
- b. ( ) Dərsin çoxluğu

c. ( ) Oyun yerinin olmaması

d. ( ) Hər şey yaxşıdır

f. ( ) Başka.....

16. Kursda ki müəllimin hansı xasiyyətini sevmirsən?

- a. ( ) Çox bağırması
- b. ( ) Dərsə hər zaman gəç gəlməsi.
- c. ( ) Bizimlə maraqlanmaması
- d. ( ) Uşaqlara lağ etməsi.
- e. ( ) Dərsə söz hakkı verməməsi.
- f. ( ) Pis xasiyyəti yoxdur
- g. Başka.....

17. Kursdaki müəllimin ən çox sevdiyini tərfi?

- a. ( ) Çox mehribandır
- b. ( ) Bizə çox maraq göstərir
- c. ( ) Bizimlə oyun oynayır
- d. Başka.....

18. Bir xəta işləyəndə müəllimin sizə münasibəti necə olur?

- a. ( ) Cəzalandırır
- b. ( ) Xəbərdarlıq edir.
- c. ( ) Döyür
- d. ( ) Sınıftan çıxarır
- e. ( ) Nəsihət edir.
- f. Başka.....

19. Kursda bir problemini müəllimə dəyə bilirsənmi?

- a. ( ) Bəli
- b. ( ) Xeyir
- c. ( ) Bəzən
- d. Başka.....

20. Müəllim dərsləri necə anlatır?

- a. ( ) Yaxşı
- b. ( ) Çox Yaxşı
- c. ( ) Bəyənmirəm
- d. ( ) Anlatmır
- e. ( ) Mən öyrənə bilmirəm

21. Kursda uşaqların bir-biri ilə arası necədir?

- a. ( ) Çox yaxşıdır
- b. ( ) Yaxşıdır
- c. ( ) Ortadır
- d. ( ) Pisdir

22. Kursda uşaqlarla dost ola bilirsənmi?

- a. ( ) Bəli ola bilirəm
- b. ( ) Çətinlik çəkirəm
- c. ( ) Yox ola bilmirəm
- d. Başka.....

23. Kursda davamiyyətiniz necədir?

- a. ( ) İstəyərək davamlı gəlirəm
- b. ( ) İstəyərək bəzən gəlirəm
- c. ( ) İstəməyərək gəlirəm

d. ( ) Həftədə bir neçə dəfə gəlirəm

24. Dərslərinizi nə üçün çox sevirsiniz?

- a. ( ) Çox yaxşı anlayıram
- b. ( ) Çox xoşuma gəlir
- c. ( ) Müəllimi çox sevirəm
- d. Başka.....

25. Kurstda hansı dərsi çox sevirən?

- a. ( ) Quranı Kərimi
- b. ( ) Siyər
- c. ( ) Etiqad
- d. ( ) Həmsini sevirəm
- d. Başka.....

26. Müəllim gəlməyəndə nə edirsiniz?

- a. ( ) Müəllimi gözləyirik
- b. ( ) Yaxşı bilən bir tələbə dərslər deyir
- c. ( ) Səssizcə otururuq
- d. ( ) Bayırda oyun oynayırıq
- e. ( ) Dərsləri təkrarlıyıırıq
- f. Başka.....

27. Kursda boş zamanlarda nə edirsiniz?

- a. ( ) Kitap Oxuyuruq
- b. ( ) Oyun Oynayıırıq
- c. ( ) Tv İzləyirik
- d. Başka.....

28. Kursda hansı tədbirləri

keçirirsiniz?

- a. ( ) Quran Yarışması
- b. ( ) Gəzi
- c. ( ) Piknik
- d. ( ) Tv izləmə
- e. ( ) Hamsıdan Eləməyə

Çalışırq

- f. ( ) Başka.....

29. Kursda keçirilən tədbirlərin

hansını bəyənirsiniz?

- a. ( ) Quran Yarışması
- b. ( ) Gəzi
- c. ( ) Piknik
- d. ( ) Tv izləmə
- e. ( ) Hamsını Bəyənirəm

30. Kursda hansı şeylər xoşuna gəlmir?

a. ( ) Diz üstü oturaraq dərs
oxumaq

b. ( ) Sınıfların çox izdihamlı
olması

c. ( ) Dərslərin çox çətin olması

d. ( ) Dərs oxudulan yerlərin
soyuq, qaranlıq və rutubətli olması

e. ( ) Xoşuma gəlməyən bir şey
yoxdur.

31. Kursda ehtiyacınıza görə nəyin

olmasını istəyirsiniz?

a. ( ) Yetəcək qədər tənəffüs
olsun

b. ( ) Oyun yerləri olsun

c. ( ) Bufet olsun

d. ( ) Hər şey yaxşıdır

e. Başka.....

32. Kursda müəllim geyim-keçiminizə

qarışırmı?

a. ( ) Bəli

b. ( ) Xeyir

c. ( ) Bəzən

d. Başka.....

33. Kursda gəlmədən əvvəl din

haqqında məlumatın varmıydı?

a. ( ) Bəli

b. ( ) Xeyir

c. ( ) Biraz

d. Başka.....

EK.3. Anadolu Türkçesiyle Anket

Sayın Öğrenciler

Cevaplandıracağınız bu anket “Azerbaycan’da Yaz (Kur’an Kurslarında) Dini eğitim-öğretimi ile alakalı” bir araştırmadır. Maksadımız Azerbaycan’da yaz Kur’an Kurslarında Dini eğitim-öğretim nasıl öğretildiğini tespit etmektir. Bu nedenle sizler kursun bir öğrencisi olarak sizden bana bu konuda yardımcı olmanızı bekleriz. Aynı zamanda doğru sonuçları elde etmek için soruları samimi olarak ve doğru cevaplandırmanızı rica ederim. Ankette ki sorular tamamı araştırma maksatludur. Cevaplarınız kesinlikle araştırma dışında başka bir amaç için kullanılmayacaktır. Cevaplarınız umum olarak değerlendirildiği için kesinlikle ad ve soyadınızı yazmayın.

Cevap verirken sizden ricamız en uygun olan bölümü (X) ile işaretleyiniz ve başka bölümlerde kendi düşünceleriniz yazmanız için başka bölümüne yazınız. Aynı zamanda soruları dikkatli okumanızı ve tüm soruları cevaplandırmanızı rica ederiz.

Anketi Takdim eden

Cengiz MÜRSELOV

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Doktora Öğrencisi

Danışman

Prof. Dr. Mustafa TAVUKCUOĞLU

Selçuk Üniversitesi İlahiyat

Öğretim Görevlisi

1. Yaşınız?

- a. ( ) 14–15
- b. ( ) 15–16
- c. ( ) Başka

2. Doğum Yeriniz?

- a. ( ) Köy
- b. ( ) Şehir

3. Cinsiyetiniz?

- a. ( ) Kız
- b. ( ) Erkek

4. Okuduğunuz sınıf ve okul?

- a.
- b.

5. Baba ve Ananızın Tahsil Durumu?

- a. ( ) Babam ve annem Yüksek tahsillidir.
- b. ( ) Babam ve annem yüksek tahsilli değil
- c. ( ) Babam Yüksek tahsilli, Annem Yüksek tahsillidir değil
- d. ( ) Annem Yüksek tahsilli, Babam Yüksek tahsilli değil
- f. ( ) Başka.....

6. Baba ve Annenizin İş Durumu?

- a. ( ) Babam Çalışıyor, Annem çalışmıyor.
- b. ( ) Babam Çalışıyor, Annem ev hanımıdır.

c. ( ) Babam çalışmıyor, Annem Çalışıyor

c. ( ) Babam çalışmıyor, Annem ev hanımıdır

d. ( ) Başka.....

7. Kur'an Kursuna gelmenizi kim istedi?

- a. ( ) Annem istedi.
- b. ( ) Babam istedi.
- c. ( ) Dedem istedi
- d. ( ) Mahalle çocuklarıyla geldim.
- e. ( ) Kendim istedim
- e. Başka.....

8. Anne–Babanın namaz kılma durumu?

- a. ( ) Evet
- b. ( ) Hayır
- c. ( ) Bazen
- d. ( ) Yeni Başladı

9. Ebeveynin Öğrenciyi Kursta Takip Durumu.

- a. ( ) Sık sık gelir.
- b. ( ) Bezen gelir.
- c. ( ) Hiç gelmez.
- d. Başka.....

10. Kursta Gelme Sebebiniz?

- a. ( ) Kur'an-ı Kerim öğrenmek için
- b. ( ) Dinimi Öğrenmek İçin
- c. ( ) Dindar olmak için
- d. ( ) Başka.....

11. Kursta gelmekten memnun olma durumu?

- a. ( ) Evet
- b. ( ) Hayır
- c. ( ) Keşke gelmeseydim
- d. Başka.....

12. Kursta devam etme yılı?

- a. ( ) 1 il
- b. ( ) 2 il
- c. ( ) 3 il
- d. Başka.....

13. Kursta bina türü.

- a. ( ) Mescidte
- b. ( ) Özel Kursta evi
- c. ( ) Hücrede
- d. ( ) Kur'an Kursunda
- e. Başka.....

14. Kursta gelme Amacınız.

- a. ( ) Dinimi Öğrenmek için
- b. ( ) Ebeveynlerimi sevindirmek için
- c. ( ) İyi insan olabilmek için
- d. Başka.....

15. Kursta beğenilmeyen durum.

- a. ( ) Öğretmenin sertliyi
- b. ( ) Dersin çokluğu
- c. ( ) Oyun yerinin olmaması
- d. ( ) Her şey iyidir.
- f. ( ) Başka.....

16. Kursta öğretmenin Sevilmeyen yönleri.

- a. ( ) Çok bağırması
- b. ( ) Derste zaman geç gelmesi.
- c. ( ) Bizimle ilgilenmemesi
- d. ( ) Çocuklarla şaka etmesi.
- e. ( ) Derste söz hakkı vermemesi.
- f. ( ) Kötü huyları yoktur
- g. Başka.....

17. Kursta öğretmenin sen çok sevilen yönleri.

- a. ( ) Çok Mihriban'dır
- b. ( ) Bize çok ilgi gösterir
- c. ( ) Bizimle oyun oynar
- d. Başka.....

18. Kursta işlendiğinizde öğretmen nasıl davranır.

- a. ( ) Cezalandırır
- b. ( ) Yumuşak bir dille uyarır.
- c. ( ) Döver
- d. ( ) Sınıftan çıkarır
- e. ( ) Nasihat eder.

f. Başka.....

19. Kursta bir sorunu öğretmene söyleyebilme durumu.

- a. ( ) Evet
- b. ( ) Hayır
- c. ( ) Bazen
- d. Başka.....

20. Öğretmenin ders anlatma durumu.

- a. ( ) Çok İyi
- b. ( ) İyi
- c. ( ) Kötü
- d. ( ) Anlatamıyor
- e. ( ) Ben öğrene bilmiyorum.

21. Kurstaki öğrenciler arasındaki münasebet durumu.

- a. ( ) Çok İyidir.
- b. ( ) İyidir.
- c. ( ) Kötü
- d. Başka.....

22. Kursta öğrencilerin arkadaş olabilme durumu.

- a. ( ) Evet olabiliyorum.
- b. ( ) Zorlanıyorum
- c. ( ) Hayır olamıyorum.
- d. Başka.....

23. Kura devam durumu.

- a. ( ) İsteyerek devamlı geliyorum
- b. ( ) İsteyerek bezen geliyorum

c. ( ) İstemeyerek geliyorum

d.( ) Haftada birkaç kes geliyorum

24. Derslerinizi sevme sebebi.

- a. ( ) Çok İyi anlıyorum
- b. ( ) Çok hoşuma gediıyor
- c.( ) Öğretmenimi çok seviyorum
- d. Başka.....

25. Kurstda en çok sevilen ders durumu.

- a. ( ) Kur'an-ı Kerim
- b. ( ) Siyer
- c. ( ) İlmihal
- d. ( ) Hepsini seviyorum
- d. Başka.....

26. Öğretmenin derse gelemeyende ne yapma durumu.

- a. ( ) Öğretmeni bekleriz
- b. ( ) İyi bilen bir öğrenci öğretmenlik yapar
- c. ( ) Sessizce otururuz
- d. ( ) Dışarıda oyun oynarız
- e. ( ) Dersi tekrarlarız
- f. Başka.....

27. Kursta boş zaman aktivitelerinin durumu.

- a. ( ) Kitap Okuruz
- b. ( ) Oyun Oynarız
- c. ( ) TV İzleriz

d.()Hepsinden yapmaya çalışırız.

e. ( ) Başka.....

28. Kursta ders harici aktivitelerin durumu.

a. ( ) Kur'an Yarışması

b. ( ) Gezi

c. ( ) Piknik

d. ( ) TV izlemek

e. ( ) Hepsini beğeniriz.

29. Kursta düzenlenen aktiviteleri beğenme durumu.

a. ( ) Kur'an Yarışması

b. ( ) Gezi

c. ( ) Piknik

d. ( ) TV izlemek

e. ( ) Hepsini beğeniriz.

f. Başka.....

30. Kursta hoşla gitmeyen durumlar.

a. ( ) Diz üstü oturarak ders okumak

b. ( ) Sınıfların çok kalabalık olması

c. ( ) Derslerin çok zor olması

d. ( ) Ders okutulan yerlerin soğuk, karanlık ve rutubetli olması

e. ( ) Hoşuma gitmeyen bir durum yoktur.

31. Kursta talep edilen ihtiyaç

durumu.

a. ( ) Yeteri kadar teneffüs olsun

b. ( ) Oyun yerleri olsun

c. ( ) Kantin olsun

d. Başka.....

32. Kursta öğretmenin giyim-kuşama karışma durumu.

a. ( ) Evet

b. ( ) Hayır

c. ( ) Bazen

d. Başka.....

33.Kursa gitmeden önce din hakkında

bilgi durumu.

a. ( ) Evet

b. ( ) Hayır

c. ( ) Biraz

d. Başka.....